
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

129. évfolyam

2018

1. szám

Pócs Éva

Sztoikheion, sztuha, zduhač: őrzőszellemek, idővarázslók és talizmánmágia a Balkánon

BEVEZETÉS: A FELTETT KÉRDÉSEK

Tanulmányom a Balkán egyes népeinek *őrzőszellemekre* és *varázslókra*, és bizonyos *lélekelképzelésekre* vonatkozó, múltbeli hiedelmeiről szól, amelyek utolsó nyomait még a legújabb kori gyűjtések is rögzítették.¹ Az említett jelenségeket a Balkánon elsősorban a terminológia számai kapcsolják össze, mégpedig a varázslók és őrzőszellemek részben közös *sztoikheion/sztihió/sztuha/zduhač stb.* terminológiája, és a vele párhuzamosan élő, helyek szellemét, őrzőszellemeket jelölő *teleszma/tellesztim/talaszom/talaszam stb. (talizmán)* terminusok, valamint a különböző nyelvek 'árnyék' jelentésű szavai, amelyek vonatkozhatnak a varázslók, valamint közönséges halandók „szabad lelkére”, halál után bolyongó szellemére és őrzőszellemekre egyaránt. A vizsgált jelenségek fontos összekötő szála az is, hogy mind a szellemek, mind a varázslók szoros kapcsolatban vannak a halottakkal: a helyek szellemei általában halottak lelkéből keletkeztek; egyúttal sokszor ők a varázslók őrző/segítő szellemei. E terminológiát a Balkán néphitének egyes kutatói a helyek szellemét, őrzőszellemet jelentő *sztahia/sztihia* modern görög terminuson keresztül az ógörög *sztoikheion*-ra vezették vissza, és úgy vélték, hogy e szavak vagy közvetlenül a (középkori) görögből, vagy albán közvetítéssel (albán *stíhi*) kerültek a Balkán délszláv nyelveinek egy részébe.²

¹ Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közöség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214 sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² A Balkán folklórkutatói, illetve Ute Dukova bolgár nyelvész is foglalkozott a szó görög eredetével (a középgörög *telszem* alakból, közvetlenül vagy törökön keresztül), illetve a kétféle névvel nevezett őrzőszellemek azonosságával a modernkori folklórban is (elsősorban görögben és bolgárban; és kevesebb adattal képviselve a románban), valamint a *sztoikheion* és *teleszma* szócsalád azonos jelentésével: Lawson 1910: 255–257.; Blum–Blum 1970.; Arnaudov 1967: 129, 303–304.; Nicoloff 1983: 60.; Dukova 1970: 235.; Troeva 2009.; Muşlea – Birlea 1970: 229–235.; Schneeweiss 1961: 11, 26.; Abbot 1903: 249–257.; Plotnikova 2005.; Elsie 2001: 241–242.

Mindezeket az összefüggéseket vizsgálva azt kezdtem sejteni, hogy a modern kori falusi kultúrákból leírt jelenségek fent említett összefüggéseinek háttérében a bizánci *talizmánmágia* elit varázslói gyakorlatának némely, a populáris kultúrába is lejutott vonása is lappang és éltet szinte a mai napig az illető népek hagyományos néphitébe „nem illő”, szokatlan jelenségeket.

A bizánci *talizmánmágia* igen elterjedt késő ókori, kora középkori gyakorlatának alapja a babiloni, egyiptomi asztrológiának, majd Platontól kezdve a görög filozófiának is az a nézete volt, hogy a csillagokat istenek vagy démonok lakják; az elemeknek is szellemei/démonai vannak; az állatövet illetve a bolygókat démonok népesítik be, amelyek hatással vannak az emberekre. Megfelelő mágikus gyakorlatokkal az ember is befolyásolni tudja e szellemvilágot, bizonyos előírt mágikus módszerekkel megidézheti őket, akarátát rájuk kényszerítheti. Az újplatonizmus gazdagította e nézeteket (a démonokból, „dekánokból” részben angyalok lettek, mennyei hierarchia jött létre stb.), amelyek a középkor kozmológiájában is tovább éltek. A talizmánmágia másik létrehozó és befolyásoló tényezője a *szümpatheia*-tan volt, amely szerint a világegyetemben minden (bolygók, elemek, élettelen anyagok, növények, állatok számok, betűk stb.) mindennel összefügg. Ezzel az összefüggéshálózattal, a „szimpátiák” megfeleléseit figyelembe véve, az ezek által előírt módon, helyeken, időpontokban, anyagokkal kellett operálnia a talizánt készítő varázslónak.

A talizmánmágia a *theurgia* (jóindulatú „fehér” mágia) elterjedt eljárása volt. Legtöbb (főleg gazdag egyiptomi) fennmaradt adata írások, betűk, mágikus jelek tárgyakba zárására vonatkozik, azonban a számunkra most érdekes csillagászati kontextusú „ága” során nem tárgyakat, hanem a csillagokból, bolygókból lehívott démonokat („csillagdémonokat”, „dekánokat”) zárták a talizmánokba, mégpedig rosszindulatúakat és jóindulatúakat egyaránt, miután mágikus imák, amulettek segítségével megidézték őket. Az asztrológiai „szimpátiákkal” való manipuláció révén a csillagdémonok, bolygók szellemei mellett az elemek szellemeit (például a levegő vagy a szelek démonait, víziszellemeket), vagy bármiféle egyéb démont is megidézhetett és tárgyba zárhatott a talizmánmágiát űző varázsló.³ Így jött létre a sokféle mágikus célra (gyógyítás, hosszú élet, ellenség legyőzése, szerelem felkeltése, börtönből szabadulás, vagy akár a rosszindulatú démonok bezárása) használható *talizmán*; amely mintegy magában hordta az illető démon erejét. A talizmán személyt vagy közösséget védő amulettként is használatos volt, illetve a benne lakozó démon révén mintegy őrzőszellemmé válhatott.⁴

Richard Greenfield nagy késő-bizánci demonológia-összefoglalásában a *szoikheion* szó minden ókori és középkori jelentésárnyalatát és -változását végigkísérte. Ő is, és előtte és utána *szoikheion*, *teleszma* stb. nevekkkel körülírt szellemvilág

³ Minderről szemléletes leírást nyújt az alexandriai zsidó szerző által, feltehetően a 3. században görög nyelven írott *Salamon testamentuma*, amely szerint Salamon király a jeruzsálemi templom építéséhez veszi igénybe az által megidézett változatos démonsereg szolgáltatásait. *Szoikheion* nevű csillagdémonok is szerepelnek a megidézett démonok között, mégpedig heten, mint a *Nagy medve* (*Ursa maior*, vagyis *Göncölszekér*) csillagai, továbbá elemek szellemei, széldémonok, erősen negatív kontextusban, rosszindulatú démonként, esetenként a keresztény ördögök különböző neveivel ellátva (McCown 1922.; Salamon testamentuma 2003.; Alexander 2003.).

⁴ Kákósy 1978: 273–291.; Greenfield 1988: 194–195.; Szőnyi 1998: 118–121.; Tóth 2010: 80–83.

bizánci gyökereivel foglalkozó más ókortudósok is – felfigyeltek a *teleszma* ('talizmán') és a *sztoikheion* ('elemek szelleme') szó azonos 'talizmán' értelmű használatára, valamint arra, hogy a *sztoikheion* szónak volt – vagy lett másodlagosan – 'égitest' jelentése is.⁵ A szónak ezt a jelentését, Greenfield és mások is, a csillagászati kontextusú talizmánmágiával is kapcsolatba hozták; erre utalt a *teleszma* szó rokon jelentése is. Tóth Anna 6. századi bizánci források alapján városokat védő, *sztoikheion* nevű szobortalizmánok – mint „védőszellemek” – készítésének általános késő-bizánci gyakorlataról írva is utal a szobortalizmán készítésének csillagászati kontextusára, illetve talizmánmágiával való kapcsolatára. Amint ő a *sztoikheion* szó jelentésváltozásait összefoglalja: az 'filozófiai őselem', 'betű', 'égitest', 'démon', végül 'szobor' jelentést kapott.⁶ A *sztoikheion* szó jelentésváltozásaival kapcsolatban Greenfield hangsúlyozza az 'elemek szelleme', illetve 'levegőszellem'/'széldémon' (*pneuma*) jelentést is, amely a késő bizánci korban már inkább egy bizonyos 'hely (őrző)szellemé'-re, illetve egy 'tárgyban lakozó szellem'-re változott; ez a tény újra csak a talizmánmágiával való kapcsolatra utal. A szó jelentésfejlődésének egy – az alábbiak szempontjából lényeges – mozzanata, hogy a késő bizánci korban már nem csak helyek szellemét, vagy talizmánba zárt szellemet, hanem emberben lakó szellemet is jelentett a *sztoikheion*. Greenfield említ egy konkrét adatot egy ekként megnevezett, minden ellenfelet legyőző rosszindulatú varázslóról, aki mintegy a gonosz *sztoikheion* megtestesülése.⁷ Egy másik – az alábbiakban taglalt összefüggések szempontjából lényeges – tényező az, hogy Walter Burkert szerint a *sztoikheion* szónak 'árnyék' jelentése is volt,⁸ (ami, mint majd az alábbiak is tanúsítják, az ember árnyékában is jelenlévő szellemi szubsztanciát: az 'árnyékleket' is jelentheti). Tóth Anna egyik előbb idézett munkájában felhívja a figyelmet arra is, hogy már a 8. századtól kezdve vannak adatok más jellegű démonok, a *biothanatoszok* ('élőhalott'), illetve a szó hosszabb alakja szerint *biaio-thanatoszok* ('erőszakos halállal meghaltak lelke') talizmánba zárására. Ezek a késő antik mágia elvei szerint szintén mindenféle célra kényszeríthető démonok (és gyilkosság révén is „létre lehet hozni” őket).⁹

A bizánci mágia kutatói – kevésbé ismervén az újkori néprajzi jelenségeket – nem tudtak minden jelenkori terminológiai összefüggésre magyarázatot adni; ezen a téren próbálok meg az alábbiakban tovább lépni. A tanulmányomban vizsgált hiedelmeknek magyar vonatkozásaik is vannak; a magyar néphitből ismert, ide köthető jelenségek (az úgynevezett *építőáldozat* elbeszélései és esetleges gyakorlata, a *házikigyó* hiedelmei, bizonyos *garabonciás*- és *táltoshiedelmek*) a 20. századi gyűjtésekben fellelt állapotukban legalábbis részben déli, délkeleti szomszédainktól kölcsönzött motívumoknak látszanak, amennyiben egyes, látszólagos „értelmetlenségeik” a Balkán hiedelem- és rítusvilágának kontextusában, az előbb említett kapcsolatok keretében jobban értelmezhetők. Azonban most nem célom a magyar néphit e motívumainak eredetét ku-

⁵ Dieterich 1925.; Blum 1946.; Burkert 1959.; Greenfield 1988: 190–195, 231–236.; Diels 1899.

⁶ Tóth 2007.; 2010: 76–79.

⁷ Greenfield 1988: 192–193, 231–233.

⁸ Burkert 1959: 187–195.

⁹ Tóth 2010: 83.

tatni a balkáni párhuzamok segítségével, ez csak mellékesen kerül szóba érvelésem néhány pontján. Elsősorban is az említett összefüggéseket szeretném felvázolni, hátterüket, amennyire lehet, megérteni; megfejtetni, hogy a terminológia kapcsolatai illetve a névazonosságok mögött a varázslók és szellemlények miféle viszonyai rejlenek. E terminológia visszakövethető a késő ókori múltig; jelenti-e ez egy-egy jelenség történeti folyamatosságát? És a *szoikheion* és *teleszma* névcsaládok jelentésbeli elágazásai egyúttal rokon jelenségek felé mutatnak-e? Az előzmények és párhuzamos kutatások ellenére talán valami újat is tudok mondani az alábbi összefüggések megrajzolásával. Tanulmányom – úgy remélem –, differenciálja a kutatás leegyszerűsített *kettős lélek, életlélek–szabad lélek* fogalmait is, másrészt a magyarság és a Balkán népeinek varázslóiról ismert képünket is árnyalja. A helyi változatok eltéréseivel, más terminusokhoz viszonyított arányaival kevésbé foglalkozom, ezt adatbázisom viszonylagos hiányosságai nem engedik meg.

Vizsgálati anyagom román, görög, albán és déli szláv, esetlegesen nyugati szláv, őrzőszellemekre, a nekik adott áldozatokra, valamint az idővarázslókra vonatkozó közleményekből, tanulmányokból, és az úgynevezett építőáldozat változatos kontextusokban közölt adataiból származik.¹⁰ A varázslók vonatkozásában Carlo Ginzburg nagy összefoglalása és Klaniczay Gábornak a témát kiegészítő és módosító magyar adalékai mellett¹¹ saját kutatásaim is segítettek, amelyek a balkáni illetve közép-kelet-európai idővarázslókra és a magyar táltosra vonatkoztak.¹²

HELYEK SZELLEMEI, ŐRZŐSZELLEMEL

A Balkán egy jelentős területén, az egymással etimológiai kapcsolatban lévő *szoikheion*, *sztíhió*, *sztuha*, *zduhač* stb. szavakkal nevezik meg a helyekhez (lakóházakhoz, területekhez) kötött, illetve családi, közösségi *őrzőszellemeket*, és, mint említettem, sok helyen az idővarázslókat is. A terminus kiterjedtebb, mint az 'őrzőszellem' jelentés, és nem mindenütt közös a varázslók terminológiájával (például a románoknál

¹⁰ *Őrzőszellemek, helyek szellemei* Görög: Rodd 1892: 148–149.; Lawson 1910: 275–291.; Stewart 1991: 102–103.; görög-macedón: Abbot 1903: 257–259.; bolgár: Marinov 1914: 222–223.; Arnaudov 1924, 1967.; román: Pamfile 1916: 246–255.; Mușlea – Bîrlea 1970: 229–235.; macedón: Vražinovski 1995: 73–82.; szerb illetve általános balkáni: Zečević 1981: 109–113.; Plotnikova 1998.; albán: Elsie 2001: 241–242. *Idővarázslók* Általános balkáni: Moszyński 1934: 652–654.; Burkhart 1989, 83–84.; Petrović 2004.; szerb, horvát és szlovén: Jagić 1877.; Chloupek 1953.; Bošković-Stulli 1960: 284–286.; Đorđević 1953: 237–250.; Tolstoj–Tolstaja 1981.; Zečević 1969; 1981: 149–151.; román: Gaster 1883.; albán: Hahn 1854: 163.; Lambert 1922: 102–114.; Čabej 1966: 368.; Dukova 1970: 235.; Elsie 2001: 74–77. Sok esetben az ezekben már feldolgozott, publikált adatokra – és nem közvetlenül a forrásokra – hivatkozom, utóbbi igen megterhelné a terjedelmet. A magyar adatokat kivéve általában nem is jutottam el a közvetlen forrásokig, ebben nyelvtudásom hézagai is gátoltak. A bibliográfia jelezte román, lengyel, szerb, bolgár, horvát, szlovén nyelvű műveket – és másokat is, amelyekre ezek hivatkoznak – fordításokban megismerhettem; anyagismeretem természetesen mégsem lehet egyenlően kielégítő minden vizsgált területen.

¹¹ Ginzburg 1966; 2003 [1989]; Klaniczay 1893.

¹² Pócs 1989, 1998, 2002a, 2017.

és albánoknál másképp nevezték a hasonló típusú varázslókat). Emellett az itt sorolt őrzőszellemeket a *szoikheion* szócsalád mellett egy másféle terminológia is fémjelzi, mégpedig az elsősorban a görögöknél és bolgároknál használt, de románoknál, szerbeknél, macedónoknál is felbukkanó 'talizmán' (*teleszma*, *telleszma*, *tellesztim*, *talszom*, *talāszam* stb. – a görögöknél az elsődleges 'talizmán' jelentésben is).

Nézzük először az e szócsaládokhoz tartozó nevek konkrét jelentéseit. A kivételesen látszó esetekkel kezdve: a román *stahia*, *stafia* és aromán *stihio*¹³ bizonyos helyeken megjelenő, rosszindulatú, státus nélküli (temetetlen, keresztleetlen stb.) halottakból lett kísértetet jelent. Az albán *stihí*, *stihia*¹⁴ alvilági kincset őrző tüzes sárkány vagy kígyó (a bolgár *talāszam* is jelenthet elásott kincset őrző szellemet is). A szerb és dél-horvát *sztuha*, *zduhov*, *zduhač*,¹⁵ amellet, hogy az idővarázslók legelterjedtebb terminusa, ritkábban háziszellemet is jelent, és ennél sokkal gyakrabban területek, falvak illetve nyájak védőszelleme, és ugyancsak használják e terminust a *zduhov* stb. varázsló (benne lakozó) védő illetve segítő szellemének megnevezéseként, mint erről még alább lesz szó. A bolgár *sztija*, *sztihja*, valamint *talāszam* és változatai,¹⁶ a szerb *talaszon*,¹⁷ a macedón *toloszom*,¹⁸ az újkori görög *szoikheia*, *sztikhió*, *teleszma*¹⁹ és a görög-macedón *szoikheia*²⁰ egyöntetűen: családok, lakóházak, gazdaságok, középületek helyhez kötött védőszelleme, emellett azonban 'elemek szelleme' jelentésük is lehet.

E népek hiedelmei szerint minden nagyobb építménynek, vízialomnak, hídnek, elásott kincsnek van egy szelleme, illetve sok helyen minden falunak van egy őrzőszelleme, amely megvédi az otthont és a családot különböző belső szerencsétlenségektől, valamint külső csapásoktól, betegségektől. Ez a szellem igen sokféle külsővel mutatkozik néha az embereknek. Területenként változóan lehet kutya, vadkan, birka, kecske, bivaly, ökör, sündisznó, kígyó, sárkány, olykor gyermek, nő vagy hosszú szakállú öregember árnyékként megjelenő kísértete, de leggyakoribb a sikló alak, amely a falban, vagy gyakran a tűzhely mellett él és a kéményen át közlekedik ki-be. Őrzi az építményt, hogy az össze ne dőljön, a vagyont, hogy el ne rabolják, az embereket, hogy meg ne betegedjenek. Ártalmatlan, csak a vagyont dézsmáló belső és külső tolvajokat kínozza és kergeti el (bár olykor rosszindulatú háziszellemek említéseivel is találkozunk). A házban élő kígyók különös tiszteletnek örvendenek. Általában bűnnek tartják, ha az ember kiűzi a család kígyóját lakóhelyéről; aki véletlenül megöli, annak kihullik a haja vagy meghal, esetleg egy másik családtag pusztul el. (Bolgár hiedelmek szerint a házat védő sündisznót sem szabad megölni.)

¹³ Mușlea–Bîrlea 1970: 229–235.; Pamfile 1916: 248–255.; Elsie 2001: 242.

¹⁴ Elsie 2001: 241–242.; Čabej 1966: 368.; Hahn 1854: 164.

¹⁵ Schneeweiss 1961: 11, 26.; Elsie 2001: 242.

¹⁶ Marinov 1914: 212–219.; Arnaudov 1924.; 1967: 132–133.; Dukova 1970: 235.; Nicoloff 1983: 60.; Georgieva 1985: 105–108.; Troeva 2009.; Plotnikova 2008. (További nevei: *szejbija*, *domakin*, *namesztnik*, *sztopan*, *sztopanin*.)

¹⁷ Zečević 1981: 109–110.

¹⁸ Vražinovski 1995: 73–82.

¹⁹ Lawson 1910: 255–287. Görög: Blum–Blum 1970: 303–304.; Schmidt 1871: 189.; Greenfield 1988: 231–236.

²⁰ Abbot 1903: 249–257.

Az őrzőszellemeknek kevésbé általánosan más funkciói is voltak. Néhány szerb és több bolgár adat szerint a határt, a szántóföldeket is védték jégveréstől, vagy a nyáját a farkasoktól. Mind görög, mind bolgár hiedelmek szerint voltak víziszellem vonásai illetve változataik is: a *sztihija* vagy *sztia* nevű bolgár vízilények rosszindulatúak, megfullasztják a vízre merészkedő embereket. Lawson a görög, Abbot a görög-macedón *sztioikheiók*, Georgieva a bolgár szellemek kapcsán jegyzi meg, hogy e lények elemek szellemének is tekinthetők, hiedelmek szerint mind a négy elem képviselői,²¹ vagyis „szeles”, „vizes”, földhöz kötött, vagy „tüzes” lények. Greenfield a késő középkor bizánci demonológiájának „alternatív hagyományai” között írja le a *sztioikheion* vagy *pneuma* néven nevezett levegő-szellemeket (és ezek keresztény ördöggé vált változatait).²²

Az „elemek szelleme” funkciók leginkább a zivatarcsatákban nyilvánulnak meg. Görög adatok szerint a két törzs *sztioikheionjai* közti, szerb adatok szerint két falu *sztuhái* közti csata kimenetelétől függ a terület időjárása (zivatar, jégeső, szárazság, hideg tél stb.). Az időjárásért vívott szellemcsatákban a levegő, szél szellemei, a „vizes” (a csapadékkal: esővel, jéggel kapcsolatos) és „tüzes” karakterű (villámlással kapcsolatos) szellemek („időjárárdémonok”) egyaránt felléphetnek – ezek állandó „lakhelyei” a zivatارفelhők. A szellemcsaták hiedelmei emellett az őrzőszellemek minden egyéb funkciójához is – család, épületek védelme, vagy a szántó, legelő védelme – társulhatnak. E harcokat más területek szellemeivel, az ő objektumaikat támadó ellenséges démonokkal folytatják. Bolgár adatok szerint például kutya alakot öltő szellemek csatáznak a házat szintén kutya képében támadó ellenséggel; a szántót pedig ellenséges kígyók támadják és a saját kígyók védik, a kincsszellem a kincs elrablóival veszi fel a harcot és fojtogatja őket, a román *sztafia* „rossz lelkektől” védi a saját házát.

A Balkán egész vizsgált térségében éltek hiedelmek, amelyek szerint e szellemek ősök lelkéből keletkeznek: a „jó” halottakból, akik támogatják saját közösségüket. Kisebbségben vannak azok az adatok, amelyek szerint a „rossz” halottak szellemei (az átmenet rítusai nélkül meghaltak, gyilkosok vagy erőszakos halállal²³ meghaltak, temetetlen halottak tévelygő, másvilágra nem jutott lelkei) lakoznak bizonyos épületekben: ezek a családdal szemben inkább ellenségesek, vagy legalább is ambivalensek. Ők esetleg szabályos rosszindulatú kísértetként viselkednek, *poltergeist* jelenségeket produkálva. Ilyen román *sztafia*, *stahia*, *stacia*, amely üres, elhagyott épületek, malmok vagy más középületek szelleme lehet (és amelynek jelentése itt: ’árnyék’), a görög-macedón *sztioikheió*nak, vagy az észak-bulgáriai *talaszumnak* is van ilyen arculata is. Elemek szellemeiként – időjárást szabályozó lényként – szintén sok közülük van a „rossz” halottakhoz: több délszláv és keleti szláv területen keresztleletlenek lelkeiből válnak az időjárást szabályozó felhőlelkekké, az erőszakos halállal meghaltakból pedig kimondottan rosszindulatú, jégverést hozó zivatardémonok lesznek.²⁴

²¹ Lawson 1910: 287.; Abbot 1903: 249.; Marinov 1914: 212–219.

²² Greenfield 1988: 230–232.

²³ Schmidt 1871: 189.

²⁴ Lásd erről Pócs 2002b, további bibliográfiai adatokkal. Lásd a szláv adatanyagra vonatkozóan: Moszyński 1934: 681–683.; Bošković-Stulli 1953: 338.; Schneeweiss 1961: 5–6.; Filipović 1969.; Zečević 1981: 123–125, 165–166.; Tolstoj–Tolstaja 1981: 103.; Georgieva 1985: 102–103.; Tolstaja 2001.; Lehr 2009.

A halottakkal, ősökkel való szoros kapcsolat nem csak e térségben jellemző sajátsága a háziszellemeknek, a keresztleletlenül meghaltakból, öngyilkosokból és egyéb, nem normálisan meghalt, temetetlen halottakból való háziszellemekre is szinte egész Európából idézhetők adatok. Ugyancsak általános – az ókor óta – a kígyó alakjában a házat, családot védő ősök hiedelme.²⁵ Ami az elemek szellemeinek halottakkal való kapcsolatát illeti, a rendkívüli halált meghaltakból való víziszellemek adatai ugyancsak Európa-szerte ismertek, az ősök lelkéből való széldémonokra, a halottak szellemére, mint a levegő démonaira a késő ókor óta idézhetünk – pogány majd keresztény – adatokat.²⁶

Kevéssé szólnak az adatok a mezők, vizek, nyájak védőszellemeinek „keletkezéséről”, azonban a lakóházak, templomok, kolostorok és egyéb középületek, valamint hidak esetében legáltalánosabb az úgynevezett *építőáldozat* valamely formája, amellyel mintegy rituálisan „létrehozzák” az épület és a benne lakók helyhez kötött, jóindulatú védőszellemét. Ezek a rítusok ismertek a szerbeknél, bolgároknál, görögöknél, románoknál egyaránt,²⁷ és egymással lényegében azonosak. Az „áldozat” kétféle módja:

1.) Új ház alapkövének letételekor, vagy az építkezés befejeztekor, illetve az új házba beköltözéskor adott áldozat (ennek nincs címzettje – mintegy a leendő őrzőszellemnek adják). Sajátságos módon az áldozati állat szelleme lesz a ház őrzőszellemévé. Az áldozat tárgya leginkább tyúk vagy kakas, kutya, macska, bárány, amelyet levágunk az új házban, vagy építése közben be is falazzák az épületbe. Monda, mese, ballada, hősének változatok szerint élő embert falaznak be építkezés közben (vö. *Kőműves Kelemenné* ballada és rokonai) – az élő hit és a gyakorolt rítusok azonban nem utalnak ilyesmire, a múltban sem.²⁸

2.) Az élő ember feláldozásának egy másik változata viszont az egész Kelet-Balkánon még a nem túl távoli múltban is gyakorolt módszernek látszik, ez pedig az árnyék „bemérése”. Ez a viszonylag egyszerű, de gyakorlóiak szerint halált hozó művelet abból állt, hogy építkezés közben egy arra járó ember, akár kisgyermek termetét, vagy leginkább az árnyékát észrevétlenül megmérték, „ellopták”, és ezt a méretet egy tárggyal a falra vetítették (vagy már eleve a falra vetődött az árnyék), és „beépítették” a falba (vagy pedig a mérőeszközt: pálcát, madzagot falazták be). Ezzel mintegy „létrehozták” az épület illetve a család őrzőszellemét: egy ember lelkét odakötötték, bezárták a házba. Az illető hamarosan (általában 40 nap múlva) meghalt, és falba zárt lelkéből lett a házak, templomok, hidak – a fent említett ember vagy állatalakokban, vagy öregember alakjában megjelenő – szelleme. Plovdovi hiedelmek szerint például:

²⁵ Lásd a „jó” és „rossz” halottakból vált, a közösséget segítő és támadó őrzőszellemek középkori germán anyagával kapcsolatban Lecouteux 1987: 233–243. Nincs terem itt a gazdag európai bibliográfiát felsorakoztatni, csak két átfogó, gazdag adatanyagot tartalmazó tanulmányra utalok: Lindig 1987.; Linhart 1995.

²⁶ A levegő és a szelek, zivatarok szellemeit lásd a késő ókor és korai kereszténység vonatkozásában: Rohde 1925: I. 248–249.; Franz 2006: II. 21–73.; Moszyński 1934: 651.; Zečević 1983.; Hart 1988: 89–135. A témánktól már távolabb álló víziszellemek terjedelmes bibliográfiáját nincs terem idézni, az adatok említésével pusztán e jelenségek igen általános voltát szeretném hangsúlyozni.

²⁷ Lásd a helyek szellemeivel kapcsolatban idézett forrásokat.

²⁸ Vö. Arnaudov 1924. összefoglaló tanulmányát a „Befalazott asszonyról”, amelyben az epikus műfajokban megjelenő narratív fikciókat is közli röviden.

„Akár híd, akár más, amit építenek, nem lesz tartós, amíg nem fognak egy árnyékot;” „megmérték valakinek az árnyékát, és az tartja a hidat”. Az illető elsorvad és (általában 40 napon belül) meghal. Halála annak a jele volt, hogy az építmény tartós lesz. A halottnak a házba ily módon beépített lelkét örök életére az épülethez kötötték; ahogy más rendkívüli halállal meghaltak sem, ő sem juthat a mennybe. Mihail Arnaudov idézi egy 1846-ból származó leírásból:

„Létezik, [...] Bulgáriában egy hiedelem, hogy egyetlen nagy építmény sem lesz tartós talaszám nélkül, ezért az alapok lerakásánál az építész iparkodik spárgával (vastag fonallal) megmérni valakinek a termetét az arra járók közül, vagy végső soron a termetének az árnyékát. Amint mértéket vett a termetéről vagy az árnyékáról, a spárgát egy előre odakészített ládába teszi, amelyet elhelyeznek a ház alapjában. Ekkor, a nép szerint, ha eltelik 40 nap, az ember, akiről mértéket vettek, meghal, aztán kezd kísértetni különböző formákban, mégpedig délután 8 órától éjfél után háromig. Ezt a kísértetet nevezik *talaszámnak*. Ilyen emberi testről vett mértéket helyeznek általában a nagy kőhidakba, a nagy házakba, templomokba, dzsámikba, minaretekbe, fürdőkbe és erődítményekbe. Ha az építőmesternek nem sikerül emberről mértéket vennie, állatról vesz, amelyet aztán leölnék.”²⁹

Görögöknél, románoknál, szerbeknél is általánosan ismertek voltak e szokások. A görögök – egyes adatok szerint – a *sztioikheion* nevű őrzőszellemnek adott áldozatul előszeretettel mérték be a falba zsidók vagy muzulmánok árnyékát.³⁰ Ezzel kapcsolatban említsük meg, hogy szerb hiedelmek szerint az ismeretlenek, idegenek bemért árnyéka rosszindulatú szellemmé válik.³¹

Ez utóbbi adatok arra világítanak rá, hogy az épületek már régóta ott lakó őrzőszellemének adott áldozat is lehet az árnyékmérés szimbolikus emberáldozata.³² Kimondottan e szellemeknek adott áldozatnak azonban inkább az látszik román és bolgár területeken, hogy a szellemnek enni adnak, valóságosan: például a házban lakozó kígyót rendszeresen tejjel etetik, vagy – mint a bolgár talaszámnak egyes helyeken – fekete tyúk, vagy más állat levágásával áldozati lakomát rendeznek, melynek ünnepélyes elfogyasztása során a tűzhelyre is helyeznek a szellemnek egy adagot. Ez a háziszellemmel kapcsolatba hozott családi ős: halott apa, nagypapa halotti emlékűnnepén történhet, de előfordul a gazdasági szerencse hanyatlásakor, vagy ha betegség ütötte fel a fejét a családban. Az utóbbi, valódi áldozati cselekményekhez képest, ame-

²⁹ Arnaudov 1924: 250. (Csíkhelyi Lenke fordítása.) További bolgár adatok: Arnaudov 1924. sok helyén. Görög adatok: Lawson 1910: 289.; román adatok: Pamfile 1916: 248–255. Lásd az európai építőáldozat adatok rövid összefoglalását, az áldozatok fajtáinak, valamint az áldozat kétféle céljainak előforduló variációival: Seligmann 2001: 376–379. Lásd továbbá: Kretzenbacher 1961: 243 (ő a gyógyító isteni árnyék kontextusában vizsgálja az „árnyéklélek” bemérésének hiedelmét).

³⁰ Rodd 1892: 148–149.

³¹ Zečević 1981: 110.

³² Tóth Anna az artai híd építését elbeszélő görög ballada vizsgálata során foglalja az építőáldozat ókori adatait, és ezekkel kapcsolatban megkülönbözteti az áldozat kétféle célját: folyó szelleme (*sztioikheion*) követeli az áldozatot a híd felépítésének fejében; vagy maga az áldozat válik (Tóth 2010: 73–82). A fent említett kétféleség tehát már az ókori adatokban is megfogható, az utóbbi formát azonban Tóth Anna későbbinek tartja: ez az ő adatai szerint csak a császárkorig vezethető vissza.

lyek a háziszellemekbe vetett mélységes hitet tükrözik, a „házikígyó” rendszeres tejjel etetése csak rutinszerű szokásnak látszik.

Ezzel kapcsolatban meg kell említenem a magyar (és egész Közép- és Kelet-Európában ismert) *házikígyó-hiedelmeket*, amelyek tagadhatatlanul rokonságban vannak a balkáni háziszellemek e motívumaival. E hiedelmek szerint³³ minden házban (küszöb alatt, falban, tűzhely alatt, udvaron) lakik egy, sajátos tulajdonságokkal (színnel, hanggal) bíró, kígyó, amelyet nem szabad elpusztítani, és Európa nagy részén elterjedt hiedelemmondai toposzok („egy gyermek tejjel táplálja a kígyót”, vagy „nem szabad megölni a házikígyót, mert az egy családtag halálát jelentené”) tartoznak hozzá.³⁴ Ezek a hiedelmek – magyar vonatkozásban – nem „élők”, nincs komoly funkciójuk a belátható múltban a közösségek számára, nem tekintették a kígyót védőszellemnek, bár ismert volt az a nézet, hogy ha megölik a kígyót, a család egy tagja, vagy a családfő meghal (de nem tudtak arról, hogy a halott ősapákhoz egyéb köze is lenne.) A magyar adatok szerint a házikígyónak nincs kapcsolata másféle őrzőszellem-hiedelmekkel, sem a magyar varázslók (táltos, garabonciás) esetleges kígyó alteregójával.³⁵ Nyilvánvalóan a Balkán felől hozzánk érkezett, másodlagos életüket élő, „kiüresedett” hiedelmekről van szó.

A SZTUHA/SZTUVA/ZDUHOV/ZDUHAČ NEVŰ IDŐVARÁZSLÓK

A fenti őrzőszellemekkel azonos (illetve azonos etimológiájú) *sztuha*, *zduhač* stb. névvel rendelkező *idővarázslók* déli szerb és déli horvát térségeken, valamint Bosznia-Hercegovina területén tevékenykedtek. Községük más funkciókat is betöltő vallásos/mágikus szakembereiként (lehetek például gyógyítók, jósok) a falu kedvező időjárását is biztosítani tudták, mégpedig a zivatarfelhőben lakozó, vihart, jégesőt hozó, ellenséges zivatardémonokkal fenntartott rituális kapcsolat révén: „lélekcsatákat” vívtak velük egy zivatarfelhő-másvilágon. E varázslókról részletesebb írtam több tanulmányomban, legutóbb a magyar *táltos* velük rokon vonásaival kapcsolatban,³⁶ ezért itt most csak a témánkat szűkebben érintő részletekre térek ki. Ezek az idővarázslók múlt századi gyűjtések tanúsága szerint némely helyen még 70–80 éve is valóságos közösségi funkciókat töltöttek be, gyakorolták idővarázslói hivatásukat. Emléküket gazdag narratívum-anyag őrzi a Balkán jelentős részén. Ugyanezen a szerb–horvát–bosnyák területen a *stuha/zduhač* névcsaládtól eltérő neveken is neveztek zivatarfelhőket vezetni, irányítani képes idővarázslókat. Ezek a nevek vagy a *felhő* vagy a *szél* szóval kapcsolatosak: ilyen a ’felhős’ jelentésű szerbiai *oblačar*, a ’szeles’ jelentésű szerbiai *vetrovnjak*, *vjetrovito*, *vetrovnjaci*, *edogonja*, *vjedogonja*, a horvát *vremenjak*, a boszniai, crna gorai *vjetrogonja*, továbbá a horvát, ’felhővezető’ jelentésű *oblakovoditel* és a

³³ Lásd Pócs 2012: *Háziszellem: házikígyó* fejezet.

³⁴ Lásd a Balkán mondaanyagát: Zečević 1970.; 1981: 106–113. Cseh illetve általános európai: Klimová-Rychnová 1973.; a német mondák áttekintése: Lindig 1987: 65–88.

³⁵ Lásd a gyér magyar adatokat: Pócs 2012: *Táltos* és *Garabonciás* fejezetek.

³⁶ Pócs 1989.; 2002a; a zivatarvarázslókról részletesebben lásd Pócs 2017.

szerb *gradobranitel*. Az elnevezések a varázslók szeles, zivataros, vizes természetére, továbbá a zivatardémonokkal való hasonlatosságukra, velük való kapcsolataira, egy- szóval a fentemlített „elemek szellemei” közül a levegő (szél) és a „felső” vizek (eső-felhő) szellemeivel való rokonságukra utalnak. Az elbeszélések alapvetően „kettős” lényként írják le őket, akiknek ember- és szellem-tulajdonságaik egyaránt vannak.³⁷

A bolgár *zmej*, szerb *zmij* és macedón *zmija* nevű (sárkány-, kígyó- vagy sas-ösökkel rendelkező, kígyóvá, sárkánnyá változni tudó) varázsló, valamint a magyar *táltos* egyes típusai³⁸ is hasonló adottságokkal rendelkező zivatarvarázslók lehetnek; emellett Kelet-Európa északi tájairól is leírtak ilyen fajta közösségi specialistákat. Az idővarázslók dél-lengyel *chmurnik* és *planetnik*, a sziléziai Beszkidékben használt *oblocznik* és ukrán *planitnik* megnevezése’ felhős’-t jelent, és e megnevezések a Balkánról ismerthez hasonló varázslótevékenységre utalnak. Igaz, e területeken már sokkal inkább csak narratív hagyományról volt szó, már a múlt század első felében is, mint a Balkánon.³⁹ Ugyancsak szinte tisztán narratív hagyományról van szó a magyar/horvát *garabonciás/grabancijaš*, valamint a román *șolomonar* idővarázslók esetében, akiknek mondái – egyebek mellett – a sztuháéhoz hasonló tulajdonságokat is kölcsönöznek számukra is. Esetükben nem merül fel a *sztuha/zduva* stb. terminológia, mindazonáltal szeles, zivataros tulajdonságaik, kettős, félig szellem, félig ember lényük rokonítja őket a Balkán szeles *sztuha/zduva* varázslókkal. A továbbiakban a *sztuha/zduva/zduhač* alakjára koncentrálunk, hiszen fő témáink ezekkel az elnevezésekkel kapcsolatosak (az egyszerűség kedvéért egyöntetűen, – legelterjedtebbnek látszó szerb nevükön –, *sztuha*ként beszélek róluk); a hasonló tevékenységet folytatott, de más néven nevezett varázslóknak csak néhány illusztratív példáját idézem.

Idővarázslói szerepében a *sztuha* olyan emberként áll előttünk, aki démoni lényé révén azonosulni tud a zivatardémonokkal, szellemmé tud válni időlegesen.⁴⁰ Sajátos kettős létének, „szeles” mivoltának köszönheti azt a képességét, hogy szellemileg, „lélekben” a felhőmásvilágra tud jutni, és ott mediátori – a zivatardémonok felé közvetítő – szerepét beteljesíteni. A múlt században gyűjtött narratívumok egy része úgy írja le idővarázslói tevékenységét, hogy jégeső közeledtekor félrevonul, transzba esik, majd

³⁷ A zivatarvarázslók legfontosabb összefoglaló adatközlései: Moszyński 1934: 651–654.; Dordević 1953: 237–250.; Bošković -Stulli 1960: 284–286.; Zečević 1981: 149–151.; Tolstoj – Tolstaja 1981.; Burkhart 1989: 83–84.; Petrović 2004.; Plotnikova 2005.

³⁸ A *zmej*, *zmij* stb. nevű sárkányos varázsló adatai: Marinov 1914: 207–209.; Vakarelski 1969: 233–234.; Dukova 1970: 235–238.; Dordević 1953: 248.; Zečević 1981: 63–85, 149–151.; Vražinovski 1995: 37–46. Összefoglalóan e varázslókról, további bibliográfiával és a magyar „sárkányos” táltosról lásd: Pócs 2014a.

³⁹ A keleti és nyugati szláv idővarázslókról: Udziela 1898.; Hnatjuk 1904: 372–375.; Moszyński 1934: 651.; Lehr 2009: 310–311. Hasonló varázslók lehetnek az orosz hivatkozásokban említett, nyugat-orosz *oblakoprogonnik* és *oblagogonitel* (’felhővezető’; Tolstaja 2001); tevékenységük részleteiről azonban nincs információ. A *garabonciás*ról: Jagić 1877.; Holló 1934.; Erdész 1984: 114–138.; Pócs 1988.; 2005; Marks 2008. A *șolomonar*ról: Gaster 1883.; Talos 1976.

⁴⁰ A kettős lények ilyesféle tulajdonságairól például a tündérekkel kapcsolatban lásd Pócs 2014b. Legutóbb Anna Plotnikova foglalkozott röviden a *sztuha*val és „szélvarázsló” rokonaival; ő is úgy jellemzi a *sztuha* stb. nevek viselőit, mint könnyen szellemlénné változó élő embereket és egyúttal zivatarfelhőkben lakó őrzőszellemeket (Plotnikova 2008).

lelke, „árnyéka” (amely „könnyű”, „áttetsző”, más adatok szerint szél-, pára-, vagy ködszerű), elhagyja testét, és a felhőkbe emelkedik, mintegy szélle változva a széllel együtt száll (tehát „kiszálló” lelke a szél, zivatar, vagyis a levegő és víz elemének szellemévé válik). A zivatardémonok szellemcsatáiba betársulva, sokszor a falu saját, „jó” zivatarszellemének vezetésével, ő maga is csatázik az ellenséges démonok ellen. Közös erővel elküldik a jégesőt, illetve az ellenséges zivatardémonokat saját falujuk határából, elvezetik a jégfelhőket az ellenséges területek (például a szomszéd falu) fölé.

Más leírások (az előbbinél sokkal több esetben) úgy adják vissza a varázslók feljutását a viharfelhőkbe, hogy a varázsló a széllel, a leereszkedő köddel, vízpárával jut a felhő-másvilágra: zivatar közeledtekor egy leszálló felhőben vagy a ködben testileg eltűnik a szemtanúk szeme elől: a zivatarfelhő „elragadta”, majd a zivatar elulte után visszatér a földre. A dél-magyar táltosnak, garabonciásnak is vannak ilyen tulajdonságai: köddel, zivatarfelhővel, vagy a szivárvány párájával jut föl a felhő-másvilágra; sokszor látják nedvesen, ruhájából csöpög a víz. A bátyai táltost például szivárvány szívja fel a felhőkbe, majd a felhőszakadással jön le a földre – újra emberként: a víz körforgását követi. Egy taktaszadai táltosról mesélték, hogy megjósolta a zivatart, és

„... mink neveltünk. Egyszer csakugyan elkezdett borulni. *Ő mán nem volt velünk. Eltűnt.* Néztünk fel, kapaszkodtunk. Hát óriásin verekedtek fenn, kérem, a sárkánnyal, és kérem, szakadt az eső, úgy, hogy borzalmasan. És a fiú, kérem, az nem gyött vissza. Odavót egy hétig. [azután] Hazagyött nagy rongyosan...”⁴¹

Bálint Sándor közölte egy tápéi táltosról, aki rokonaival utazott szekéren a szegedi vásárba, hogy út közben megjósolta a zivatar közeledtét:

„... megszólalt Pista bácsi: – Azonnal húzódjatok le a zsilipbe, mert hatalmas fölleg közeledik, onnan Dorozsma felől. Szétnéztek, de *Pista bácsi már hirtelen el is tűnt a kocsiról, nem látták sehol* sem [...] Szörnyű nagy vihar volt, tátorján kerekedett, szakadt az eső. [...] Egyszerre csak kisütött a nap. Előbújtak. Látták ám, hogy Pista bácsi nagyon megviselten kerül elő. Olyan beteg lett, hogy mozdulni se tudott. Táltosokkal, egy másik ellenséges táltosbandával verekedett meg...”⁴²

Ugyanez a kép az idővarázslók végleges halálának metaforájaként is megjelenik az elbeszélésekben. Emellett halvány nyoma van néhány adatban annak is, hogy létezett az elképzelése egyfajta első, beavató „utazásnak” is a felhőmásvilágra: ezt szintén az esőfelhő, vagy viharos szél általi „elragadásként”, a felhőben, ködben való eltűnésként beszélik el a 20. század elején gyűjtött szerb narratívumok.

A ködben, felhőben való eltűnés a kettős, ember–szellem lényekre jellemző, archaikus eszméje közismertnek látszik e területeken; tegyük hozzá, a *sztuha* névcsalád használatánál jóval nagyobb délkelet-közép-európai területen. (Emellett a varázslók elbeszéléseiből a felhőkbe feljutás, felfelé törekvés más motívumai – mint mondai to-

⁴¹ Szabó 1975: 231. (Kiemelés tőlem – P. É.)

⁴² Bálint 1980: 460. (Kiemelés tőlem – P. É.)

poszok – is ismertek: a garabonciás vagy táltos fára mászik, toronyba, háztetőre megy föl, azon át jut az égbe stb.⁴³)

A sztuhák és társaik kettős lényét: félig emberi, félig (vízi- és levegő)szellem természetét sokféleképpen írták le az egyes szerzők. A kutatók egy része egyértelműen csakis szellemlényként illetve őrzőszellemként ábrázolja a sztuhát, aki megjelenhet állat és ember alakban is.⁴⁴ Đorđević ember-volta mellett azt is hangsúlyozza, hogy a sztuha őrzőszellemként óvja környezetét mindenféle látható és láthatatlan bajtól.⁴⁵ Zečević szerint a sztuha egy zivatardémon földi alteregója.⁴⁶ Mint láttuk, helyek őrzőszellemeit is ismerjük azonos neveken: ezek tehát amellett, hogy a sztuha varázslótól független szellemként tűnnek fel a forrásokban, a varázsló szellemalakjaként vagy démoni énjeként is megjelennek. Mindezekhez párhuzamul említsük meg, hogy Arnaudov a bolgár őrzőszellemek kapcsán említi, hogy egyes adatok szerint a *sajbija* vagy *domakin* nevű „helyek szelleme” megjelenik emberekben lakozó „titkos személyes erő”-ként is.⁴⁷ Más adatok halványan arra vallanak, hogy a *sztuha* őrzőszellem a sztuha varázsló patrónusa, segítője, tehát ez esetekben a varázslók azonos nevet viselnek az őket patronáló, vagy nekik segítők, alteregóikként viselkedő őrzőszellemekkel. A varázslók segítőszellemeinek legekleatásabb példái az úgynevezett *zduhač-állatok*, amelyek az ember-zduhač oldalán harcolnak a zivatardémonok csatájában, egyúttal nyájuk őrzőszellemei is, amennyiben nyájuk védelmében is megütköznek az ellenséges oldal hasonló szellemeivel. Ugyanekkor a sztuha stb. terminusok előfordulásának egész területén tudunk – a varázslók lélekcsatáitól függetlenül – a két szomszédos terület, nyáj, falu stb. őrzőszellemeinek akár zivatارفelhőkben, akár földön, egymás ellen vívott csatáiról; ezek a támadásokat elhárító csaták a jó időjárásért, vagy a közösség jólétéért folynak.⁴⁸

Egyes nézetek szerint a varázsló őrzőszelleme eggyé válik vele: bolgár adatok szerint „őrzőszellem lakik” benne; a szerb *zduhač* „nincs egyedül, *zduhači* hatalommal rendelkezik”, „egy hatalmas lélek él benne, ami mindenben segíti.”⁴⁹ Tehát a varázslók szelleme azonosul őrzőszellemével, e benne/vele lakozó szellem révén képes fölemelkedni, a felhőkbe repülni. A benne lakozó „hatalmas lélek” a zivatardémon, a széllel repülő levegőszellem, amely őt is felemeli, repülésképes szellemlénnyé teszi. Más nézetek szerint a benne lakó szellemi erő más embereknél erősebbé, legyőzhetetlenné teszi. Đorđević egyik adata szerint nem saját lelke száll ki a *zduhač* testéből a zivatar közeledtekor, hanem „lelkében valamilyen lélek lakozik, aki, amíg ők alszanak, kilép belőlük és kíséri a szeleket...”⁵⁰ A segítő/őrzőszellemek keresztény változata is megjelenik vizsgált anyagunkban: Đorđević az ember–démon kettősséget úgy értelmezi,

⁴³ Lásd a Magyar Néphit Archivum *Táltos és Garabonciás* csoportjainak adatait, valamint Pócs 2012: *Táltos és Garabonciás* fejezetek.

⁴⁴ Például Plotnikova 2008.

⁴⁵ Đorđević 1953: 244.

⁴⁶ Zečević 1983: 219.

⁴⁷ Arnaudov 1967: 132.

⁴⁸ Plotnikova 2008; Schmidt: 1871: 189.

⁴⁹ Đorđević 1953: 241–249.

⁵⁰ Đorđević 1953: 238. (Olga Kovačev fordítása)

hogy a sztuhának őrzőangyala is van, tehát őrzőangyala segítőszellemként áll mellette, azonban ő maga is, félig démoni lényé révén, őrzőszellem lehet. Más esetekben az ördög hívja el, „avatja be” és ördögi lelket ad neki.⁵¹

Mind a délszláv, mind a hasonló típusú lengyel és ukrán zivatarvarázslókat bemutató leírások egy része úgy írja őket, mint akik hol zivatarszellemek, hol csak „szeles”, „vizes” tulajdonságokkal rendelkező emberek; van olyan nézet is, hogy állandóan a felhők között laknak, és csak időnként ereszkednek le az emberek közé. Mint szellem, szelet fúvó, szélben szálló lények, a „levegő szellemei”, vagy az eső/jégeső „vizes” szellemei, emberként pedig e szellemek attribútumaival rendelkező lények, akik „fölfelé” törekszenek, a szelek, zivatarok, illetve a „felső vizek” másvilágára. Egy hercegovinai adat szerint a sztuha „napközben általában otthon van és dolgozik, mint más, de este röpköd a többi sztuhával együtt a hegyekben, és fúj azoknak a házára, akiken bosszút akar állni”.⁵²

Még két fontos vonatkozását kell kiemelnünk ennek a változatos őrzőszellem-világnak. Egyik az, hogy jellegükben azonos őrzőszellemek ’árnyék’ jelentésű szavakkal való megnevezése is előfordul ezeken a területeken (bolgár *szjanka*, görög *iszkiosz*, *izsklosz*⁵³ stb.). A román *stahia/stafia* háziszellem neve is tudvalevőleg ’árnyék’-ot illetve státus nélkül meghaltak árnyéklelkét jelenti a román adatok közlöi szerint.⁵⁴ Ez, mint tudjuk, a testet elhagyó léleknek is egyik terminusa e vidéken, és összefügg talán az árnyékbecsülettel „létrehozott” őrzőszellemek eszméjével is: az árnyék falba mérésének az „árnyéklelek” egészen konkrét elképzelése az alapja. Dorđević a sztuha varázslóról mondja: „áttetsző árnyéka” van, azért tud árnyékával, vagyis lélekben, magasba emelkedni a zivatarcsaták színhelyére,⁵⁵ illetve azért tud a zivatar démonokkal azonosulni. Eva és Richard Blum jelenkori görög hiedelmek kapcsán többször említik a *könnyű/áttetsző árnyékúakat* (*light shadowed ones: elaphroiszkiosz*, akik átmeneti időkben született, vagy aktuálisan ilyen átmeneti időperiódusokban létező, jellegzetes státus nélküli személyek, például gyermekágyas anyák, haldoklók), akiknek átmeneti állapota adta képességük, hogy látják a szellemeket, démonokat, elragadtatódnak általuk, tehát a látomásokról és „lélekutazásokról” lehetősége adatik meg nekik.⁵⁶ Nem világos, hogy e néhány szerb és görög adat milyen mértékben takar valamikori általános elképzeléseket, mégis úgy gondolom, hogy ezek mögött a terminusok mögött is olyasféle elképzelés sejthető, hogy a könnyű árnyékúak, áttetsző árnyékúak félig-meddig a másvilághoz tartoznak – félig szellemmé válnak, és ezért felfelé jutni törekszenek, egy „fenti” másvilágba; ugyanúgy, ahogy a zduhač, aki a benne lakozó „magasabb erő” révén jut föl a zivatarfelhőkre.

⁵¹ Dorđević 1953: 240, 249.

⁵² Dorđević 1953: 243. (Olga Kovačev fordítása) Erről a kommunikációs formáról – a felhőkben „eltűnő” varázslókról – nemrégiben írtam egy rövid tanulmányt, néhány konkrét példával: Pócs 2016b.

⁵³ Marinov 1914: 212.; Lawson 1910: 288.

⁵⁴ Muşlea-Bîrlea 1970: 229.

⁵⁵ Dorđević 1953: 238.

⁵⁶ Blum–Blum 1970: 42, 49–51, 237–239, 298–300.

Tehát az ember sztuha és őrzőszelleme, elhívó szelleme közti határok nem élesek. Az ember–szellem kettősségének egy egységben való megjelenésével egyidejűleg a test és szellem egy másfajta egységének, illetve diffúz határainak más vonatkozásban is tanúi lehetünk a „fölfelé törekvő” varázslószellemek kapcsán. Mint említettem, a felhőkbe emelkedés, ködben eltűnés leírásai testi eltűnésről szólnak; ha felemelkedik a varázsló, egy időre testileg is eltűnik. A másvilágra tett „utazások” testileg is, lelkileg is történhetnek számos, e térségből ismert, más tematikájú folklórarrítvum szerint is, helyesebben: nincs éles határ, illetve megkülönböztetés a másvilág testben vagy lélekben történő megtapasztalása között. A kutatói szemmel látott ellentmondások feloldódnak a test és lélek, evilág és másvilág diffúz határait tanúsító népi nézetekben, amelyek szerint az ember testi és szellemi mivoltában egyaránt könnyűszerrel átlépheti a határokat, a két párhuzamos világ át-áthatol egymásba.

Ami a „testileg eltűnés”, a zivatar-másvilágra történő testi „felragadtatás” motívumainak és a „lélekutazás” képzetének párhuzamos jelenlétét illeti, úgy sejtem, hogy a „transzba esik és lelke elhagyja a testét” jellegű közlések mintegy étikus – talán az elit (keresztény) írásbeliségből eredő – megfogalmazásai a „testileg való eltűnésre” vonatkozó, émikus kategóriáknak; durván fogalmazva: a testből kiszálló „láthatatlan” lélek eszméje kutatói konstrukciónak látszik a fenti adatok fényében.

Ha az itt bemutatott archaikus kommunikációs formát valamilyen ismert étikus rendszerben akarjuk elhelyezni, nem *samanizmus*ra kell gondolnunk, mint több kutató tette,⁵⁷ hanem inkább az isteni/démoni *megszállottságra*. A jelenség hasonló a keresztény megszállottság-képzetekből ismert levitációhoz, az isteni vagy ördögi megszállottak felemelkedéséhez, illetve a mennyei lények által megszállottak mennybe ragadtatásához. Nem véletlen, hogy a Blum házaspár egy görög pap adatközlője is az isteni megszállottság eszméjével hozta kapcsolatba a *könnyű árnyékú* személyek okkult képességeit: szerinte ők, minthogy egy jó szellem szállta meg őket, a menny felé törekszenek.⁵⁸ De nyilvánvaló, hogy ez esetben az isteni vagy démoni lények általi megszállottság keresztény eszméje csak másodlagosan fedte le az élő ember szellem-mé válásának archaikus képzeteit,⁵⁹ amelyek valamiképpen azzal a nézettel is kapcsolatban vannak, hogy az ember és őrzőszelleme mintegy azonossá válhat, nincs éles határ a különleges adottságú emberek saját, őket másvilági dimenziókba juttatni képes lelke/szelleme és az adott estekben tőle különváló, illetve külön tevékenykedő segítőszelleme (vö. zduhač-állatok), őrzőszelleme között.

A TALIZMÁN MÁGIA ÉS AZ IDŐVARÁZSLÓK

Mint a bevezetőben említettem, sejtésemnek, mi szerint az itt leírt jelenségeknek valami köze kell hogy legyen a késő ókori és kora középkori újplatonikus, hermetikus,

⁵⁷ Lásd például Closs 1971.; Zečević 1978.

⁵⁸ Blum–Blum 1970: 300–304.

⁵⁹ A Blum házaspár is megkülönbözteti a „becoming a demon”, és a „being possessed by them” eszméit, ha nem is fejt ki a különbség mibenlétét: Blum–Blum 1970: 55.

elit varázslók által gyakorolt talizmánmágiához, az alapja elsősorban a görög eredetű *sztoikheion/sztihió/sztuha/zduhač* stb. terminusok kettős jelentése volt; továbbá az őrzőszellemek megnevezésére ezekkel párhuzamosan használt, szintén (közvetlenül, vagy törökön keresztül) görög eredetű *teleszma/tellesztim/talaszom* stb. terminusok, amelyek mintegy „talizmánnak” minősítik a helyhez kötött őrzőszellemeket. Tehát a Bizáncban végbement jelentésváltozások eredményeképpen az embert vagy várost védő tárgyat is *talizmánnak* vagy *sztoikheionnak* hívják, ugyanúgy, mint a nagyobb közösséget vagy a családot védő őrzőszellemet. E párhuzamosság fennmaradt a 20. századig, és mint láttuk, a 19–20. századi néprajzi adatok szerint a *sztoikheion* szó rokonaival nevezik meg a közösséget védő, az őrzőszellemekkel némileg azonosuló varázslót is.

Harmadik észrevételem az volt, hogy az *árnyékbemérés* szokása erős hasonlóságot mutat ezzel a talizmánkészítési gyakorlattal (gondoljunk ezzel kapcsolatban a *sztoikheion* szó első évezredbeli ’árnyék’ jelentésére, és a sztuhač „árnyék” lelkére is). A Tóth Anna tanulmányából idézett késő antik *biothanatoszok*⁶⁰ talizmánba zárása, illetve gyilkossággal „létrehozott” változataik is fontos párhuzamnak látszanak az építőáldozattal létrejövő talizmánok népi gyakorlatához és az erőszakos halállal meg haltakból vált zivatardémonokra vonatkozó nézetekhez egyaránt.

A legfontosabb mozzanata a hasonlóságoknak: a bemutatott *sztuha/zduvač/zduhač* varázslók, akikben valamilyen „magasabb erő” lakik, és ezáltal ők maguk is mintegy levegőszellemekké, széldémonokká, illetve őrzőszellemekké válnak, szinte „ember-talizmánként” állnak előttünk. Ezzel kapcsolatban gondoljunk a Greenfield által leírt 10. századi varázslóra, akiben *sztoikheion* démon lakozott, és ez hatalmat adott neki ellenségei felett!

A varázslók felemelkedéséről szóló beszámolók olyan test–lélek képzetekre vonatkoznak, amelyek archaikusabbak a bizánci talizmánmágiánál és térbeli–időbeli kiterjedésük nagyobb, mint a talizmánmágia örökségét őrző területek (találkozunk velük a vizsgált térség tündérhiedelmeiben is, és mint fentebb említettem, a zivatarvarázslók további típusai kapcsán is, másrészt Kelet-Európa egy igen kiterjedt, távolabbi térségében is). Bizonyos tehát, hogy nem beszélhetünk a bizánci talizmánmágiáról, mint e képzetek ötletadó ősről, de az is világos, hogy a „népi” és „elit” hagyományok több vonatkozásban szoros kölcsönhatásban voltak. A modern kori idővarázslók rítusainak, hiedelmeinek bizánci kapcsolatait az is valószínűsíti, hogy nagyjából az elemek szellemeit és a csillagszellemeket manipuláló talizmánmágia ismert ókori, kora középkori adatainak térségében alkalmazták a *sztoikheion* szócsalád terminusait az idővarázslókra; a hasonló hiedelmekkel övezett idővarázslókat Bizánc közvetlen kisugárzási területén kívül másképp nevezték.

Hogy a *sztoikheion* és a *teleszma* (’talizmán’) szavakkal rokon terminológia és a vele (és az égitestekkel is) kapcsolatos őrzőszellem-képzetek miért, és pontosan hogyan szövédket össze az ’árnyék’ terminusokkal és képzetekkel, illetve a felhőbe emelkedő varázslószellem hagyományaival, a könnyű árnyékú varázslók mediátori technikáival, nem látjuk világosan; nem tudjuk, hogy valójában egy, vagy több, egymással találkozott hagyományról van-e szó. Az elemek szellemeinek képzetek is igen ál-

⁶⁰ Tóth 2010: 83.

talánosak, nem tudhatjuk, e téren voltak-e egyáltalán kölcsönhatások, hiszen az ember szellemi szubsztrátumának, „lelkének” árnyékként való elképzelése is egyetemes nézet. Ezek a lélekképzetek, valamint az ember–szellem kettősségével/azonosságával, a kettős lények „felfelé törekvésével”, a talizmánokba behívott démon és a „magasabb erővel” (levegőszellemmel, zivatardémonnal) azonosult idővarázsló képzetek olyan hasonló képzetrendszerek voltak, amelyek révén mindenféle kölcsönhatás létrejöhett az elit varázslói gyakorlat és a feltehetően a késő ókori Bizáncban is létező „népi” képzetek között. (Lehetséges, hogy a hiányzó összekötő láncszemeket az 5–7. századi görög szerzők által említett *nephodióktai* – ’felhővezetők’ –, vagy a 6–9. századi törvényekben és rendeletekben emlegett *tempestariusok*, *tempestatum ductorok* – ’zivatarirányítók’ – adatai nyújtanak számunkra, ha ezek nem volnának oly szükséztűk abban a tekintetben, hogy konkrétan hogyan is tevékenykedtek ezek a viharfelhőket irányító idővarázslók.⁶¹)

Kérdés marad, hogy az elemek szellemeinek, vagy a könnyű árnyékúaknak a hagyományai a *szoikheion* asztrológiai kontextusú őrzőszellem-hagyományaitól függetlenek, vagy azokkal eredetileg is összefonódó jelenségek-e, de úgy látszik, hogy a Balkán délnyugati területein a bizánci tudós mágia és asztrológiai nézetek hatása ráarakódott a kettős, démon–ember lények archaikus képzetére, és nevet is kölcsönzött e lényeknek. Ugyanez lehet a forrása a házvédő, birtokvédő szellemek ’talizmán’ elnevezésének, sőt talán az árnyékbeméréses talizmánkészítés módszereinek is. Ez utóbbi azonban lehetett az elit gyakorlattal párhuzamosan létező, hasonló elveken alapuló népi gyakorlat is.

A talizmánmágia tudós mediátori technika, amely az égi/szellemi szféra és a földi/emberi szféra között létesít kapcsolatot; ugyanúgy, mint az idővarázslók népi technikái – ez a párhuzamosság megengedhetett bizonyos összekapcsolódásokat, kölcsönzéseket a két világ között, aminek bizonyára írásbeli csatornái is voltak, hiszen legalább is a második évezredből már sok írott forrás közvetítette – mondhatni egész Európába – az ókori görög illetve az annak alapjául szolgáló, majd azt újra megtermékenyítő keleti mágia, asztrológia hagyatékait. Fontos közvetítő forrás volt a terjedelmes arab varázskönyv, a *Picatrix* (arab címén: *Ghayat al-Hakim*), a mágia, asztrológia, talizmánkészítés nagy összefoglaló kézikönyve; csatorna, amelyen át az orientalizálódott újplatonizmus és a késői hermetizmus átjutott Európába. A könyv a talizmánok készítését a késő antik szimpátiatan szellemében írja le, a bolygók hatásával, a csillagok erejét felhasználó talizmánokkal foglalkozik. A 10–11. században keletkezett arab verziót a 13. század közepe táján fordították kasztíliaira, majd latinra; a varázskönyv kutatói a 16–17. századi Európában folyamatosan használt kéziratokról beszélnek.⁶² A *Picatrix* széles körű használatának adatai alátámasztják azt a feltevést, hogy a *szoikheion* és talizmán kapcsolatos bizánci mágia egyes jelenségei a közép-európai elit, udvari, egyetemi mágiában is tovább éltek, még a 18. században is, és talán ezek a kulturális örökségek is segítettek abban, hogy ez a varázslótípus a középkori bizánci má-

⁶¹ A forrásokról összefoglalóan: Franz 1909: II. 27–37.; Harmening 1979: 247–250.

⁶² Ritter–Plessner 1962.; Kákossy 1978: 273–274.; Szőnyi 1998: 118–121.; Bailey 2007: 94–95.; Láng 2007: 70.; 2008.; Greer–Warnock: 2011.

gia kisugárzási területén a *sztoikheion* szóval összefüggő terminológiát is megkapta. Hogy konkrét hatásai lehettek-e a népi gyakorlatra, nem tudhatjuk. Ezzel kapcsolatban mégis megemlítek egy figyelemreméltó motívumot, amely érdekes párhuzam az idővarázslók folklórgyűjtésekből ismert különleges képességeihez (felemelkedés a felhőbe a benne lakozó, szellemvilágtól kapott erő révén). A *Picatrix* 6. fejezetében szól egy ál-arisztotelészi idézetben a bölcs emberekről (filozófusokról), akik a csillagokkal kapcsolatos egyetemes természet-szellem (*pneuma* –, „Perfect Nature”, „vollkommene Natur” a szöveg angol illetve német fordításai szerint) révén kapják hozzáértésüket. Például e szellemtől tanulta meg a perzsák királya, hogy hogyan legyen legyőzhetetlen. A csillag szellemét idéző ráolvasást is közli a könyv: ebben kéri a bölcs, hogy adja neki erejét a csillag, növekedjék vele együtt, és lakozzék szívében.⁶³

Természetesen más írásos források is közvetíthették az ókori, középkori, asztrológikus kontextusú mágia tanait az elit varázslókon keresztül az írástudatlan rétegek felé is.⁶⁴ Hogy jogosan tételezhetjük fel e varázskönyveknek a néphitre, falusi gyakorlatra tett hatását, vagy legalábbis szájhagyományba való jutását, azt más – jelen témánkon kívül eső – hiedelem-adatok is bizonyítják. Bizonyára nem valami sajátosan magyar vagy román csillag- vagy holdimádatról, hanem az udvari, egyetemi varázslók és kézikönyveik „néphez” leszállított hatásáról tanúskodnak a magyar néphit olyan adatai, mint a *lidérc* és *garabonciás* csillagokkal való azonosítása, a *garabonciás* és *táltos* bizonyos állatövi jegyekben való születése, csillagok felé törekvése, „holdkórossága”, a csillagjós táltosok; a román *solomonar* idővarázslónak a mágus Salamontól szerzett asztrológiai tudása,⁶⁵ a csillagokban lakó lelkek, angyalok, a holdban lakó Szűz Mária („ősmagyar” Babba Mária!), vagy a halottak csillagokkal való azonosítása, a hozzájuk, vagy a csillagokhoz, holdhoz intézett imák (ez utóbbiakat például a *Picatrix* előírásai között konkrét imaszövegek képviselik).⁶⁶ De még konkrétabb kapcsolatot is sejthetünk a néphit és a talizmánmágia között, ha a holdat lehúzó ókori thesszáliai, vagy modern kori bolgár boszorkányokra gondolunk;⁶⁷ mitőbb, egy olyan ukrán adatot is idézhetünk, amely szerint a boszorkányoknak szokásuk volt ellopni az égről a csillagokat, ezért másztak fel fejjel lefelé az útszéli keresztekre. Az ellopott csillagokat, az esővel, jégesővel együtt, elvarázsolva őrizték tűzhelyükön, lefedett fazekakban.⁶⁸

⁶³ A *Picatrix* 6. fejezetében: „Ich rufe euch, ihr kräftigen pneumatischen erhabenen Geister, die die Weisheit der Weisen die Klugheit der Klugen und das Wissen der Wissenden sind... bringet mich eurer Führung nahe, leitet mich mit eurer Weisheit, unterstützt mich mit eurer Kraft... wohnt auch in meinem Herzen und trennt euch nicht von mir.” (Ritter–Plesner 1962: 200–201). H. Rotter ugyane kiadás bevezetőjében annak a vélekedésének ad hangot, hogy a görög gondolkodásból ismert személyes őrzőszellem, Szókratész *daimonionja* jelennék itt meg – mint írja –, „in hermetischer Einkleidung” (Ritter–Plesner 1962: LVI).

⁶⁴ William Ryan például számos, a keleti kereszténység területein használt kézikönyvről ad számot (Ryan 1999: 377–404).

⁶⁵ Lásd erről például Kretzenbacher 1968: 120–121.

⁶⁶ Nincs itt terem e hiedelemanyag nagy kiterjedésű dokumentációját közölni; a csillagjós táltosokat lásd: Pócs 2016a.

⁶⁷ Dickie 2001: 103; Georgieva 1985: 24.

⁶⁸ Kurotschkin 1996/92: 196.

Ez utóbbi adatokkal csak annak a feltételezésnek a jogosságát szerettem volna alátámasztani, hogy a fenti tanulmányban taglalt párhuzamos jelenségek olykor az elit varázslás és a népi hagyomány tényleges kapcsolatait is tanúsíthatják. Ezek az egész Délkelet- és Közép-Európából ismert „csillagászati” hiedelmek azonban egy futó említésnél részletesebb vizsgálatot érdemelnek, reményeim szerint majd egy önálló tanulmányban lesz helyük.

Irodalom

ABBOT, George Frederick

1903 *Macedonian Folklore*. Cambridge, Cambridge University Press.

ALEXANDER, Philip S.

2003 Contextualizing the Demonology of the Testament of Solomon. In Lange, Armin – Lichtenberger, Hermann – Römhald, K- F. Diethard (eds.): *Die Dämonen. Die Dämonologie der israelitisch-jüdischen und frühchristlichen Literatur im Kontext ihrer Umwelt. / Demons. The Demonology of Israelite-Jewish and Early Christian Literature in Context of their Environment*. 613–635. Tübingen: Mohr Siebeck.

ARNAUDOV, Mihail Petrov

1924 Vradena neveta. In Arnaudov, M. P.: *Studii vărhu bălgarskite obredy i legendi* II. 247–274. Sofia: Izdatelstvo na Bălgarskata Akademija na Naukite.

ARNAUDOV, Michail

1967 Die Familienschutzgeist im Volksglauben der Bulgaren. *Zeitschrift für Balkanologie*. V. 129–137.

BAILEY, Michael D.

2007 *Magic and Superstition in Europe. A Concise History from Antiquity to the Present*. Lanham – Boulder – New York – Toronto – Plymouth UK: Rowmann & Littlefield Publishers.

BARB, A. A.

1963 The Survival of Magic Arts. In Momigliano, Arnaldo (ed.): *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*. 100–125. Oxford: Clarendon Press.

BÁLINT Sándor

1980 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete III. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978–1979/2. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

BLUM, Claes

1946 The Meaning of στοιχείον and its Derivation in the Byzantine Age. *Eranos Jahrbuch*. XLIV. 315–325.

BLUM, Richard – BLUM, Eva

1970 *The Dangerous Hour. The Lore of Crisis and Mystery in Rural Greece*. London: Chatto and Windus.

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

1953 Splet naših narodnih praznovjerja oko vještice i popa. *Bilten Instituta za Prončavanje Folkloru*. II. 327–342.

- 1960 Kresnik–Krsnik, ein Wesen aus der kroatischen und slovenischen Volküberlieferung. *Fabula* 3. 275–298.
- BURKERT, Walter
- 1959 ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ. Eine semasiologische Studie. *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum*. 103. 167–197.
- BURKHART, Dagmar
- 1989 *Kulturraum Balkan. Studien zur Volkskunde und Literatur Südosteuropas*. Berlin: Dietrich Reimer.
- CHLOUPEK, Drago
- 1953 Mogut. *Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena*. 37. 241–250.
- CLIVE, Hart
- 1988 *Images of Flight*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- CLOSS, Alois
- 1971 Südosteuropa als ethnologisches Untersuchungsfeld über ekstatisches Brauchtum. *Wiener Ethnohistorische Blätter*. 3. 3–22.
- ÇABEJ, Eqrem
- 1966 Albanische Volkskunde. *Südost-Forschungen*. XXV. 368–376.
- DICKIE, Matthew W.
- 2001 *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*. London – New York: Routledge.
- DIELS, Hermann
- 1899 *Elementum. Eine Vorarbeit zum griechischen und lateinischen Thesaurus*. Leipzig: B. G. Teubner Verlag.
- DIETERICH, Carl
- 1925 Hellenistische Volksreligion und byzantinisch-neugrischische Volksglaube. *ΑΙΤΕΛΙΟΣ. Archiv für neutestamentliche Zeitgeschichte und Kulturkunde*. I. 2–23.
- DUKOVA, Ute
- 1970 Das Bild der Drachen im bulgarischen Märchen. *Fabula*. 11. 209–252.
- ĐORĐEVIĆ, Tihomir
- 1953 Zduhač u verovanju našeg naroda. *Srpski Etnografski Zbornik*. 66. 237–250.
- ELSIE, Robert
- 2001 *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology, and Folk Culture*. New York: New York University Press.
- ERDÉSZ Sándor
- 1984 *Kégyó kultusz a magyar néphagyományban*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete. /*Studia Folkloristica et Ethnographica* 12./
- FILIPOVIĆ, Milenko S.
- 1969 Die NAVI bei den Balkan-Slaven. *Annales Instituti Slavici*. 5. 105–113.
- FRANZ, Adolph
- 1909 *Die kirchlichen Benedictionen im Mittelalter I–II*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.
- GASTER, Moses
- 1883 Scholomonar, d.i. der Grabancijas dijak nach der Volküberlieferung der Rumänen. *Archiv für Slavische Philologie*. VII. 281–290.

GEORGIEVA, Ivanichka

- 1985 *Bulgarian Mythology*. Sofia: Svyat Publishers. [*Bálgarska narodna mitologija*. Nauka i izkustvo, Sofia – 1983].

GREER, Michael – WARNOCK, Christopher

- 2011 *The Complete Picatrix: The Occult Classic in Astrological Magic*. (English translation from Pingree's Latin critical edition by John Michael Greer and Christopher Warnock.) London. Liber Atratus.

GINZBURG, Carlo

- 1966 *I Benandanti. Stregonerie e culti agrari tra cinquecento e seicento*. Torino: Giulio Einaudi.
2003 *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Budapest: Európa könyvkiadó. [*Storia notturna. Una decifrazione del Sabba*. Torino: Giulio Einaudi, – 1989]

GREENFIELD Richard P. H.

- 1988 *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

HAHN, Adalbert

- 1854 *Albanesische Studien*. Jena: Verlag Friedrich Mauke.

HARMENING, Dieter

- 1979 *Superstitio. Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

HNATJUK, Volodomir

- 1904 Znagobi do haličko-ruskoji demonolohiji. *Etnohrafičnij Zbirnik*. XV.

HOLLÓ Domokos

- 1934 A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban. *Ethnographia*. XIV. 110–126.

JAGIĆ, V.

- 1877 Die südslavischen Volkssagen von dem Grabancijas dijak und ihre Erklärung. *Archiv für Slavische Philologie*. II: 437–481.

KÁKOSY László

- 1978 *Egyiptomi és antik csillaghit*. (Apollo Könyvtár 9.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

KELEMINA, Jakob

- 1930 *Bajke in pripovedke slovenskego ljudstva z mitološkim uvodom*. Celje: Moholjeva Družba.

KLANICZAY Gábor

- 1983 Benandante – kresnik – zduhač – táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. *Ethnographia*. XCIV. 116–134.

KLIMOVÁ-RYCHNOVÁ, Dagmar

- 1973 Zum Studium der Schlangenthematik in der Prosafolklore der Slaven. *Ethnologia Slavica*. V. 197–213.

KRETZENBACHER, Leopold

- 1961 Die Legende vom heilenden Schatten. Grundlagen, Erscheinungsformen und theologische Funktion eines Erzählmotives. *Fabula*. 4. 231–247.
1968 *Teufelsbündner und Faustgestalten im Abendlande*. (Buchreihe des Landesmuseums für Kärnten XXIII.) Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten.

KUROTCHKIN, A. V.

- 1991/92 Hexengestalt in der ukrainischen Folkloretradition. *Acta Ethnographica Hungarica*. 37. 191–200.

LAMBERTZ, Maximilian

- 1922 Albanische Märchen (und andere Texte zur albanische Volkskunde. *Akademie der Wissenschaften in Wien. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung* XII. Wien.
- 1958 *Die Volkspoesie der Albaner. Eine einführende Studie.* (Zur Kunde der Balkanhalbinsel II. Quellen und Forschungen. Heft 6.) Sarajevo: Studnička.

LAWSON, John Cuthbert

- 1910 *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion. A Study of Survivals.* Cambridge: Cambridge University Press.

LÁNG Benedek

- 2007 *Mágia a középkorban.* Budapest: Typotex.
- 2008 *Unlocked Books, Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central-Europe.* University Park, Pa, Penn State University Press.

LECOUTEUX, Claude

- 1987 *Geschichte der Gespenster und Wiedergänger im Mittelalter.* Köln – Wien: Böhlau Verlag.

LEHR, Urszula

- 2009 Weather Wizards and Contemporary Protecting Resources. *Acta Ethnographica*. 54. 2. 309–318.

LINDIG, Erika

- 1987 *Hausgeister. Die Vorstellungen übernatürlicher Schutzer und Helfer in der deutschen Sagenüberlieferung.* Frankfurt/M.–Bern–New York–Paris. Verlag Peter Lang. /Artes Populares. Studia Ethnographica et Folkloristica 14./

LINHART, Dagmar

- 1995 *Hausgeister in Franken. Zur Phänomenologie, Überlieferungsgeschichte und gelehrten Deutung bestimmter hilfreicher oder schädlicher Sagengestalten.* (Quellen und Forschungen zur europäischen Ethnologie XVII.) Dettelbach: J. H. Röhl.

MARINOV, Dimităr

- 1914 Narodna vjara i religiozni narodni običaji. *Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis* XVIII.

MARKS, Liljana

- 2008 Garabonciásdiák-mondák a – 19. században és napjaink szakirodalmában. In Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásnéptudományi fogalmak tudományos megközelítésben.* 213–230. Budapest: Balassi Kiadó. /Tanulmányok a transzcendensről VI./

McCOWN, C. C.

- 1922 *The Testament of Solomon.* Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung.

MOSZYŃSKI, Kazimierz

- 1934 *Kultura ludowa słowian II. Kultura Duchowa I.* Kraków: Polska Akademia.

MUŞLEA, Ion–BÎRLEA, Ovidiu

- 1970 *Tipologia folclorului din raspunsurile la chestionarele lui B.P. Hasdeu*. Bucureşti: Minerva.

NICOLOFF, Assen

- 1983 *Bulgarian Folklore*. Cleveland, Ohio: A. Nicoloff.

PAMFILE, Tudor

- 1916 *Mitologie românească I. Dusmani si prieteni ai omului*. Bucureşti: Librăriile Socec.

PETROVIĆ, Tanja

- 2004 Vetrovi kao mitološka bića u predstava južnih Slovena u istočnom delu Balkana. *Studia Mythologica Slavica*. VII. 143–154.

PLOTNIKOVA, Anna

- 2005 Balcan-Slavic demons protecting places. In G. Klaniczay–É. Pócs (eds.): *Christian Demonology and Popular Mythology*. (Demons, Spirits, Witches 2.) 213–220. Budapest – New York: CEU Press

PÓCS Éva

- 1989 Hungarian Táltos and His European Parallels. In M. Hoppál – J. Pentikäinen (eds.): *Uralic Mythology and Folklore*. (Ethnologia Uralica 1.) 252–276. Budapest – Helsinki: Hungarian Academy of Sciences – Finnish Literature Society.
- 1998 Sárkányok, ördögök és szövetségeseik a délszláv–magyar kapcsolatok tükrében. *Folklór és tradíció* VI. 145–170.
- 2002a Magyar samanizmus a kora újkori forrásokban. In Pócs Éva: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. (Válogatott tanulmányok I.) 137–172. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- 2002b Kereszteletlenek, zivatardémonok és az ördög. In Pócs Éva: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. (Válogatott tanulmányok I.) 64–77. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- 2005 Garabonciás. In Köszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. III. 245–246. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2012 *Hiedelemszövegek*. (A magyar folklór szövegvilága 1.) Budapest: Balassi Kiadó.
- 2014a „Sárkányos” idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten. In Klaniczay Gábor–Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. 363–409. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2014b Kommunikáció a tündérekkel Délkelet-Európában. In: Vassányi Milós–Sepsi Enikő–Voigt Vilmos (szerk.): *A spirituális közvetítő*. 143–163. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó.
- 2016a Samanizmus vagy boszorkányság? Táltosok a boszorkánybíróságok előtt. In Heszl Ágnes–Pócs Éva (szerk.): *Orvosistenektől a hortikulturális utópiáig. Tanulmányok a Kárpát-medence vonzókörzetéből*. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 2.) 241–317. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2016b Cloud Death, Cloud Other World. In Ch. A. Tuczay – E. Saletta – B. Hindinger (Hg.): „*Sei wie du willst namenloses Jenseits.*” *Neue interdisziplinäre Ansätze zur Erforschung des Unerklärlichen*. 327–336. Wien: Praesens Verlag.
- 2017 A magyar táltos és a honfoglalás kori samanizmus. Kérdések és feltevések. *Ethnographia* 128. 1–46.

RYAN, William Francis

- 1999 *The Bathhouse at Midnight. An historical survey of magic and divination in Russia.* Thrupp– Stroud – Gloucestershire: Sutton Publishing.

RITTER, Helmut – PLESSNER, Martin (ed.)

- 1962 *“Picatrix”. Das Ziel des Weisen von Pseudo-Magriti.* (Translated into German from the Arabic by Hellmut Ritter and Martin Plessner. Mit zahlreichen schematischen Zeichnung.) (Studies of the Warburg Institute 27.) London: The Warburg Institute, University of London.

RODD, Rennel

- 1892 *The Customs and Lore of Modern Greece.* London: David Stott.

ROHDE, Erwin

- 1925 *Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen.* Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). [1893]

Salamon testamentuma

- 2003 Salamon testamentuma. (Bevezető és fordítás: Sturovics Andrea.) In Luft Ulrich (szerk.): *Istenek, szentek, démonok Egyiptomban. Hellénisztikus és császárkori vallástörténeti szövegek.* 343–390. Budapest: Kairosz Kiadó.

SCHMIDT, Bernhard

- 1871 *Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum.* Leipzig: B. G. Teubner.

SCHNEEWEISS, Edmund

- 1961 *Volks Glaube und Volksbrauch. Serbo-kroatische Volkskunde I.* Berlin: Walter de Gruyter.

SELIGMANN, Siegfried

- 2001 *Die magischen Heil- und Schutzmittel aus der belebten Natur. Der Mensch.* (Aus dem Nachlaß bearbeitet und hgg.: Jürgen Zwernemann.) Berlin: Dietrich Reimer Verlag.

STEWART, Charles

- 1991 *Demons and the Devil. Moral Imagination in Modern Greek Culture.* Princeton, N J: Princeton University Press.

SZABÓ Lajos

- 1975 *Taktaszadai mondák.* (ÚMNGY XVIII.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZÖNYI György Endre

- 1998 *„Exaltatio” és hatalom. Keresztény mágia és okkult szimbolizmus egy agol mágus műveiben.* Szeged: 343–390. /Ikonológia és Műértelmezés 7./

TALOŞ, Ion

- 1976 Şolomonarul – in credinţele şi legendele populare Româneşti. *Anuar de lingvistica şi istorie literară* XXV. 1–53.

TOLSTOJ, N. I.– TOLSTAJA, S. M.

- 1981 Zаметки по славянскому язычеству 5. Zaščita ot grada v Dragačeve i drugih serbskih zonah. In L. I. Vinogradova, – Ju. I. Smirnov (red.): *Slavjanskij i Balkanskij folklor.* 44–120. Moskva: Izdatelstvo Nauka.

TOLSTAYA, S. M.

- 2001 Rites Provoking and Stopping Rain in Slavnic Folk Tradition. *Cosmos. The Journal of the Traditional Cosmology Society.* 17/2. 179–195.

TÓTH Anna

2007 Konstantinápoly és Antiókhia talizmánjai. In Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről V.) 361–378. Budapest: Balassi Kiadó.

2010 Az artai híd balladája. *Vallástudományi Szemle.* VI.1. 72–83.

TROEVA, Evgenia

2009 The magical interaction with the other world. Dealing with demons. *Acta Ethnographica* 54. 2. 397–409.

UDZIELA, Seweryn

1898 Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego, mieszkającego po prawym brzegu Wisły. Chmurnik. *Wisła* XII. 585–614.

VAKARELSKI, Hristo

1969 *Bulgarische Volkskunde.* (Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte 15.) Berlin: De Gruyter.

VRAŽINOVSKI, Tanas

1995 *Narodna demonologija na Makedoncite.* Skopje: Matica Makedonska – Pripel: Institut za Staroslovenska Kultura.

ZEČEVIĆ, Slobodan

1969 Zmaj u narodnom verovanju severoistočne Srbije – sa slovenskim i balkanskim paralelama. *Makedonski Folklor.* II (3–4). 361–368.

1970 Poreklo naših verovanja o kučnoj zmiji. *Narodno staratstvo.* 35–36. 140–150.

1978 Neki primeri šamanske prakse u istočnoj Srbiji. *Etnološki pregled.* 15. 37–42.

1981 *Mitska biča srpskih predanja.* Beograd: Vuk Karadžić Etnografski Muzej.

1983 Die Personification des Windes in der serbischen Mythologie. *Zeitschrift für Balkanologie.* XIX. 207–223.

Pócs Éva

DSc. professor emerita, Budapest – Pécs

e-mail: pocse@chello.hu

Éva Pócs

Stoicheion/stukha/zduhač: Guardian spirits, weather wizards and talisman magic in the Balkans

The article is about beliefs formed of guardian spirits and wizards as well as concepts of the soul among certain peoples in the Balkans. The starting point of the study was the partly shared terminology of the words *stoicheion/stikhio/stukha/zduhač* and *telesma/telestim/talasm* ('talisman'). The terms *stoicheion* etc. come from modern Greek *stakhia/stikhia* meaning genius loci and guardian spirit, and are historically related to ancient Greek *stoicheion*. The author supposed that a reason for the similarity of terms could be that some features of the late antique and early medieval wizard practice of talisman magic disseminated in popular culture as well. The basis of Byzantine talisman magic was the idea inherited from the Babylonian and Egyptian astrology that man can conjure up stars,

planets and spirits with magical methods, and that by closing these spirits into certain objects and buildings, talismans can be created and used as amulets or they fulfil the function of guardian spirits.

Since the late Byzantine era we have data about the practice of closing spirits of the dead into talismans and also about wizards who were named as *stoicheion*. Some sort of higher power or a spirit dwells in them, that is what endows them with power and might. It is especially two phenomena of the popular culture of modern Balkans that refer to a relationship with the Byzantine talisman-making practice. 1. Building sacrifice, in course of which the symbolic attachments of a live person or his/her shadow (soul) are built into the house, and after his/her death (s)he becomes guardian spirit of the house. With this built-in soul of the dead a house-talisman is made. 2. Beliefs about weather wizards (named with some synonyms of *stoicheion*) and the ritual practice that is attached to them. These wizards keep contact with spirits of the air and thunderstorm, and by virtue of the thunderstorm demons, who dwell within them, they are able to ascend to the clouds and become spiritual beings, guardian spirits of the community similarly to thunderstorm demons and „human talismans” similarly to tenth century Greek wizards.

The investigation of these beliefs justified the author's presupposition about the existence of relations between Byzantine/Balkan elite and popular traditions, besides which it shed some light upon certain archaic concepts of body and soul with regard to the duality/identity of man and spirit that survived in folk beliefs even in modern era. Closing the spirits of elements and planets into talismans as well as beliefs formed of the weather wizards who ascend to the clouds similarly to spirits of thunderstorm were such similar systems of ideas by virtue of which mutual relations could come into being between the elite wizard practice and the popular ideas that presumably existed in the late antique Byzantium as well. It seems that in south-western areas of the Balkan the impact of the Byzantine scholarly magic and the astrological ideas that served as its basis deposed on the archaic notion of dual, human-demonic beings. This could also be the source of the designation of spirits who protect house and estate with the term *talisman*, moreover, perhaps that of the measuring of shadow in building sacrifice as well.

A Magyar Népmese Archívum és az új magyar népmese katalógus (típus- és motívumindex) Eredmények és feladatok, előmunkálatok és tudományos szintézis

A szövegfolklorisztikában némiképp közhelyszerű, ám változatlanul igaz, hogy az epikus hagyományanyag vizsgálata során egy adatbázisában teljességre törekvő, módszertanilag megalapozott, valamint szerkezetileg logikus és koherens katalógus a tudományos kutatás alfája és ómegája. Egy mese-, monda- vagy balladakatalógus olyan elméleti konstrukció, amely a szöveghagyomány lecsupaszított vázát jeleníti meg, leggyakrabban típus- és motívumindex formájában. E két klasszifikációs módszer kombinációjával készült katalógus az igazán szemléletes, hatékony és olvasóbarát, azaz egy érdeklődő laikus számára is használható. Egy jól felépített katalógus feladata, hogy tartalmazza az adott műfaj ismert és elérhető szövegkataszterét tematikai, kronológiai és földrajzi áttekintésben, típusszámok, típuscímek és a folklóralkotás tartalmi kivonatát képező szűzséleírások által. Egy jó katalógus a bibliográfiai kereshetőségen kívül számos egyéb célra is elsőrendű tudományos segédeszköz: térben és időben láthatóvá teszi a vonatkozó kulturális elemek áramlását, illetve elterjedésük aktuális állapotát. A műfaj kisebb alkotóelemeinek (motívum, típus) variánsain keresztül megfigyelhetővé teszi az epikus kompozíció szerveződését és alakulását, a szövegek változásának szabályait, nagyobb esztétikai egységekbe (hagyománykör, tematikus csoport stb.) szerveződését. Nyilvánvalóvá teszi egy adott műfaj tematikai karakterét és műfaji határterületeit, egyes rokon műfajok egymáshoz is viszonyuló diakronikus mozgását. Közvetlen segítséget nyújt annak felismeréséhez, hogy az eredendően a színhagyomány által terjedő folklóralkotásokra miként hatott (esetenként meghatározó módon és kölcsönösen) a populáris kultúra, a különféle nyomtatványok, az iskolai oktatás, hogy mi és miként folklorizálódott az idők folyamán. Alkalmas arra, hogy világossá tegye a szóbeli és írásbeli hagyomány egymástól való kölcsönös függőségének és különbözőségének kérdéskörét, az összehasonlító kutatás számára pedig e hagyományanyag helyének megtalálását a regionális és nemzetközi típusok és variánsaik között. Egy jó katalógus ugyanis több mint egy átlagos tudományos kézikönyv, illetve kézikönyv-sorozat: egyfajta szellemi katedrális, amelyben összegződik több száz (sőt közvetve több ezer) év teremtő képzeletvilága, az a kulturális örökség, amely folyamatosan változó és legalább annyira örök. Amely számos aspektusában nemzeti, ám összességében és végső soron egy illusztris nemzetközi kánon és repertoár része. Mindazonáltal – tekintve, hogy e népköltészeti kézikönyvek túlnyomó többsége etnikus alapon jött létre – egy katalógus elsőrendű célja a nemzeti, regionális jellemzők közzététele, lehetőség szerint azt is érzékeltetve, hogy az etnikus sajátosságok mennyiben részei egy tágabb kulturális egységnek.¹

¹ A mesei vonatkozású típus- és motívumindexek átfogó jellegű irodalma és e művek számbavétele: Azzolina 1987; Jason 2000: 24–30., 66–84., 159–219., 224–227.

A műfaji klasszifikáció igénye bizonyos értelemben már a népköltészeti kutatások kezdetétől, a Grimm testvérek fellépésétől² pedig bizonyosan része a népköltészeti témájú kulturális diskurzusnak,³ s a folklorisztika 20. század eleji professzionalizálódásával, különösen a földrajzi-történeti iskola megjelenésével⁴ a népi epikát érintő kutatások egyik fő „csapásirányává” a katalógusok készítése és innovatív alkalmazása vált, legfőképpen minden idők egyik legnagyobb hatású folkloristája, az amerikai Stith Thompson által, aki többször is bővített és átdolgozott emblematikus műveiben e nemzeti és regionális módszert az Európán kívüli meseanyagra, illetve epikus folklorra is kiterjesztette.⁵ Mi sem természetesebb, mint hogy a népköltészeti katalógusok az új kutatási eredmények és legfőképpen az adatbázis számottevő bővülésének a függvényében időnként megújulnak és teljesebbé, naprakészebbé válnak. A meserendszerezésnél maradva: az Antti Aarne által 1910-ben a finn kéziratosemeseanyag, Svend Grundtvig dán katalógusa és a Grimm testvérek mesegyűjteménye alapján német nyelven publikált első (nemzetközi) mesetípusjegyzékét⁶ Thompson tizenhét évvel később javított és kibővített formában angolul is kiadta⁷ majd ennek revideált változatát adta közre bő három évtizeddel később az időközben napvilágot látott nemzeti és regionális mesekatalógusok adatai és a korábbi típusjegyzék szakmai visszhangja alapján.⁸ Ez a világszerte használt 1961-es mesekatalógus (a továbbiakban: AaTh) a nemzetközi folklorisztikában már a megjelenése pillanatától általánosan elfogadottá vált, mindazonáltal akkori formájában az is csak alig valamivel több, mint négy évtizedet élt meg, és idestova másfél évtizede már a Hans-Jörg Uther által vezetett göttingeni munkacsoport által tovább bővített, illetve számottevő mértékben átdolgozott három kötetes nemzetközi mesekatalógus (a továbbiakban: ATU) használatos.⁹ Hasonló bővített „úragombolásra” más epikus műfajok esetében is akad példa, elég itt utalnunk Marjatta Jauhiainen 1998-as finn hiedelemmonda katalógusára,¹⁰ amely Lauri Simonsuuri alig négy évtizeddel korábbi – egyébként kiváló – kézikönyvén¹¹ alapszik.

² Grimm–Grimm 1812–1822: I–III.

³ Magyarországon Henszlmann Imre volt úttörő e tekintetben: Henszlmann 1978. Az először 1847-ben a *Magyar Szépirodalmi Szemle* hasábjain publikált írás legújabb folklorisztikai elemzése: Gulyás 2013.

⁴ Voigt 2014: 111–113.

⁵ Thompson 1932–1936: I–VI.; 1955–1958: I–VI.; Aarne–Thompson 1961;

⁶ Aarne 1910.

⁷ Aarne–Thompson 1927. Ebben a Thompson által összeállított műben a korábbi katalógushoz képest 198 új típus szerepel, valamint az első változathoz képest elhagyott 23 ott még szereplő típust.

⁸ Aarne–Thompson 1961. A különböző katalóguskiadások adatbázisának dinamikus bővülését jelzi, hogy míg az Aarne-féle 1910-es kiadvány 66 oldalas mindössze, a 1927-ben kiadott revideált változat már 279 oldalas kötet, a Thompson által másodszor is bővített és átdolgozott kézikönyv pedig már 588 oldalnyi terjedelmű. Ez utóbbi 1987-ig négy kiadást is megélt a nagy érdeklődésre tekintettel.

⁹ Uther 2004. I–III. Az új mesekatalógus programadó írása, az addigi klasszifikáció átfogó kritikája (Uther 1996) előadás formájában az 1996-os pekingi ISFNR kongresszuson hangzott el.

¹⁰ Jauhiainen 1998.

¹¹ Simonsuuri 1961.

A magyar folklorisztika feltűnő sajátossága, hogy a módszertani újításokkal szinkronban szinte leképezi a fent említett trendeket. A folklorista és irodalomtörténész Katona Lajos már egy 20. század elején publikált írásában felvázolta a magyar kutatás számára a típusvizsgálat alapjait,¹² Aarne jegyzékét ajánlva mintaként, ám annak keretei között egy magyar típusmutató elkészítését szorgalmazva. Korai halála miatt tanítványa, Berze Nagy János váltotta valóra e terveket, folyamatosan változó és a recens gyűjtések nyomán is folyamatosan bővülő¹³ műve azonban kéziratban maradt, és jókora késéssel már csak posztumusz jelenhetett meg. Aarne típusjegyzéke alapján a *Folklore Fellows Communications* (a továbbiakban: FFC) sorozat 81. köteteként Honti János adta közre az első magyar – még meglehetősen vázlatos – mesetípus-jegyzéket,¹⁴ minthogy azonban érdeklődése a műfaj morfológiai struktúrájának a vizsgálata felé fordult és Propphoz hasonlóan egy immár morfológiai alapú mesetipológiát képzelt el,¹⁵ e munkálatokat nem folytatta, bár megjegyzendő, hogy a nemzeti vagy regionális mesekincs átfogó és szisztematikus bemutatására a morfológiai módszer egyébként sem alkalmas. Berze Nagy János halálát követően bő tíz évvel jelent meg két kötetben az általa összeállított és fő művének tekintett *Magyar népmesetípusok*,¹⁶ amely a magyar népmesék első nagyobb szabású rendszerezése (noha e kézikönyv is csak 612 típust határoz meg 1750 meseszöveg alapján, és a vonatkozó adatgyűjtés is lezárult már az 1930-as években). E helyen nem tisztünk kitérni e katalógus eredményeire és hiányosságaira, a szerző újításaira és módszerbeli tévedéseire (hibáira), az azonban vitán felül áll, hogy megjelenésével jelentős űrt töltött be, sokak által forgatott, kedvelt folklorisztikai kézikönyvvé vált. Csak zárójelesen kívánczik ide, hogy volt olyan jeles erdélyi mesekutató, aki még az akadémiai kézikönyv-sorozat megjelenését követően is a Berze Nagy-kötetet (BN) használta, hivatkozta és tartotta követendő mintának.

Az idő kerekében azonban e tekintetben is megállíthatatlanul haladt előre, és a magyar néprajztudomány intézményesülése (egyetemi tanszékek, múzeumi osztályok, az MTA Néprajzi Kutatócsoport létrejötte) a Néprajzi Múzeum folyamatosan bővülő Ethnológiai Adattára, legfőképpen pedig a 20. század középső évtizedeiben az intenzív recens gyűjtések által számottevő mennyiségű (ezres nagyságrendű) meseanyag került feltárára a magyar nyelvterület különböző részeiből, sőt egyre inkább mai szemmel is professzionális gyűjtések, azaz a korábbi kivonatolva vagy gyorsírással lejegyzett mesékkel ellentétben immár különféle hangrögzítő eszközökkel (fonográf, majd magnetofon, diktafon) rögzített meseszövegek. A Kovács Ágnes által 1958-ban 215 szöveg alapján megjelentetett *Magyar állatmesék típusmutatóját*¹⁷ a rövidesen elindított *Magyar Népmesekatalógus Füzetek* sorozat harmadik köteteként (és immár az 1961-es AaTh ismeretében) ugyancsak az ő szerkesztésében a korábbi közleménynél jóval gaz-

¹² Katona 1903, 1904.

¹³ Például: Berze Nagy 1940: I–III.

¹⁴ Honti 1928.

¹⁵ Honti 1962: 86–98. *Mesemorfológia és mesetipológia* című tanulmánya eredetileg 1939-ben németül a *Folk Liv* című folyóirat lapjain jelent meg.

¹⁶ Berze Nagy 1957: I–II. E mű nagyszabású recenziója Walter Anderson tollából: *Fabula* 2., 1959 281–289.

¹⁷ Kovács 1958.

dagabb anyagot felvonultató, a falucsúfoló történeteket tartalmazó kötet követte,¹⁸ a *Magyar népmesekatalógus* (a továbbiakban: MNK) teljes sorozata pedig 1982 és 1990 között, immár az MTA Néprajzi Kutatócsoport égisze alatt, 11 kötetben jelent meg. E sorozatot egészítette ki – egyfajta függelékként – a Benedek Katalin gondozásában elkészült bibliográfiai kötet,¹⁹ amely azonban csak a cigány mesemondók és meséik analitikus regisztere.

E kézikönyv-sorozat, amely bizonyos paramétereiben (lásd terjedelem) a világ legnagyobb nemzeti mesekatalógusa,²⁰ széleskörű szakmai összefogás eredményeképpen jött létre. A főként Kovács Ágnes és részben Benedek Katalin szerkesztésében megvalósult sorozat²¹ közel tucatnyi kutató (elsősorban a témafelelős és vezető szerkesztő Kovács Ágnes, valamint Benedek Katalin, Bernát László, Dömötör Ákos, Kiss Gabriella, Süveg Veronika, Marja Vehmas, Vőő Gabriella) részvételével valósult meg, mindazokat nem is említve, akik e munkálatoknak csak egy-egy fázisában vettek részt, ám idővel a mesekutatástól távolabb kerültek. A sorozat előmunkálatai közben a szerzők és szerkesztők adatgyűjtése kiterjedt az addig (az 1970-es évekig) megjelent mesekiadványokra és egyéb mesei tárgyú publikációkra, és ha nem is általános érvennyel, de nagy számban a különféle közköltészeti, írott, sőt irodalmi előfordulásokra is. S mindez javarészt a nemzetközi kutatással szinkronban történt, ugyanis az MNK szerzői kivétel nélkül mind az 1961-es AaTh katalógust használták és tekintették fő vonalakban mintának, még abban az esetben is, ha eltértek tőle. Kétségtelen tény, hogy Az MNK a korszak egyik legalaposabban adatolt katalógusa, ami különösen annak fényében értékelendő, hogy a környező országok többségében nem készült mesekatalógus, vagy ha igen, a magyarnál jóval kisebb anyag felhasználásával, illetve még jelenleg is dolgoznak rajta (a csehek, a szlovénok például). Alapjában véve magában álló mű, hiszen idehaza más műfajok tekintetében nem mutathatók fel hasonló látványos eredmények (az eredetmagyarázó mondák és a történeti mondák tudományos rendszerezése nem készült el, a hiedelemmonda katalógus pedig rendkívül csonka). Az MNK „érdeme”, hogy az Uther-féle kézikönyvben végre látható válik a magyar anyag is²² (ellentétben a korábbi verziókkal), és voltaképpen az is, hogy általa az utóbbi évtizedekben a magyar mesepublikációkban is mintegy kötelező vált a tipológiai mutató. Más folklórműfajok esetében – már csak az objektív feltételek hiánya miatt is – ez nem történt meg.²³

Voltaképpen tehát egy korszerű, gazdag adatbázison alapuló könyvsorozat készült el 1990-re *Magyar népmesekatalógus* címen. Vagy netán csak részben és egyes részeiben? A folklórtörténeti példák mindenestre óvatosságra intenek azt illetően, hogy valóban kitehetjük-e a pontot teljes biztonsággal a fenti kijelentő mondat végére. Adott

¹⁸ Kovács szerk. 1966.

¹⁹ *Magyar népmesekatalógus* 10/I. 2001.

²⁰ Voigt 1993: 169. Idézi Vargyas Lajos legendássá vált kijelentését: „Sebaj. Legyen a világ legnagyobb katalógusa a magyar. Legyen tízkötetes.”

²¹ *Magyar népmesekatalógus* 1–9. 1982–1990.

²² Több mint nyolcszáz hivatkozás található benne a magyar meseanyagra.

²³ Az utóbbi években elkészült a *Magyar népmesekatalógus* digitalizált változata, amely – a szűzsék szintjén – már bizonyos fokú kereshetőséget is lehetővé tesz (<http://mandadb.hu/tart/mcitem/101736>).

ugyanis mindenekelőtt az idő-tényező, elvégre e tanulmány publikálása már évtizedekkel későbbi keltezésű, mint az MNK-széria megjelenése, sőt ha a katalógus adatbázisának a „lapzártait” vesszük figyelembe, esetenként fél évszázados távlatról beszélhetünk – például a tündérmesék esetében, melyek között szinte kizárólag az 1971 előtt gyűjtött és begyűjtött meseanyag szerepel.²⁴ S ha nem tekintünk el attól a korántsem mellékes körülménytől, hogy e katalógus Kelet-Közép Európa egyik nagy történeti és kultúrtörténeti múlttal rendelkező, gazdag népköltészeti örökséggel bíró nemzetének meseanyagát reprezentálja, egy olyan európai régióból, ahol a fáziskéséses történelmi fejlődés és egyéb körülmények miatt még a 20. század utolsó évtizedeiben, sőt az ezredfordulón is gyűjthető volt a maga tradicionális paraszti környezetében a népmese, nagyfokú óvatosságra int azt illetően, hogy lezárhatónak tekintsük-e ezt a „történetet”. Ráadásul a jelzett időtényezőnek is számos aspektusa van. Mint azt többekhez hasonlóan a sorozat egyik recenzense megállapította: „Minthogy több mint egy évtized alatt jelentek meg a mostani (sárga) katalógus kiadványai, külön probléma volt a naprakészség. Úgy látom, az egyes kötetek szerzői egy-egy időpontban álltak meg, azaz a katalógus e tekintetben nem egységes. Bizonyos szempontból ez nem lenne baj, hiszen minden katalógus célja az, hogy a lehető teljességet képviselje, ám így arányaiban nem vethető össze több kötet anyaga. Minthogy a megjelenés éve sem azonos a gyűjtés lezárulásának idejével, voltaképpen csak azt mondhatjuk, hogy a nyolcvanas évek állapotát tükrözik a kötetek. Ez a durva időmeghatározás csak a publikált kötetekre vonatkozik, kéziratok és kinyomtatvány jellegű források esetében még változatosabb a helyzet. (...) E tekintetben a magyar katalógus nemzetközi vonatkozásban is egyenetlen”²⁵

Nem szükséges mélyrehatóbban áttanulmányozni az MNK kötetait ahhoz, hogy megállapítható legyen e sorozat nagyfokú heterogenitása az egyes kiadványok szerkesztési megoldásait vagy klasszifikációs módszertanát illetően. Ugyanis – sajnos – nincsen egységes séma, tagolás, tipográfia, annotációs gyakorlat. Van, ahol a források együtt szerepelnek az irodalomjegyzékben, másutt mindez a forráshelyek fajtái szerint kisebb-nagyobb egységekre bontott. Még a kötetvégi idegen nyelvű kivonat sem minden esetben ugyanazon a világnyelven olvasható. Ez a nagyfokú inkoherencia pedig alapvetően a sorozat használhatóságát csökkenti, hiszen némi túlzással minden egyes kötetet újra kell „tanulnia” az olvasónak, és az utalók sűrű rendszere híján nem kimondottan egyszerű átlépni az egyik kötetből a következőbe, netán egy tematikailag is távolabb lévőbe. Nyilvánvaló, hogy mindezen hiányosságok és hátulütők javarészt a nem egységes szerkesztői gyakorlat miatt következtek be, és olyan momentum ez, amelyen egy majdani mesekatalógus kapcsán szükségszerűen változtatni kell. Már csak azért is, mert részben változott a rendszerezés „hinterland”-ja is, ugyanis az AaTh-ból időközben ATU lett.

Ha szövegfolklor kutatás alfája és ómegája egy jól összeállított műfaji katalógus, a katalógusé magáé az a teljességre törekvő archívum, adatbázis, ami nélkül bármilyen ilyen kézikönyv csak egyes részeiben lehet időtálló és érvényes. A módszertani inkohe-

²⁴ Voigt 1993: 177.

²⁵ Voigt 1993: 173. A katalógus Hans-Jörg Uther által jegyzett recenziója a mesekutatás vezető nemzetközi folyóiratában: *Fabula* 32. 1991: 304.

rencián túlmenően az MNK legfőbb hiányossága is ebből, azaz a felhasznált adatbázis csonkaságából fakad. A problémát fokozza, hogy még a mesekutatók körében is eltérő információk keringenek azt illetően, hogy valójában hány folklórszöveget dolgoztak be a katalógusba. Ennek legfőbb oka, hogy máig sem létezik Magyar Népmese Archívum (hacsak a katalógus A/5-ös formátumú, megsárgult írólapokon őrzött szűzséleírásait nem tekintjük annak).²⁶ Jelenidejűleg ugyanígy nem tudható egzakt módon az egyes mesei műfajok (és alműfajok/tematikus csoportok) számszerűsített megoszlása (azaz hogy hány tündérmesénk, novellamesénk, hazugságmesénk stb. van).²⁷ Kovács Ágnes becslése szerint a katalógizálás alá vont meseszövegek száma a *Magyar Néprajzi Lexikon* „népmese”-szócikkének az írása idején (az 1970-es években) már meghaladta a 10 000-et.²⁸ Voigt Vilmos a mesekatalógusról írt bírálatában írja, hogy „a tudományosan ismert magyar népmesekincs több mint felét hozza ez a mesekatalógus”,²⁹ másutt azonban úgy becsüli, hogy „ez ideig körülbelül húsz-huszonötezer magyar és még néhány ezer más nyelvű (például. cigány) mesét írtak le nálunk”, amelynek „legfeljebb kétharmada hozzáférhető ma, és még ennek is csak mintegy a fele figyelembevételével” készült a *Magyar Népmesekatalógus*.³⁰ Szerencsére a katalógus egyes kötetében a szerzők/szerkesztők feltüntették, hogy egy-egy típust hány szövegvariáns alapján rendszereztek. Ha az ott számszerűsített adatokat összeszámoljuk (melyet tudomásunk szerint ez idáig senki nem tett meg...), mintegy 10 000–15 000 meseszövegre lelhe-

²⁶ E típusvázlatok lelőhelye az MTA BTK Néprajztudományi Intézet Adattára. Noha e javarészt Kovács Ágnes által összeállított gyűjtemény meseszövegeket nem tartalmaz, a mesekutatás számára hasznos segédanyag, hiszen számos olyan információt tartalmaz, amely a változatok pontos elérhetőségét, a kontamináció kérdését, a mikrofilológiai feltáráshoz szükséges háttérismereteket érinti.

²⁷ Voigt Vilmos Kovács Ágnes ez irányú kutatásaira utal (Voigt 1998a: 260–261.), melyek azonban még az 1950-es évekbeli, addig publikált, ismeretanyagon alapulnak (állatmesék: 3,5%, tündérmesék: 50%, legendamesék: 12,5%, novellamesék: 8,5%, rászedett ördög mesék: 1,5%, falucsúfolók: 4,5%, tréfás mesék: 12%, hazugságmesék: 6,5%, formulamesék: 1%). Ennél alaposabb az a statisztika, amit az MNK eddig kiadott bibliográfiai kötetének adatai, azon belül is a cigány mese-mondók repertoárja alapján készítettek (Raffai Judit, 2004. 29.): állatmesék: 3,1%, tündérmesék: 62,5%, legendamesék: 3,8%, novellamesék: 4,9%, rászedett ördög mesék: 6,7%, tréfás mesék: 11,1%, hazugságmesék: 3,2%, formulamesék: 2,8%). Két erdélyi település meseanyagának szisztematikus feltárását követően az 1960-1970-es években Nagy Olga már egészen már arányokat tapasztalt (Nagy 1983: 10–11.), amely mint folklorisztikai folyamat, aligha csupán egy-két évtized fejleménye, azaz már a 20. század első felében is jellemző lehetett: a tréfás mesék előretörését. A Széken gyűjtött 790 meséből ugyanis 401 (51%), a Görgényüvegcsúron feljegyzett 256 meséből pedig 152 (59%) volt a tréfás mese. A műfajcsoporton belüli műfaji arányok vizsgálatának nemzetközi példája (tíz nemzet mesekatalógusai, köztük a Honti-féle magyar alapján): Boggs 1930.

²⁸ Kovács 1980: 740. Kovács Ágnes egy korábbi munkájában (egy gyűjtési útmutatóban) a nyomtatásban 1956-ig megjelent mesékről készített földrajzi statisztikájában összesen 3143 ismert meséről ejtett szót, melyek közül 1701 a jelenlegi Magyarország területéről, 1070 a határon túli területekről és 442 ismeretlen helyről származott (Kovács 1956: 40.). A magyar mesekincsre vonatkozóan máig is ez az egyetlen pontos, tudományosan is értelmezhető statisztikai adatunk.

²⁹ Voigt 1993: 174.

³⁰ Voigt 1998a: 242. A *Világirodalmi lexikon* „mesekatalógus” szócikkében mintegy 10 000 szövegre becsüli a ténylegesen felhasznált folklórszövegek számát (Voigt 2014: 230.).

tünk. A pontos statisztika lehetőségeit némiképp bonyolítja, hogy a 14 913 mese³¹ részét alkotja több mint háromezer formulamese, zömében gyermekmondókák adataival, a kinyomtatásra nem került János szolga-mesék (közel háromszáz darab), valamint a kézikönyv-sorozatba százas nagyságrendben bedolgozott irodalmi előfordulások). A népmese katalógus adatbázisa kapcsán fontos szempont kellene, hogy legyen a regionális tagolódás láttatása, érzékeltetése, sőt bizonyos mérvű földrajzi egyenletesség is, ugyanis komoly hiányosságok mutatkoznak e tekintetben is. A tréfás mesék kivételével Erdély alulreprezentált a katalógus kötetekben, a néprajzi nagytájak közül Moldva és a Felföld északi sávja pedig csak jelzésszerűen szerepel benne.

Annyi bizonyos, hogy az MNK egyes kötetének összeállítása óta eltelt 30–40–50 esztendőben nagyságrendileg legalább ennyi, sőt nagy valószínűséggel jóval számosabb magyar meseszöveg került megörökítésre, került elő, került be a kéziratárakba, jelent meg nyomtatásban különféle helyeken.³² Ezt jelzi az a kéziratoteseadattbázis is (Benedek Katalin munkája), amely mintegy 24 000 meseszövegről³³ tartalmaz pontos adatsort számos fontos információval (lelőhely, gyűjtési hely, adatközlő, típusmeghatározás),³⁴ fő vonalakban az ezredfordulón érvényes ismeretanyag alapján. És mivel mostanra jól látható, hogy mi az, ami rendelkezésre áll, illetve ami még feltárható, továbbá az is, hogy egy találónak érzett metaforával élve: e mélységes mély kút vizének kimérése lényegében befejeztetett, egy közel teljességre törekvő mesearchívum összeállítása sem tűnik immár lehetetlennek. Ismételten hangsúlyozandó, hogy ez az az objektív feltétel, amitől eltekinteni nem lehet, ám aminek létrejöttét követően egy új (és meglehet: végleges) magyar mesekatalógus megalkotása is lehetségessé válik végre. Ehhez azonban elkerülhetetlenül végig kell járni azt az utat, amin – hogy egy

³¹ Az *Magyar Népmesekatalógus*ban feldolgozott mesék alműfajok és témacsoportok szerinti megoszlása a következő: *állatmesék*: 834 szöveg, *tündérmesék*: 3861 szöveg, *legendamesék*: 596 szöveg, *novellamesék*: 508 szöveg, *rászedett ördög-mesék*: 682 szöveg, *rátörtédek*: 1586 szöveg, *tréfás mesék*: 2225 szöveg, *hazugságmesék*: 931 szöveg, *formulamesék*: 3399 szöveg, továbbá a publikálatlan *János szolga-mesék*: 291 szöveg.

³² Még ha közel sem annyi, mint az egyébként is példaértékű lett mesekatalógus esetében, amely összesen 67 365 folklórszöveget foglalt tudományos rendszerbe (Arájs–Medne 1977; Voigt 1993: 172.). Közel hasonló nagyságrendű anyag, mintegy 70 000 folklórszöveg gyűlt össze a 20. század közepére az észt mesearchívumban is (Ortutay 1940: 21.). A központi litván folklór archívumban (The Lithuanian Archives at the Institute of Lithuanian Literature and Folklore in Vilnius) jelenleg mintegy 40 000 meseszöveget őriznek (Radvilė Racėnaitė szíves közlése). Hasonló nagyságrendű a holland mesearchívum is: több mint 42 000 szöveget tartalmaz (Meder et al. 2016: 79.).

³³ Benedek 2002: 148.

³⁴ Mint azt az adatbázis szakmai összeállítója írja: „A felállított adatbázisunk alapján készített kigyűjtésekben jelenleg a szövegtartalomhoz való gyors hozzáférést különböző indexek segítik, a mese-címnek indexe, a tárgymutató, földrajzi mutató, mesemondók mutatója, magyar és angol nyelvű típusmutató, végül a névmutató. A leírásban jelölve van, ha fel van tüntetve, vagy megállapítható volt a gyűjtő-közreadó pragmatikai jellegű változtatása: gyűjtő részéről való címadás, meglévő címben szörend-változtatás, szövegen végzett stílus, tartalmi változtatás” (Benedek 2002: 147.). Köszönet Benedek Katalinnak, hogy a jelzett adatbázist kutatás céljából a rendelkezésünkre bocsátotta. Itt szükséges kihangsúlyozni, hogy jelen tanulmányban az MNK 1982–1990 között kiadott tíz kötetet képezi a vizsgálat tárgyát, ugyanis sem a jelzett adatbázis, sem pedig a 10/I. kötet nem típusmutató.

pozitív hazai példát is említsünk – *A magyar történeti mondák katalógusának* az összeállítója az utóbbi két évtizedben szisztematikusan végigment.

Mint említettük, az MNK által felhasznált szövegbázis fő vonalakban az 1970–1980-es éveket megelőzően publikált meseközlések tekintetében releváns, a kéziratok források kapcsán azonban már komoly hiányosságok vannak. Egy új magyar népmese katalógus (illetve népmese archívum) összeállítói mindezen adottságokra is figyelemmel kell, hogy legyenek, azaz célszerű a rendelkezésre álló néprajzi bibliográfiák segítségével (is) revízió alá venni az ott felhasznált forrásokat és forráshelyeket. E szövegbázis alapján is számos esetben kiderülhet, hogy mi az, ami valamiképpen kimaradt a feldolgozásból, jöllehet a forrásmű a bibliográfiai tételek között ott szerepel. Ahhoz, hogy a szövegek e tervezett archívumban teljes és eredeti szövegváltozatukban bekerüljenek, úgysis egyenként kell kézbe venni, másolni, archiválni azokat.

Filológiaiul kevesebb kérdést vet fel mindazon „szűz” anyag, amely az MNK-ból azért maradt ki, mert azok az egyes katalóguskötetek összeállítását követően kerültek elő, váltak közkinccsé, fedezték fel azokat. Részben ide sorolhatók egyes 19. századi gyűjtemények is: a teljes Ipolyi-gyűjtemény,³⁵ Kálmány Lajos *Alföldi gyűjtése*,³⁶ Gaal György mesegyűjtésének teljes korpusza,³⁷ a sárospataki kollégium kéziratos anyagai,³⁸ Vikár Béla dél-dunántúli és székelyföldi mesegyűjtései,³⁹ Dékány Ráfael kecskeméti gyűjteménye,⁴⁰ a Bözödi György-féle gyűjtés még kiadatlan szövegei,⁴¹ valamint az utóbbi évtizedben publikált erdélyi gyűjtések: Szabó Sámuel kollégiumi gyűjtőköre,⁴² a Keszeg Vilmos által feltárt 20. század eleji unitárius adatok⁴³ stb.). Mára hasonlóképpen folklórtörténeti jelleggel és jelentőséggel bírnak azok a helyenként monografikus igényű publikációk, melyek gyűjtési idejüket tekintve az MNK összeállítása előtti időkre datálódhatnak, azonban a katalóguskészítők nem ismerték vagy bármi más okból nem vették azokat figyelembe. Utalhatunk Kriza János gyűjtőkörének kiadatlan meseanyagára,⁴⁴ az Orbán Balázs által gyűjtött mesékre,⁴⁵ Dóczyán Berde Amál két háború közötti erdélyi⁴⁶ és a Belatini Braun Olga által az 1940-es évek első felében

³⁵ Ipolyi 2006.

³⁶ Kálmány 2015.

³⁷ Lásd erről Havay Viktória 2010-ben készült szakdolgozatát az ELTE Néprajzi Intézetének Folklor Archívumában.

³⁸ Benedek szerk. 2004. Továbbá már a 20. század elejéről Cseh István nagytoronyai (1914) és Éless István legendái (1923) mesegyűjtése (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma ltsz. 471.; Sárospataki Református Kollégium Adattára ltsz. 1628).

³⁹ A kéziratok leltári száma: ELTE Néprajzi Intézet Folklor Archívuma 8–9.; Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma 4535/A–C.

⁴⁰ Kriston Vizi szerk. 2004.

⁴¹ Bözödi–B. Nádor 1993. Bágyi János bözödi mesemondó meséi.

⁴² Szabó 2015: 219–229., 363–429.

⁴³ Keszeg 2004: I.: 276–328. Elsősorban Bartha Miklós torockói (1908) és Gálfi Mózes mészköi (1920 körül) mesegyűjtései.

⁴⁴ E nagyszabású gyűjtemény sajtó alá rendezési munkálatai (a *Vadrózsák* harmadik köteteként) Szakál Anna szóbeli közlése alapján hamarosan megkezdődnek.

⁴⁵ Például: Orbán 1868. I.: 132–133., 149.

⁴⁶ A kézirat leltári száma: MTA BTK Néprajztudományi Intézet Adattára 648.

végzett csíkszentdomokosi mesegyűjtésekre,⁴⁷ Szabó Géza kalotaszegi vonatkozású kötetére,⁴⁸ Ortutay Gyula ugyanezen években (1943-ban) rögzített délvidéki (bukovinai székely) gyűjtésére,⁴⁹ valamint a valamelyest későbbi, ám szintén még kiadatlan tiszaberceli (Lacza Mihály mesemondó repertoárja) és a közelmúltban előkerült zoborvidéki⁵⁰ gyűjtéseire. Katona Imre csongrádi⁵¹ és szilágysági (főként bogdándi),⁵² Banó István újbari⁵³ mesegyűjtéseinek (mind az 1940-es évek első felében folyt) adatai is csak részben kerültek be az akadémiai kézikönyvbe. Faragó József és gyűjtőtársainak nagyszabású moldvai terepmunkájáról pedig a katalógus összeállítói minden jel szerint tudomást sem vettek.

Generális értelemben is probléma, hogy az egyetlen erdélyi Vöő Gabriella kivételével határon túli mesekutató nem vált részévé a kutatói kollektívának, többnyire még szakértőként, lektorként, „adatszállító”-ként sem. Ennek is betudható, hogy Gaál Károly burgenlandi magyar szövegfolklor gyűjtései,⁵⁴ illetve Faragó József, Kallós Zoltán, Nagy Olga és Seres András⁵⁵ számottevő, és még az 1970-es évek előttre datálható mesegyűjtéseinek jelentős része sem került be a kötetekbe. Idehaza hasonló sors jutott Erdész Sándor kiadatlan tiszántúli, valamint Eperjessy Ernő őrtlosi gyűjtéseinek,⁵⁶ az Istvánovits Márton által a tulajdon édesapjától gyűjtött meséknek,⁵⁷ továbbá a debreceni Néprajzi Tanszék folkloristái által ugyancsak akkortájt feltárt vonatkozó adatoknak.

A leendő teendőket illetően azonban nagyságrendileg az utóbbi fél évszázad meseközlései az igazán szembeűnők. Kezdve az ezredforduló körüli években is szép számban napvilágot látott mesemondói egyéniségmonográfiákkal, melyek közül számos kötet az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* és a *Magyar Népköltészet Tára* sorozatokban kapott helyet. A felföldi tájakról a varsányi Berki János,⁵⁸ a herencsényi Szandai Teréz,⁵⁹ a baracai Csák Margit,⁶⁰ a rimaszécsi Busa Viktor,⁶¹ a kiskovácsvágásai Bucsek

⁴⁷ Belatini Braun 2013. Albert András csíkszentdomokosi mesemondó egyéniségmonográfiája.

⁴⁸ Szabó 1971; 1978: 8–68. Kalotaszegi mesék (is) olvashatók egy magyarvistai asszony önéletírását közreadó kötetben (András 2008: 272–297.).

⁴⁹ Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivuma ltsz. 33 304/86–162. Ortutay gyűjtői füzetében szereplő, gyorsírással feljegyzett mesék a Bácsjózseffalvára (Csantavérre) telepített bukovinai székelyektől (1943. július 16–25.).

⁵⁰ A kézirat lelőhelye: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Folklor Archivuma ltsz. 337.

⁵¹ Katona Imre 2011.

⁵² Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivuma ltsz. 8169–8171.

⁵³ Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivuma ltsz. 7685.

⁵⁴ Gaál 1970; 1985; 1988.

⁵⁵ Például még az 1980-es évek közepén publikált barcasági mesegyűjtések sem: Seres 1984: 15–58. Seres moldvai csángó mesegyűjteménye pedig is máig kiadatlan: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivuma ltsz. 11399., 25231.

⁵⁶ E Somogy megyei meséknek a népmese katalógus utáni kiadásai: Eperjessy 1991; 2010.

⁵⁷ Hoppál Mihály szíves közlése.

⁵⁸ Görög 1985; 1991; Görög–Grabócz 1992; Görög 2012.

⁵⁹ Magyar 2004a.

⁶⁰ B. Kovács 1994: 86–219.

⁶¹ B. Kovács 1999b; 2016: 175–302.

József,⁶² a martonyi Ésik István,⁶³ a sajóházi Darmo István,⁶⁴ a balogfalvai Balog Ernő⁶⁵ történeteiből született önálló kötet. Már az ezredfordulót követően került megörökítésre a székelykevei (bukovinai székely) Szócs Boldizsár,⁶⁶ valamint az ugyancsak a Délvidéken élt ludasi Szűcs László,⁶⁷ a moholi Fodor Erzsébet⁶⁸ és az oromhegyesi Czérna Miklós⁶⁹ meséinek korpusza, illetve azok egy része. A cigány mesemondók közül a már említett Berki Jánoson⁷⁰ és Busa Viktoron kívül a kaposszentjakabi Karádi Antal,⁷¹ a nagyecsed-i Rostás Mihály,⁷² az őrtilos-i Balogh Mátyás,⁷³ a marosvécsi Dávid Gyula,⁷⁴ koronkai Cifra János,⁷⁵ a görgényüvegcsúri Jakab István,⁷⁶ babócsai Babos István,⁷⁷ a sarkadi Lakatos János,⁷⁸ a tyukodi Erdős Lajos,⁷⁹ és az újkígyósi Rostás-Farkas József⁸⁰ mesetudását ugyancsak újabb keletű monografikus igényű gyűjtés örökíti meg, s az utóbbi időben további jelentős, cigányoktól gyűjtött lokális mesekorpuszok is megjelentek.⁸¹ A tiszalöki Görbedi István,⁸² a kiskunfélegyházi Seres József,⁸³ a karcsai Páhi Emma⁸⁴ meséiből szintén a közelmúltban adtak közre egy-egy kötetet. A keleti magyar

⁶² Magyar 2004b.

⁶³ Magyar 2005a.

⁶⁴ Magyar–Varga 2006.

⁶⁵ Varga 2014.

⁶⁶ Beszédes 2004; 2005

⁶⁷ Raffai 2000: 7–97.; 2001.

⁶⁸ Kalapis 2002; 2003.

⁶⁹ Dala szerk 2006. A vajdasági mesemondókról szóló áttekintés: Raffai 2016: 60–100.

⁷⁰ Ugyancsak nógrádi a szlovákiai Mucsényben élő kétnyelvű cigány mesemondó, Balázs Ferenc (Fero) is, akiről jelenleg *A mucsényi mesemondó* címmel készül portréfilm Varga Norbert és Vörös Előd gondozásában.

⁷¹ Szapu 1985.

⁷² Grabócz–Kovalcsik 1988.

⁷³ Eperjessy 1991; 2010.

⁷⁴ Nagy 1988.

⁷⁵ Nagy 1991. Cifra János egy meséjéről szóló elméleti tanulmány: Bódis 2012.

⁷⁶ Nagy–Vöö 2002. A szerzők a kötet végén adattári számmal is ellátva, lajstromba szedve jelzik, hogy Jakab Istvántól, illetve más görgényüvegcsúri mesélőktől további 182 folklórszöveget, túlnyomórészt meséket, jegyeztek fel. A szerzők a kötet végén adattári számmal is ellátva, lajstromba szedve jelzik, hogy Jakab Istvántól, illetve más görgényüvegcsúri mesélőktől további 182 folklórszöveget, túlnyomórészt meséket, jegyeztek fel. Jakab István meséiről további értekezés: Bálint 2012.

⁷⁷ Szuhay 2003.

⁷⁸ Grin 2005.

⁷⁹ Görög–Karády 2008. A kötet recenziója Horn Katalin tollából: *Fabula* 51. 2010: 114.

⁸⁰ Rostás-Farkas–Karsai 1992.

⁸¹ Csenki 1974; Faragó 1985; Sinkó–Dömötör 1990; Bari 1990; 1994; 1996; 2013; Nagy 1996. Többnyire alföldi és erdélyi gyűjtések. A ramocsaházi Jóni Anna meséiből összeállított kéziratot (Erdész Sándor gyűjtését) Kovács Ágnes *A Magyar Népmesekatalógus Füzetek* sorozat részeként kívánta megjelentetni, azonban ez végül is nem történt meg. Itt érdemes megemlíteni, hogy Erdész a Jóni család többi tagjának a mesetudást is feljegyezte, mely gyűjtés az Ami Lajoséhoz (Erdész 1968: I–III.) mérhető korpuszt eredményezett, amely azonban máig is kiadatlan. E gyűjtemény egy része Biczó Gábor gondozásában, válogatott kiadás formájában, a közeljövőben fog megjelenni. A vonatkozó hagyományok legújabb áttekintése: Benedek 2014.

⁸² Makra 1991.

⁸³ Bereznai 1999.

⁸⁴ Pápai Istvánné Páhi–Huszár 2008.

nyelvterületen a folklórgyűjtők és folklórkutatók még ennél is nagyobb számban találtak mesemondó népi egyéniségekre. A teljesség igénye nélkül így került kiadásra a bihari részekben a kiskereki Koczkás Sándor⁸⁵ és a révi Géczi Hegedűs Sándor⁸⁶, a Szilágyságban a szilágysámsoni Szilágyi Ferenc,⁸⁷ Hideg Anna,⁸⁸ Kisláposi András,⁸⁹ valamint Kocsis János⁹⁰ a mezősegi Ördögösfüzesen és Detrehemtelepen, a Kis-Kükküllő menti Kiskendrői Fülöp Károly,⁹¹ a Székelyföldön az erdőszentgyörgyi Újfalvi László,⁹² a felsőcsernátoni György Ignác,⁹³ a gyergyói Hazug Pista,⁹⁴ a pálpataki Lakatos Károly,⁹⁵ a még a 20. század végén is funkcionáló mesemondást reprezentáló Úz-völgyi Csinódról Karácsony Gyula,⁹⁶ valamint a Tatros menti gyimesi csángó szállásterületről Albert Mátyás,⁹⁷ Tankó Fülöp Gyugyu,⁹⁸ Póra Péter⁹⁹ és Bodor Kamilla,¹⁰⁰ továbbá három jeles – korábban gyűjtött – moldvai csángó mesemondó (a klézsei Hodorog Luca,¹⁰¹ a diószéni Baka András¹⁰² és a lézpedi János Anna¹⁰³) egyéniségkorpusza, többségük immár az ezredforduló utáni években. Már Voigt Vilmos is szóvá tette az anyanyelvükön és magyarul egyaránt mesélő mesemondók kérdését (a méhkeréki román Vasile Gurzău/Gurzó László, a nagybánhegyesi szlovák Drágos Zsófia, a varsányi cigány Berki János), hiányolva a róluk szóló egyéniségmonográfiák¹⁰⁴ adatait a magyar mesekatalógusból¹⁰⁵ – e felvetéssel magunk is egyetérthetünk. Nagyobb dilemma, hogy az 1918 előtti Magyarország vegyes etnikumú településein élt, ám nem magyarul mesélő mesemondóktól származó narratívumokat feldolgozza-e a majd az új magyar népmese katalógus – gondolunk itt például a Wlislöck Henrik

⁸⁵ Fábíán Imre 1984; 2001: 169–311.

⁸⁶ Magyar 2012.

⁸⁷ Magyar 2009c.

⁸⁸ Magyar 2007a; Magyar–Vida 2009; Magyar 2015a: 117–161.

⁸⁹ Magyar 2007a; 2015: 161–165.

⁹⁰ Keszeg 2012: 9–48.

⁹¹ Ráduly 2005.

⁹² Újfalvi 2011.

⁹³ Kakas 2001.

⁹⁴ Balázs szerk. 2012.

⁹⁵ A Lakat Károly néven is emlegetett székely mesemondó repertoárjának felgyűjtése folyamatban van. Három, videofelvétel formájában, hozzáférhető mese tőle: <https://www.youtube.com/watch?v=VD1IOykCOPA>; <http://www.youtube.com/watch?v=gEmHiQ5rIOI> – utolsó letöltések: 2017.08.10.

⁹⁶ Orbán szerk. 1997; Magyar 2009a.

⁹⁷ Albert 1999; 2000.

⁹⁸ Magyar 2008; 2015: 111–116.

⁹⁹ Magyar 2006.

¹⁰⁰ Magyar 2015a: 105–111.

¹⁰¹ Pozsony 1994: 159–215. Bosnyák Sándor és Seres András kiadatlan moldvai mesegyűjtéseinek is egyik fő adatközlője volt e klézsei hagyományörző.

¹⁰² Faragó 2003.

¹⁰³ Kallós 2004.

¹⁰⁴ Domokos 1968; Krupa 1984; Görög 1985. Cigány nyelven elmondott meséket adott közre Vekerdi József is (Vekerdi 1985: I).

¹⁰⁵ Voigt 1993: 175.

által 1883–1888 között gyűjtött erdélyi cigány és örmény meseszövegekre,¹⁰⁶ valamint a soproni hienc utcaseprő, Kern Tóbiás/Tobias Kern repertoárjára.¹⁰⁷

Egy-egy település, kisrégió mesekincsét az utóbbi évtizedek autentikus folklór-gyűjtéseket közreadó (esetenként azokat stilizáló) mesepublikációi örökítik meg: a teljesség igénye nélkül említendőek itt a dunántúli,¹⁰⁸ a főként a Tokaj-hegyalján, a Palócföldön és Gömörben végzett észak-magyarországi,¹⁰⁹ az alföldi,¹¹⁰ továbbá a határon túli magyarság recens meseanyagát reprezentáló gyűjtemények. Ez utóbbiak közül kiemelendők azok a szlovákiai,¹¹¹ kárpátaljai,¹¹² jugoszláviai/szerbiai,¹¹³ és romániai¹¹⁴ kiadványok, melyek teljes egészében vagy javarészt új gyűjtéseket közölnek, továbbá a bukovinai székely kirajzások¹¹⁵ és a moldvai csángók¹¹⁶ vonatkozó folklóranyagából összeállított kötetek. És természetesen összességében nagy számban találhatók újabb mesegyűjtések és meseközlések a különféle kisebb közlemények: néprajzi, nyelvészeti, honismereti, és irodalmi folyóiratok, valamint a helyi kiadványok, falumonográfiák lapjain is, melyek az archívumépítés céljából szintén szisztematikusan átnézendők.¹¹⁷

Valamelyest nagyobb erőfeszítést igénylő feladat a szóba jöhető folklóradatainak áttekintése. Mindenekelőtt a Néprajzi Múzeum kéziratáré (jelenlegi nevén: Etnológiai

¹⁰⁶Wliskoeki 1886; 1890; 1891.

¹⁰⁷Bücker 1906. Az utóbbi években egy a budapesti egyetem Folklore Tanszékén készült szakdolgozat (Borka Noémi: *Tréfás történetek, mesék és mondák hienc nyelvjárásban*) is foglalkozott e gyűjteménnyel

¹⁰⁸Hetyésy–Sudár–Nagy–Balogh 1996 (Répcse mente); Szunyogh 1997 (Muravidék); Eperjessy 2010 (Órtos/Szentmihályhely).

¹⁰⁹Dobos 1981; 1988 (Tarcal, Érsekvadkert és Bodrogkeresztúr); Galuska 1992 (Kesznyéten); Nagy 1987a; 1987b; 1990; 1994; 1995; Nagy–Benedek 2010 (Palócföld); Villányi 1989; 1992 (Zabar); Ujváry 1988; 1990 (Gömör).

¹¹⁰Katona 1977 (Táppé); Szűcs 1984 (Nagysárrét); Ratkó 1987 (Biri); Villányi 2010 (Galgamácsa); Nagy 2015. 100–117., 127–135., 142–148. (Matkópuszta).

¹¹¹Kósa 1979: 289–362., 589–591. (az egész szlovákiai magyar nyelvterület); B. Kovács 1990; 1998a; 2010 (Gömör); Gécz 1989; 1994 (Ung-vidék, Ondava mente); Ferenczy 2001; 2002 (Zoborvidék – népszerűsítő feldolgozások).

¹¹²Sándor 1988; Penckóferné Punyó 1993 (Beregújfalu); 2004.

¹¹³Beszédes 1978; (Szaján); Jung szerk. 1979; 1986 (Vajdaság); Tőke 1983 (Zenta vidéke); Penavin 1993–1996: I–II. (Vajdaság); Raffai 2000 (Ludas).

¹¹⁴Nagy 1978 (Marosszentkirály); Ráduly 1980; 1985; 1989; 1993; 1994; 1995; 2000; 2004; 2006: 5–6, 50–86. (a Kis-Küküllő mentének marosszéki része, főként Kibéd); Seres 1984; 1992 (Barcaság); Fábian 1992; 1999; 2001; 2004 (Bihar megye); Zsó 1993 (Déva); Kun 1998. (Fekete-Körös völgye); Keszeg 2004: I. 276–328. (Aranyosszék).

¹¹⁵Zsó 1993 (Déva: Csángótelep); Kóka 2002; 2004; 2008; 2011; Sebestyén 2009 (Kakasd); Péter 2011 (aldunai székelyek – néhány mesét is közöl). Kovács Ágnes tervezte megjelentetni *A Magyar Népmesekatalógus Füzetek* sorozat részeként az istensegítsi származású Gáspár S. Antal és felesége meséit is. E terv is meghíúsult, és noha a gyűjtő, Bosnyák Sándor számos meséjüket publikálta, a tőlük gyűjtött folklórszövegek többsége máig kiadatlan.

¹¹⁶Kóka 2002; 2004; 2011; Iancu–Benedek 2002 (Magyarfalu); Iancu 2005; Zakariás szerk. 2009.

¹¹⁷Ehhez nyújthat segítséget a különféle néprajzi bibliográfiákon (*A magyar néprajztudomány bibliográfiája*, *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia*, a Kriza János Néprajzi Társaság bibliográfiai füzetek, az *Ethnographia* repertórium) kívül Kovács Zoltán kéziratok bibliográfiája (MTA BTK NTI Adattára ltsz. 2564.) és a *Mesegyűjtemények analitikus bibliográfiája*: Tompek szerk. 1983; Lehtreichtné Dürög szerk. 2002.

Archívum)¹¹⁸ – szisztematikusan, újra. Elvégre még Kovács Ágnes a saját kedves mesemondójának, a magyarói Büszke Kocsis Miklósnak (Kocsis Miklós Barabásnak) több száz tételre rúgó (675 meseszövegből álló) repertoárját¹¹⁹ sem dolgozta be teljes körűen az általa szerkesztett kézikönyvbe, jóllehet azok gépiratban már akkor is megvoltak, és vaskos dossziékban manapság is ott vannak.¹²⁰ Számottevő mennyiségű kiadatlan (és részben ismeretlen) meseanyag lapul a Kriza János Néprajzi Társaság kolozsvári adattárában, s még inkább a Román Akadémia helybeli filiájában (AFAR) a közelmúltig ott dolgozó magyar nemzetiségű mesekutatóknak köszönhetően (Nagy Olga és Vöö Gabriella kéziratai, a moldvai csángó gyűjtés teljes korpusza: több mint négyszáz szöveg, valamint Faragó József kivételes tudású nagymohai és magyardécsei mesemondójának teljes kiadatlan anyaga).¹²¹ A Magyar Népmese Archivum adatbázisának a felállítása jegyében átnézendő a dunaszerdahelyi Magyar Művelődési Intézet és az ottani Szlovákiai Magyar Szövegfolklor Archivum (részben már digitalizált) meseanyaga, a révkomáromi Etnológiai Központ és a zentai Magyar Művelődési Intézet kéziratára, a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola adattára, hasonlóképpen a határon innen és túl a néprajzi és hungarológiai tanszékek (Eötvös Lóránd Tudományegyetem: Néprajzi Intézet; Debreceni Tudományegyetem Néprajz Tanszék: DENIA, Gömör Archivum; Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetemen Magyar Intézet, Bukarest: Hungarológiai Tanszék, Nyitra: Konstantin Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszéke) szemináriumi dolgozatok, szakdolgozatok, doktori disszertációk formájában hozzáférhető anyaga.¹²² Budapesten az MTA Kézirattára, az MTA Néprajztudományi Intézet Adattára, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára olyan kutatóhely, ahol jó eséllyel találhatók még ismeretlen, kiadatlan mesegyűjtések, mesei tárgyú kéziratok. És végül, de nem utolsó sorban az összes megyei múzeum és nagyobb, regionális gyűjtőkörű múzeum adattári (népköltészeti vonatkozású) anyaga az, amely szükségszerűen átnézendő.

A Magyar Népmese Archivum szövegbázisába értelemszerűen be kell, hogy kerüljenek majd mindazok a mesei tárgyú privát gyűjtések és magánarchívumok is, melyeket még nem publikáltak, illetve nem részei egyetlen közgyűjteménynek sem. Ilyen

¹¹⁸ Az 1970-es évek végéig oda bekerült kéziratok katalógusa: Hoppál Mihály szerk. 1979–1983: I–III.

¹¹⁹ Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára ltsz. 28123–28153. Ugyancsak tőle Nagy Olga gyűjtésében: Román Akadémia kolozsvári Folklor Archivuma ltsz. 1358–1362b. Megjegyzendő, hogy ennek a hatalmas repertoárnak csak mintegy harmada származik direkt módon a szájhagyományból, a többit a mesemondó idős korában tanulta meg, „hozzáolvasta”. E repertoár egésze összesen 2638 gépelt oldalt tesz ki.

¹²⁰ Csak egyes részleteiben kerültek publikálásra Kovács Ágnes legjelesebb nógrádsipeki mesemondójának, Csizmadia Istvánnak a meséi is. Tőle egyébként mások (Bosnyák Sándor, Nagy Zoltán) is gyűjtöttek.

¹²¹ Magyar 2016. Mátyás Dénes és Márton Izabella repertoárja: Román Akadémia kolozsvári Folklor Archivuma ltsz. 1311–1583., illetve 1830–1978.

¹²² E művek megközelítőleg teljes körű áttekintése: Illés Zsuzsa szerk. 1978. A jelzett katalógus nem tartalmazza a határon túli adatokat, noha ott is több hasonló tematikájú írásmű készült, említhetjük példáulként a kolozsvári tanszéken Szekeres Sándor Gyurica lelei (Szilágyság), Simon Benedek Máréfalváról elszármazott recsenyédi, valamint Marosi Eszter (Móka Eszter) böződi (Udvarhelyszék) mesemondókról készült szakdolgozatokat (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivuma ltsz. 24964; Babeş-Bolyai Egyetem Magyar Intézetének Kézirattára ltsz. D-30; D-382.). Simon Benedek nyomtatásban is megjelent mesemondói portréja: Geréd 2000.

jelenlegi ismereteink szerint Villányi Péter nagyszabású galgamácsai és kisebb tövis-háti mesegyűjtése,¹²³ Bosnyák Sándor bukovinai székelyektől, moldvai csángóktól és egyéb vidékekről származó mesegyűjtése, Kakas Zoltán és Balla Tamás kiadatlan háromszéki, illetve mezősegi anyaga, Békefi Antal Bakony-vidéki népmeseanyaga, a Vajdaságban megörökített kiadatlan mesék (Raffai Judit és gyűjtőköre,¹²⁴ Bodor Anikó, Beszédes Valéria, Boja Patyi Sarolta¹²⁵), a Felföldről Daczi Lajos gimesi és zsélyi, Solymár József palócföldi, Agócs Attila nógrádi, Varga Norbert gömöri és Ipoly menti mesegyűjtése, a Mátyusföldről Varga Norbert és Magyar Zoltán nagyszabású folklór-gyűjtése, továbbá olyan még kiadatlan egyéniségkorpuszok, mint a tereskei dudástól, Pál Istvántól Agócs Gergely által megörökített mesekincs,¹²⁶ egy Karcáról Széphalomra került írástudatlan pásztortól (Koleszár Ferencről) Balassa M. Iván által 1961-ben gyűjtött mesék,¹²⁷ Bumberák Maja által főként Strehó Margittól gyűjtött varsányi mesék,¹²⁸ Vidák István túrricsei mesegyűjtése (Balogh Miklós cigány mesemondótól), továbbá a szintén karcasai Páhi Emma által elmondott mintegy 450 mese, melyek azonban még (Huszár Andrea Magdolna tulajdonában) magnetofonszalagokon vannak.

Az a tény, hogy már az utóbb felsorolt mesemondók közül is mindössze három személy él (s mindannyian hetven éven felüliek), jelzi azt, hogy a mese is végérvényesen azon műfajok (műfajcsoportok) közé jutott, melyek hagyományos formájukban és hagyományos közegükben már nem, vagy csak minimális mértékben gyűjthetők. Akárcsak a 20. század más virulens műfajai (ballada, archaikus népi imádság, eredetmagyarázó monda), ama bizonyos 24. óra történetesen a szemünk előtt, szó szerint napjainkban teljeseedik be. Némi szerencsével és elhivatottsággal azonban még mindig bővíthető recens gyűjtések által is e szövegkataszter, mint arra az utóbbi évek intenzív mondagyűjtéseinek a „farvizén” felszínre került meseszövegek szolgáltatnak bizonyosságot,¹²⁹ s mint ahogy a még élő jeles mesemondók repertoárja is azt mutatja, hogy az – amíg élnek – kimeríthetetlen. Sőt, még az olyan a közelmúltban a Népművészet Mestere díjjal kitüntetett délvidéki mesemondóról is tudunk, akinek gazdag, közel száz meséből álló repertoárja néprajzkutató által még nem került megörökítésre.¹³⁰

A mesekatalógusról írt bírálatában Voigt Vilmos hiányérzetének adott hangot az aprónyomtatványok anyagát, a történeti források ismert/kikutatható szövegeit, a hanglemezekeken fellelhető meséket illetően.¹³¹ Valóban, e forráshelyek is az archiválás és

¹²³Tövisháti mesék: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma ltsz. 19199. – a gyűjtő által zárolva.

¹²⁴A *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszá*nak dokumentációjának részeként hozzáférhető. Részben ebből a gyűjtésből közöl folklórszövegeket: Raffai 2008.

¹²⁵Köszönet Raffai Juditnak, aki e kiadás előtt álló moholi gyűjteményre felhívta a figyelmemet.

¹²⁶E repertoárból mutatóanyag Magyar Zoltán gyűjtésében: Magyar 2015a: 34–38. Önálló kiadvánnyként: Agócs 2017.

¹²⁷Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma ltsz. 12 812. A gyűjtemény 26 mesét, továbbá a mesemondó magnóra mondott élettörténetét tartalmazza.

¹²⁸Mutatóanyag e gyűjtésből: *Folkmagazin*, 2013. 4. szám, 10.

¹²⁹Magyar 2015a.

¹³⁰A kupuszinai Toldi Istvánról van szó. A mesemondó egy 2010-ben kelt levelében 80 olyan mesecímet sorolt fel, melyeket – saját bevallása szerint – a helyi szájhagyományból ismer. Toldi meséinek egy részét és mesemondását tartalmazó népszerűsítő kiadvány: Toldi 2007.

¹³¹Voigt 1993: 174. Itt említendő, hogy a vonatkozó adatok többnyire bekerültek az MNK köteteibe.

katalogizálás körébe vonhatók, beleértve az egyéb hanghordozókon (magnókazetta, CD, DVD) újabban közreadott kiadványokat is (lásd például a Hagyományok Háza ez irányú kiadási tevékenységét),¹³² az egyes folklórkötetek bővített kiadását jelentő CD-mellékletekkel,¹³³ valamint mesemondói portréfilmekkel bezárólag.¹³⁴ A régi (18–19. századi), valamint az újabb keletű (20–21. századi) populáris kiadványok, köztük a leginkább emblematis és nagyhatású mesekötetek (a Grimm-mesék fő magyar kiadásai,¹³⁵ Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág* I–V.,¹³⁶ Illyés Gyula: *Hetvenhét magyar népmese*,¹³⁷ a Móra Kiadó *Hetedhét Magyarország* című népszerűsítő könyvsorozata stb.) – ha nem is a teljesség igényével – szintén célszerű, hogy részévé váljanak egy revideált mesekatalógusnak, hiszen általuk egész sor esetben kimutathatóvá válik majd a folklorizálódás és a szövegváándorlás folyamata, annak akár típusokra lebontott konkrét esetei is, azonban a mesék esetében kulcsfontosságú, hogy a katalógus készítője jelezze – eltérően például a történeti mondáktól, ahol az összefonódás, az oda-visszahatás többnyire kibogozhatatlan – az adott szöveg jellegét, forráshelyét, eredetét, egyszóval a folklorisztikai hitelesség mértékét.¹³⁸

Fő pilléreiben tehát ezek azok a feladatok, melyek szükségszerűek ahhoz, hogy egy reprezentatív mesearchívum létrejöhessen. Tagadhatatlanul nagyszabású feladat, hiszen nem spórolható ki belőle a helyszíni kiszállás és az empirikus adattári munka, ám ugyanakkor messzemenően nem teljesíthetetlen, hiszen e sorok írója a Magyar Történeti Mondák Archívuma, az Erdélyi Hiedelemmonda Archívum és a Moldvai Csángó Szövegfolklór Archívum létrehozása kapcsán lényegében már megtette ugyanezt.¹³⁹ Természetesen az is elvárható, hogy optimális esetben a magyar meseanyag szisztematikus feltárása és egybegyűjtése ne egy-két elhivatott személy, hanem egy egész kutatói kollektíva feladata legyen.

Akárcsak az új magyar népmese katalógus esetében. Egy közel teljes körűnek mondható adatbázis birtokában egy erre a feladatra szerveződött kutatócsoport viszonylag rövid idő alatt látványos eredményt érhet el (a 108 900 mondaszöveget rendszerező 12 kötetes magyar történeti monda katalógus – a mondaarchívum birtoká-

¹³²Beszédes 2004; Iancu 2005; Dala szerk. 2006. Lásd még: Orbán szerk. 1997.

¹³³Faragó 2003; Magyar–Vida 2009; Keszeg 2012.

¹³⁴Itt említhető a Magyar Zoltán és Tari János által forgatott két mesemondói portréfilm: *A herencsnéyi mesemondó* (Duna TV, 2004); *A borsodi mesekirály* (Duna TV, 2004), valamint a Varga Norbert szerkesztésében és a Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet gondozásában kiadásra kerülő *Élő népköltészet* című DVD-sorozat. Ennek első kötete egy nagymácsédi, egy ipolykéri és egy medveshidegkúti mesélő történeteiből ad válogatást (Varga 2016).

¹³⁵Például: Grimm–Grimm, 1861.

¹³⁶Benedek 1894–1896: I–V.

¹³⁷Illyés 1974/1953. E kötetről annak második kiadása kapcsán írt értő és alapos recenzió: Ortutay 1966: 469–477.

¹³⁸Ilyen utalásokat az MNK katalógusköteteinek a többsége is tartalmaz, melyek a rövidítésjegyzék alapján követhetők.

¹³⁹A Magyar Zoltán Archívum részét képező Magyar Történeti Mondák Archívuma jelenleg 108 925, az Erdélyi Hiedelemmonda Archívum (a történeti mondák közé sorolt műfajilag átmeneti jellegű mondák nélkül) 24 115 mondaszöveget, a Moldvai Csángó Szövegfolklór Archívum pedig (a történeti mondák nélkül) 4118 prózaepikai folklórszöveget tartalmaz.

ban – mindössze három év alatt készült el). A fő szempont az, hogy a tudományos rendszerezés során a különféle műfajok/alműfajok/tematikus csoportok kötetei azonos szerkesztői gyakorlatot, azonos mintát kövessenek, a típusszámok esetében is igazodva a legújabb nemzetközi katalógus (ATU) szám- és logikai rendjéhez. Mindazonáltal ahol a magyar anyag vagy tradíció indokolja, lehetséges, illetve továbbra is érdemes a találóbbnak tűnő vagy közkeletűvé vált magyar típuscímmel élni. Hasonlóképpen a típusleírásokban (szűzségben) többnyire célszerű követni az ATU-ban szereplő leírást, azonban annak részeként érzékeltetve – elsősorban az epizódok, szereplők, motívumok szintjén – az abban kimutatható nemzeti variánst. S ha e variálódás nagyfokú, válik/válhat eldöntendő kérdéssé az adott helyen egy önálló altípus közbeiktatása, szerepeltetése (például: ATU/MNK 400. *The Man on a Quest for His Lost Wife/A hatytűnő*. – MNK 400A* *Árgirus*). Kihangsúlyozandó, hogy a nemzetközi katalógusban nem szereplő típusok, altípusok, típusvariánsok beilleszthetők legyenek a nemzetközi rendszerezés számsorrendjébe, ahol pedig ez nem lehetséges, az adott alfejezet végén kerüljenek speciális jelzettel feltüntetésre. E vélhetőleg nagy számban rendszerezésre kerülő magyar típusok (esetenként az AaTh-ban még szereplő, ám az ATU-ból kirotált, mert földrajzilag kevésbé elterjedt nemzeti/regionális típusok) az etnikus sajátosságokra is figyelemmel lehetőleg minél részletesebben és teljesebb körben kerüljenek majd megőrkítésre – természetesen az ésszerűség keretein belül, utalhatunk itt negatív példaként az MNK formulamese kötetére. Összességében és fő részeiben a magyar népmeseanyag szervesen beleolvad, harmonizál a nemzetközi – és azon belül értelemszerűen és elsősorban az európai – mesekincsbe, amit az is jelez, hogy az ATU-ban szereplő típusok túlnyomó többsége a magyar folklórban is megtalálható. „Hozzáadott érték”-ként nagyobb számban új, eltérő, a nemzetközi kutatás által nem regisztrált típusok, típusvariánsok előkerülése elsősorban a legendamesék/apokrifek, a falucsúfoló történetek, a tréfás mesék és a hazugságmesék esetében várható.

Mint hogy összességében a régi MNK egy biztos alapokra helyezett konstrukció, gyökeresen új szerkezeti egységet nem érdemes (és a nemzetközi minta miatt nem is lehet) kialakítani az új, revideált kézikönyv-sorozat esetében sem. Provizórikusan továbbra is lehetséges opció, hogy e katalógus ugyanúgy 9 + 1 kötetes legyen, mint volt a régi – nem zárva ki ugyanakkor az egyes kötetek összevonásának a lehetőségét sem (fejezetekbe szerkesztve azokat), illetve ha az anyag bősége úgy kívánja (lásd tréfás mesék) akár több részre tagolódó köteteket sem. Ha az 1982–1990 között kiadott katalógus egyes kötetait vesszük górcső alá, további tanulságokat nyerhetünk a folklórkutató elődök által elvégzett munka mennyiségét és minőségét, valamint a javarészt annak függvényében elvégzendő tudományos feladatokat illetően.

A régi katalógus első kötete a magyar **állatmesék** regisztere. Ez esetben viszonylag kevés új adat várható, ez a műfaj ugyanis már a 20. század második felében is csak mérsékelt sikerrel volt gyűjthető (illetve a gyűjtők is kevés figyelmet fordítottak rá). Ugyanakkor azonban az írásos hagyomány számbavétele még szolgálhat új információkkal, s az oralitásban fellelt folklórhagyománynak a korábbiaknál is szélesebb és alaposabb egybevetése szükséges az irodalmi tradíció forrásanyagával.

A korábbi kézikönyv recepcióját áttekintve általános ama vélemény, hogy az MNK legalaposabb és módszertanilag is legsikerültebb kötete a második, azaz a **tündérmeséké**.

Ezzel összességében magunk is egyetértünk. *A magyar protestáns exemplumok katalógusát* is összeállító Dömötör Ákos ugyanis valóban precízen, lényeglátással és többnyire találó típusleírásokkal rendszerezte az e csoportba tartozó és a legtöbb szakmai választ, klasszifikációs megoldást igénylő történeteket. Azonban ez esetben is a rengeteg új – főként erdélyi – adat számottevő mértékben árnyalhatja a tündérmesékről alkotott eddigi ismereteinket. Bár mint kutatási téma ad acta került, az ún. magyar hősmesék kérdésköre¹⁴⁰ továbbra is választ igényel (akár klasszifikációs szempontból is)¹⁴¹ – különös tekintettel az utóbbi évtizedekben feltárt dél-gömöri cigány mesemondók repertoárjára, mesemondói gyakorlatára, az ottani lokális mesemondói „iskolákra”.¹⁴² Hasonlóképpen valószínűleg határozottabb arcúval szükséges majd, hogy megjelenjen a katalógus e kötetében az ún. ijesztő meséknek/rémmeséknek a hiedelemmondákkal kontaminálódott markáns, jól körülhatárolható csoportja, amely az 1988-ban kiadott kötetben alulreprezentált, jószerével alig van jelen, jóllehet még a 21. századi folklórgyűjtések tanúsága szerint is „népszerű”, sokat és sokak által, a fonóházi estéken kivált előszeretettel mesélt szövegcsoporthoz tartozott.¹⁴³ Az általa gondozott kötetben Dömötör Ákos – igen helyesen – a különféle tündérmesék típuskapcsolódásait is rendre érzékeltette – mindez a revideált új tündérmese katalóguskötetben is megtartandó, ám valamelyest áttekinthetőbb módon, más tördelési és tipográfiai megoldásokkal, a belső utalók hathatós felhasználásával.

Az Ortutay Gyula felügyelete alatt készült **legendamesék** kötete a régi katalógus egyik legellentmondásosabb darabja.¹⁴⁴ Viszonylag jól áttekinthető és paralel a nemzetközi katalógussal, ugyanakkor szembeütően kicsi az adatbázisa – legalábbis ahhoz képest, ami már a 20. század hetvenes éveiben is rendelkezésre állt az archívumokban,¹⁴⁵ s még inkább a „terepen” (jó példa erre a bibliai apokrifek gyűjtése).¹⁴⁶ S mivel az utóbbi évtizedek folklórgyűjtései erre a műfajra (már csak viszonylagosan könnyebb gyűjthetősége miatt is) fokozott figyelmet fordítottak, nagy mennyiségű új anyag, a korábbinak legalább a háromszorosa várható e tekintetben a magyar népmesekincs szisztematikus számbavételét követően. A revideált katalógus e kötetének esetében – egyetértve Voigt Vilmos javaslatával¹⁴⁷ – a vallásos művek forrásanyaga az eddigieknél alaposabb figyelmet és elemzést is megérdemelne, hasonlóképpen a középkori és barokk exemplumok forráscsoportja (erre kiváló példa a nemzetközi folklorisztikában és vallástudományban szintén alapvető kézikönyvnek számító *Index*

¹⁴⁰Kovács 1979. Némiképp szarkasztikus cáfolata: Voigt 1993: 177–178.

¹⁴¹Lehetséges párhuzamként kínálkozik egy, az ír hősmesékkal foglalkozó doktori disszertáció: Butterworth 1955; Jason 2000: 161.

¹⁴²B. Kovács 1998b; 2016; Magyar 2015: 21–32.

¹⁴³Erre vonatkozó Ung-vidéki példák: Magyar 2015: 72–74. E tematikus csoport általános irodalmához: Henssen 1953.

¹⁴⁴Rendkívül kritikus módon nyilatkozik e kötetről Voigt Vilmos is egy a vallásos mesék mesélőiről szóló dolgozatában: Voigt 1998b. 214.

¹⁴⁵A csonkaság (mindössze 596 legendamese) egyik oka bizonyára az, hogy a vonatkozó szövegek egy jelentős részét az eredetmagyarázó monda katalógus számára „tartották fenn”, amely azonban nem készült el.

¹⁴⁶Lammel–Nagy 1985.; Bosnyák Sándor 2001.

¹⁴⁷Voigt 1993: 179.

Exemplorum gyakorlata).¹⁴⁸ Noha részben önálló műfaji arcúval bír, illetve a mese és a monda műfaji határterületein helyezkedik el, akár kísérleti jelleggel is megfontolandónak véljük a különféle biblikus apokrif (de nem eredetmagyarázó tematikájú) történetek nagyobb arányú beemelését a legendameséknek szánt kötetbe. Akár még úgy is (altípusok formájában), ha számos ilyen szövegtípust sem az AaTh, sem az ATU nem vett figyelembe. Tudományosan nehezen védhető például, hogy a sok egyéb biblikus narratívum sorában miért nem része e katalógusoknak például a Szent Család menekülésének széleskörűen elterjedt, esztétikailag is figyelemre méltó szövegváltozatokban bővelkedő története.

A katalógus negyedik kötetét a **novellamesék** alkotják, melyeknek szakmai recepciója valamelyest árnyaltabbá vált a reneszánsz és késő reneszánsz kor irodalmára és mesekiadványaira reflektáló újabb szakirodalmi kutatások tükrében. Noha ezen műfaj esetében nem várható számottevő mennyiségű új adat előkerülése, lehetnek nem várt folklorisztikai meglepetések, akár hungarikumnak is tekinthető új magyar szövegtípusok (mint például *A kocsis és az akasztófa* típusú történet).¹⁴⁹ Ha Mátyás király narratív hagyománykörének számos darabját is a novellamesék közé soroljuk (a mintegy 600 típusból és altípusból¹⁵⁰ a mesekutatás által eddig regisztrált tíz-tizenkettő típuson kívül jelentős számban továbbiakat is), akár egy markánsan új karakterű novellamesekatalóguskötet is létrejöhet.

Az MNK szerkesztői a katalógus ötödik kötetét a **rászedett ördögről** szóló tréfás, didaktikus történeteknek szentelték (ez az a külön műfajnak csak fenntartással nevezhető tematikus csoport a nemzetközi anyagban többnyire *Mesék az ostoba ogréről (óriásról/ördögről)* címet viseli). Az 1982–1990 között publikált kézikönyv-sorozatnak ez a legkevésbé sikerült kötet: lényegében használhatatlan. A Süvegh Veronika által gondozott kötet többnyire ugyanazon betűtípussal és betűmérettel szedve kvázi folyó szöveggént közli a típuscímek, szűzsék és annotációk hosszú sorát, s a katalógusban egyedülként az adott típushoz tartozó minden egyes általa ismert szövegnek részletes ismertetését adja. Némi túlzással már az is komoly kutatómunkát igényel, hogy az olvasó a szövegvariánsok „tengerében” rátaláljon magára a típus tulajdonképpeni vázlatára. Különösen érthetetlen az, hogy e kötet miért csonka – ugyanis hiányzik belőle az AaTh/ATU 1000–1029 közötti regiszter, holott az az utána következő mesecsoporttal (és nem csak a nemzetközi anyagban!) szervesen egybetartozó. Ráadásul ennek a magyar folklorisztikai szóhasználatban többnyire János szolga-mesék néven számon tartott szűk körű szövegcsoporthoz típusmutatója is létezik: többszörösen javított gépiratban az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Adattárában fellelhető. E kötet esetében tehát generális újragondolás szükséges, és persze valamelyest a beérkezett új adatok is tovább árnyalhatják e mesékkal kapcsolatos ismereteinket.

¹⁴⁸Tubach 1969. Mint azt Dömötör Ákos is jelzi katalógusa bevezetőjében: „az exemplum a folklorisztikai elemzés számára modellfogalom. Sok műfajt egyesítő narratív kategória” (Dömötör 1992: 7.) – ezért van az, hogy ugyanaz a szöveg hol történeti mondának, hol vallásos mesének, illetve tisztán példázatnak minősíthető. Vö.: Liska 2011: 188–189.

¹⁴⁹E típus önálló szócikként, illetve narratívtypusként a készülő *Magyar népköltészeti lexikonban* és *A magyar történeti mondák katalógusában* is szerepel.

¹⁵⁰Magyar 2017.

A régi és tervezett új mesekatalógus hatodik kötete a különféle falucsúfoló történetek regisztere, melyeket a magyar folklorisztika **rátótiádák** néven tart számon. Voigt Vilmos joggal teszi szavá, hogy némi műfaji tisztázás erre az alműfajra (tematikus csoportra?) is ráférne, ugyanis az MNK-ban a rátótiádák sorában (sokszor külön jelzés nélkül) szólások és iskolai versikék is szerepelnek.¹⁵¹ Ugyanakkor az adatbázis gyűjtése és körülhatárolása közben érdemes valamelyest tágitani is a műfaji határokat, hiszen a különféle falusorolók, narratívum nélküli falucsúfolók, a leginkább közkeletű csúfondáros falunevezők (sósások, cibrések stb.) is részben vagy egészben a rendszerezés részévé tehetők (jelezve azonban akkurátusan az adott szövegek speciális jellegét). Mint azt Liszka József is szavá tette, a rátótiádáknak már a műfaji meghatározása is meglehetősen problematikus: „vannak, akik a mondák, mások a mesék, megint mások inkább az apró műfajok (például szólások) közé sorolják, miközben mindegyik megoldásnak vannak védhető szempontjai. Annál is inkább, mivel maga a falucsúfoló jelensége végső soron nem is műfaji, hanem sokkal inkább tartalmi kategória”.¹⁵²

Ha a földrajzi lokalizálás során elkövetett gyakori tévedésektől eltekintünk, az 1990-ben immár második, bővített kiadásban megjelenő *A rátótiádák típusmutatója* a sorozat egyik legalaposabb, széleskörű szövegbázison nyugvó kötete – ennek ellenére a majdani revideált verzióba jelentős, nagyarányú új adatmennyiség beépítése várható,¹⁵³ köztük rengeteg újonnan előkerült – esetenként már a modern korra is reflektáló – típus és altípus, a modern mondai kontextusban felbukkanó falucsúfolóig bezárólag (lásd például a kakaóporként elfogyasztott nagymama hamvairól szóló történetet).¹⁵⁴ Az új típusok és altípusok rendszerezésével várhatóan tovább gyarapodnak majd az ATU számok alatti MNK jelzetek (már az 1990-es kézikönyvben is seregnyi etnikus sajátosság, illetve variáns jelent meg, ami nem szükségszerűen probléma, hiszen valóban léteznek olyan műfajok és alműfajok, melyek egy-egy nemzeti kánonban virulensebbek, és ha ez így van – s a magyar rátótiádák történetesen ilyenek –, azt a rendszerezés során is célszerű demonstrálni, érzékeltetni). Az ismert és majdan archiválandó falucsúfoló történetek gazdag adatbázisa ugyanakkor a tipológiai rendezésen kívül számos további megfigyelésre is lehetőséget ad: például azok földrajzi elterjedését, regionális csomópontjait illetően (ugyanis a néprajzi kartográfiát is bevonva a katalóguskészítésbe, jól látható, hogy léteznek ilyenek, lásd: Veszprém megye, Muravidék, Zoborvidék, Tornaikarsztvidék, Bodroghöz, Szilágyság, egyes székelyföldi területek stb.).

A szerkesztők által trufáknak, anekdotáknak, tréfáknak titulált **tréfás mesék** népes szövegcsoportját (az AaTh/ATU 1350–1874 közötti regisztert) az MNK szerkesztői 1986–1989 között három különálló kötetben adták közre (MNK 7/A, 7/B, 7/C). Noha a magyar folklóranyag e tekintetben is rendkívül gazdag, valószínűnek tűnik, hogy nem feltétlenül szükséges mégoly plasztikus megjelenítéshez sem a revideált katalógusban is három kötet. Bár Voigt Vilmos a 7. kötetekhez fűzött bírálatában „zűrzavar”-

¹⁵¹ Voigt 1993: 179.

¹⁵² Liszka 2011: 182.

¹⁵³ A vonatkozó gazdag irodalomból példaként említhető: Bereznai 1986; Gágyor 1986; Gunda 1989; Halász 1999; Magyar 2001: 282–286.; Vajda 2006; Magyar 2009b: 147–158.; 2009c: 58–63.; 2010a: 204–214.; Liszka 2011: 182–185.

¹⁵⁴ Brunvand 2002: 3.; Magyar 2009b: 31., 156.

ról és zsibvásárról beszél,¹⁵⁵ magunk nem vagyunk ilyen rossz véleménnyel e három, lényegileg egybetartozó kötetről, már csak azért sem, mert ugyanez a kritika helyelközzel Thompson, sőt Uther tréfás mese rendszerezése kapcsán is felemlíthető, lévén, hogy az MNK itt sem tért el lényegesen a nemzetközi mintától, mindössze a speciális magyar példákkal bőven feldúsította azt. És mivel a tréfás mesék kapcsán az archívumba fog kerülni várhatóan a legtöbb (seregnyi) új adat, e fejezetben/fejezetekben „borulhat” majd leginkább az ATU szerkezeti váza, legalábbis olyan értelemben, hogy a népes számú új típus és típusvariáns megjelenésével és megjelenítésével az etnikus hagyományanyag a nemzetközi kapcsolódásúakat akár felül is reprezentálhatja.¹⁵⁶ Ami továbbra sem baj (sőt üdvözlendő!), ha az a nemzetközi katalógus logikai-szerkezeti rendjébe illesztve, abba beékelve leli meg optimális helyét. A megannyi tréfás tematikus csoport sorában gondolunk itt például a magyar és nemzetközi mesekatalógusban ugyan jelenlévő, ám valós elterjedésüket és variabilitásukat nem tükröző erotikus és obszcén mesék sokaságára.¹⁵⁷ Azonban ha valahol, úgy a tréfás mesék kapcsán különösen fontos, sőt megkerülhetetlen a műfaji kérdések tisztázása, s a tréfás jellegű műfajok lehetőség szerinti elkülönítése. Ami azonban nem könnyű feladat, hiszen még a szövegfolkloristák között sincs konszenzus ezt illetően,¹⁵⁸ tekintettel a sokszor organikusnak tűnő műfaji átmenetekre (például a tréfás mese és az anekdota, a tréfás mese és az adoma, sőt akár a tréfás mese és egy valamelyest epikusabb kifejtésű vicc esetében).

Az MNK utolsó két kötete a **hazugságmeséket** és a formulameséket tartalmazza. Ezek sorrendje a nemzetközi minta alapján eleve meghatározott, adott, mindazonáltal kérdéses, hogy szükséges-e különálló kötetbe szerkeszteni azokat (az ATU-ban a *Tall Tales* című fejezet mindössze 42 oldalt tesz ki 91 típust és altípust szerepeltetve, a formulamesék pedig még annál is kevesebbet). Noha van önálló műfaji karaktere az előbbi tematikus csoportnak, elsőrendű humoros jellege miatt a tréfás mesék közé is harmonikus módon beilleszthető. Ami miatt elsősorban megfontolandó a szerkezeti különállóság megtartása, az – véleményünk szerint – abból adódik, hogy az részben a modern/posztmodern korban is virulens maradt (a különféle háborús „igaz történetek” továbbélésétől napjaink Berecz András nevével is fémjelzett, a folklorizmus körébe sorolható mesemondói előadóművészetig bezárólag). Ez ideig e szövegcsoporthoz szisztematikus gyűjtését és feltárását is javarészt elmulasztotta a szakkutatás, holott ilyen profilú mesemondó specialisták is szép számmal voltak (lásd például a gyergyóalfalusi

¹⁵⁵ Voigt 1993: 169., 171.

¹⁵⁶ Az 1990-es évek óta megjelent speciálisan e műfajra fókuszáló mesegyűjtemények: Galuska 1992; Fábián 1992; Seres 1992; Zsók 1993; Kóka 2002; 2011; Ráduly 2004; 2006; Villányi 2010.

¹⁵⁷ Burány 1984; 1988; 1990; 1997; 2002; 2007 (Vajdaság); Ujváry 1986; 1988; 1995; 2002: 517–567. (Gömör); Fábián 1992 (Bihar megye); Sebestyén 2009 (Kakasd/Bukovina). E tematikus csoporttal Raffai Judit is foglalkozik a vajdasági magyar népmeséket rendszerező doktori dolgozatában (2007, ELTE Néprajzi Intézet Folklór Archívuma ltsz. n.). E tematikus csoport fontosabb nemzetközi irodalma, tekintettel a történetek tipologizálására is: Hoffmann 1973; 1976.

¹⁵⁸ Landgraf 2013: 117–120.

Köllő István/Hazug Pista példáját), s az utóbbi évtizedek „termése” tipológiai tekintetben is jelentős mértékben bővítheti és árnyalhatja eddigi ismereteinket.¹⁵⁹

Aligha kétséges, hogy az MNK utolsó köteteként megjelent **formulamesék** katalógusa jelentős mértékű revízióra szorul. A nagyszámú nyelvgyötrő, lakodalmi rigmus, gyerekjáték szöveg ugyanis még közvetett módon sem oda való. A mesekezdő és mesezáró, továbbá egyes kevésbé „költőiesült” mesei formulákkal azonban óvatosabban érdemes bánni, hiszen azok is a népmesei eszközkészlet részei, a népi képzelet ide tartozó produktumai – részletes annotálásuktól azonban célszerű eltekinteni, hiszen akkor a forráshelyek citálásának egyes közkeletű formulák esetében nem lenne se vége, se hossza. Mindazonáltal az szerencsés lenne, ha azok földrajzi tagolódásába (ugyanis ilyen is megfigyelhető) legalább fő vonalakban betekintést nyerhetne a kézikönyv majdani használója. Tehát noha az MNK által használt adatbázisra ráférne egy alapos rostálás, az ATU minimalista gyakorlatán e fejezet is nyugodtan túlnyúlhat, hiszen ez esetben sem baj, ha az a nemzetközi katalógusnál valamelyest informatívabb és illusztratívabb lesz.

Az 1982 és 1990 között publikált kötetekhez nem készült sem index, sem összeített bibliográfia, a jókora késéssel, 2001-ben publikált cigány mesemondók bibliográfiája pedig egy hasznos, ám a katalógus egésze szempontjából speciális, periférikus kötet. Mivel átfogó irodalomjegyzék azóta sem jelent meg, e tény a magyar mesekutatásban máig is napi hiányként jelentkezik. Természetesen az egyes kötetek végén szerepel bibliográfia és forráshelyek jegyzéke (mint utaltunk rá, esetenként rendkívül nehezen kereshetően), ez azonban értelemszerűen nem helyettesíti az összesítettet. A cigányok által elmondott meséknek szentelt kiadvány annyiban példaértékű (jóllehet tipográfiaiilag szinte élvezhetetlen), hogy az járulékosan az egyes kiadványok, a jelesebb mesemondók és a mesék származási helyének tételes repertóriumát is megadja. Ha nem is a teljesség igényével, de ez a gyakorlat a majdani összesített bibliográfiában (függelékként) szintén követendő példa maradhat.

Sarkalatos hiány, hogy annak idején a tizenegy kötethez nem készült motívum-index, de még csak tárgyszó- vagy névmutató sem. Az utóbbi természetesen nem helyettesíthet egy alfabetikus rendben közreadott, a sorozatot átfogó, minden részletre kiterjedő, a tárgyszó változó kontextusú szöveggörnyezetére utaló motívumindexet. Mindehhez részint az ATU harmadik kötetének másik fele is példának tekinthető,¹⁶⁰ a leginkább professzionális minta azonban e tekintetben (is) Thompson *Motif-Index*ének hatodik, összesítő kötete.¹⁶¹ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy viszonylag részletes (ám ismét csak nehezen olvasható) motívumindex a cigány mesemondók Benedek Katalin által összeállított bibliográfiai kötetében is van,¹⁶² azonban ez a tény még a

¹⁵⁹Például: Berecz András, é. n. 70–71.; Magyar 2009c: 53–58.; Balázs szerk. 2012; Magyar 2015a: 180–187. Továbbá itt említendő Karácsony Molnár Erika *Ez úgy igaz, ahogy hiszitek* című, a nagytmondó történetekről és azok mestereiről 2002-ben forgatott dokumentumfilmje: <https://www.youtube.com/watch?v=Naj-Nd8VMac&t=110s> (utolsó letöltés: 2017.02.10.). A 20. század közepén publikált gyűjtés, ám az MNK-ból kimaradt: Szűcs 1956: 19–54.

¹⁶⁰Uther 2004: III. 134–285.

¹⁶¹Thompson 1958: VI.

¹⁶²*Magyar népmesekatalógus* 10/1. 2001: 220–328.

mesekutatók körében sem általánosan ismert, illetve jellegéből adódóan a magyar meseanyag egészére nézvést viszonylag szűk keresztmetszetet ad.

Az e sorok írója által összeállított magyar történeti monda katalógus végén részletes magyar és nemzetközi paraleleket feltüntető konkordanciajegyzéket is találhat az érdeklődő olvasó. E gyakorlatot valamilyen formában és mértékben az új magyar népmese katalógus záró kötetében is célszerű lenne követni, további, a kézikönyv-sorozat használatát és a meseanyag jobb megismerését célzó mutatók formájában. A revideált nemzetközi mesekatalógus végén Hans-Jörg Uther külön-külön jegyzékben (is) jelzi a korábbi (AaTh) katalógusból kimaradt, valamint helyre került, továbbá újonnan bekerült típusokat és típusszámokat.¹⁶³ Ha lesznek ilyen változások a régi MNK-hoz képest (és bizonyára lesznek), e változásokat is óhatatlanul szükséges lesz rögzíteni egy jegyzékben. Miképpen Uther tette, célszerű külön fejezetben reflektálni a nemzetközi mesekutatás másik alapvető kézikönyvének számító *Motif-Index* rokon vagy vonatkozó helyeire, a legendamesék és egyes más szövegtípusok kapcsán a Bibliára, valamint a Tubach-féle kézikönyv párhuzamos példáira, s jöllehet az ATU-ban helyyel-közzel kikereshetők, javallott, hogy kerüljenek be e kötetbe hivatkozások a magyarsággal szomszédos és együtt élő népek meseanyagára (már amely esetben létezik nemzeti népmese katalógus).

Noha nem elméleti kérdés, mégis kulcsfontosságú és az új magyar népmese katalógusban a korábbihoz képest generális módon megváltoztatandó a tördelés és a tipográfia.¹⁶⁴ Negatív példák éppenséggel a nemzetközi katalóguskészítő gyakorlatban is szép számmal vannak, akadnak azonban követendők is, különösen az újabban megjelentek között. Az AaTh (vagy a *Motif-Index*) nyomdai megjelenítése is nagyságrendekkel áttekinthetőbb, logikusabb és élvezhetőbb, mint az MNK bármelyike (már csak ezért sem értjük, hogy miért nem az lett a minta annak idején e tekintetben is), s az FFC ezredforduló utáni kiadványai (az ATU, a portugál, a katalán és a görög mesekatalógus,¹⁶⁵ vagy akár Bengt af Klintberg svéd kötete¹⁶⁶) belső lapjaikon még inkább tetszetőssé, elegánsabbá, szerethetőbbé, és nem utolsó sorban használhatóbbá tették e kézikönyveket. A képlet egyébként roppant egyszerű, és lényegében ugyanaz, mint a mondarendszerezés esetében. A kiemelt módon (félkövérrel stb.) szedett típusszámot és típuscímet követi a normál betűs típusvázlat,¹⁶⁷ majd az alatt némileg elkülönített

¹⁶³ Uther 2004: III. 8–12. Minderre a katalógus bevezető tanulmányában is kitér: Uther 2004: I. 11–13.

¹⁶⁴ Látszólag részletkérdés, valójában azonban nem az, hogy a kötetek nyomdai kivitelezése is alapvető változtatást igényel: a korábbi paperback, könnyen rongyolódó és felettébb igénytelen küllemű sárga kötetek helyett az új széria keménytáblás formában és a korábinál tetszetősebb borítóval jelentetendő meg.

¹⁶⁵ Cardigos 2006; Oriol-Pujol 2008; Megas et al. 2012. Itt említendő a nemzetközi folklorisztika legutóbb megjelent reprezentatív műve, a Hans-Jörg Uther által összeállított német népmese katalógus (Uther 2015), továbbá a litván (Kerbelytē: 2015. I–II.) és a szlovén (Kropej Telban: 2015) meseanyagot feldolgozó két klasszifikációs kézikönyv.

¹⁶⁶ Klintberg 2010.

¹⁶⁷ Ezek egy része az MNK-ban nem igazán pontos, illetve találó, azaz az új kiadásban majd cserére, módosításra, esetenként az ATU általi típuscímmel való harmonizálásra szorul, és hasonlók érvényesek a szűzsékre is, melyek nagyon gyakran hevenyészettnek tűnnek és stíláriis értelemben sem igazán megfelelőek.

módon és valamelyest kisebb (ám nem olvashatatlanul kicsi) betűméretben az annotációk hosszabb-rövidebb láncolata, élén a mese származási helyével. Célravezető, különösen nagyszámú annotált forrás esetén, ha a hivatkozások földrajzi szempontból némi tagolásra kerülnek – e tekintetben a néprajzi nagytájak (Dunántúl, Felföld, Alföld, Erdély, Székelyföld, Moldva)¹⁶⁸ szerinti kimutatás tűnik leginkább áttekinthetőnek, az ennél kisebb (vármegyei, mikrorégiók szerinti) tagolás túlzottan is szétaprózná a citált bibliográfiai tételeket. E földrajzi tagolás kombinálásával – formai és helytakarékossági okokból egyaránt – a folyamatos (sorszámtól sorszálig tartó) annotációs gyakorlat a célszerű, szakítva a korábbi mesekatalógus táblázatszerű adatfelsorolásával. Akárcsak *A magyar történeti mondák katalógusának* az esetében, az egyes hivatkozásokkal záró típus-egységek végén (tehát mindjárt ott „melegében”) külön sorban az esetleges belső utalók is helyet kaphatnak majd.

Már korábban (a legendamesék és a tréfás mesék kapcsán) is érintettük a műfaji átmenetek kérdéskörét. E felmerülő folklorisztikai dilemmákat lehetőleg még a meserendszerezés tényleges megkezdése előtt érdemes tisztázni – már amennyiben az egyáltalán/teljeskörűen lehetséges. A világos állásfoglalást és egyértelmű döntést nehezíti, hogy az AaTh-ban szép számmal találhatók mondának, vagy inkább mondának, mint mesének tekinthető narratív típusok, melyeket – meglepő módon – még az ATU összeállítója is érintetlenül hagyott.¹⁶⁹ Száz százalékig vegytiszta műfaji katalógust összeállítani persze nem lehetséges és talán nem is érdemes, hiszen a szövegfolklor korábbi és ma ismert műfaji repertoárját végigkísérik és átszövik a műfaji átmenetek. Balladák, hősénekek prózává oldódnak, klasszikus meséknek mondai redakciói lesznek, és így tovább. Talán ezért sem lenne haszontalan a konkordanciajegyzékbe beiktatni a magyar népmesék és népmondák formai/genetikus kapcsolódásait és párhuzamait szerepeltető listát is. A teljesség igénye nélkül: a történeti mondatól a mesék felé mutat a narratív Mátyás-hagyománykör meghatározó része, a délvidéki magyarok, magyarországi szerbek körében ismert Kraljevics Márkó történeteinek némelyike, a sorsmondák (például: ATU 934K), egyes bűn és bűnhődés típusú szövegek (AaTh 403B/ATU 268*, ATU 777) és rablótörténetek, az őstörténeti mondák (lásd: tündérek, óriások) számos eleme.

A tündérmesék hiedelemmondákkal közös, esetenként kibogozhatatlanul kontaminálódott halmazát jelzik a már említett „ijesztő mesék” (ATU 365, ATU 407B, stb.), vagy például a legendamesék közé került és ott hagyott *Halottak miséje* típusú történet (ATU 779F*). Az eredetmagyarázó mondák és apokrifek, valamint a legendamesék elhatárolásáról, illetve lehetséges mesei rendszerezéséről pedig már volt szó. E műfajilag rendkívül képlékeny folkloranyag nagyobb szakmai önkény nélkül akár két-három különböző helyre is beilleszthető (erre mondta az apokrif népi biblikus történetek jeles kortárs kutatója, hogy sebj, inkább szerepeljen az adott szövegtípus több rendszerezésben is, mint egyben sem) – mindazonáltal az eredetmagyarázó tematikát konkrétan és hangsúlyosan tartalmazó történeteknek elsőrendűen nem egy mesekatalógusban van a helye (az AaTh/ATU-ban e tekintetben is vannak következtetlenségek).

¹⁶⁸ Borsos–Magyar 2011.

¹⁶⁹ E tényt az új nemzetközi népmese katalógus egyik recenzense is szóvá tette, igaz, megengedően (Kooi 2005).

Hasonló műfaji kérdőjelek egyes novellamesék kapcsán is megfogalmazhatók, gondolunk itt elsősorban a tipológiai ott (is) szerepeltetett Mátyás-történetekre, ám e párhuzamosság más történeti hősök, sőt egyéb szövegtípusok esetében is fellelhető (például az ATU/MNK 910B esetében). A tréfás mesék konglomerátuma kapcsán pedig seregnyi kérdőjellel terhelt, mondhatni „ingoványos” e klasszifikációs terep: az anekdotáktól esetenként a viccig terjedően.

Voigt Vilmos egyik észrevételében amellet érvel, hogy igazából nincs „létezősultsága” a csak magyarul közzétett népmese katalógusnak,¹⁷⁰ e sommás megállapítást azonban cáfolnunk szükséges, elvégre minden létező hiányossága ellenére is az MNK kötetei (illetve annak még hozzáférhető darabjai) még az éppen reneszánszát élő mese műfaja iránt érdeklődő laikusok körében is keresettek, s a néprajzkutatók újabb és újabb generációin át a közművelődés önkéntesei (például tanítónők) is forgatják, használják azokat. E tudományos projekt jelenlegi provizórikus állapotában, s még inkább egy reprezentatív Magyar Népmese Archívum híján nehéz megbecsülni a majdani katalóguskötetek terjedelmét, ezért azt is, hogy érdemes/lehetséges-e azokat bilingvis változatban megjelentetni. A magunk részéről egy mindössze rövid idegen nyelvű kivonattal és típuscím-fordításokkal ellátott tisztán magyar nyelvű népmese katalógust tartunk első körben megvalósítandónak (elvégre mégiscsak e mű nemzeti relevanciája az elsődleges), mindjárt a megjelenés másnapján azonban kíváncsot megkezdeni az angol nyelvű változat összeállítását is, várhatóan két kötetben, a magyar meseanyagot lehetőleg a szövegfolklorisztika legnagyobb múltú és máig legrangosabb könyvsorozatában, az FFC részeként határainkon túl is széles körben megismertetve. Ez utóbb említett angol nyelvű mesekatalógus azonban már csak jelzésszerűen tartalmazná az annotációkat (szerepeltetésük felesleges is lenne, aki pedig mégis kíváncsi lesz majd rá, megtalálhatja a magyar nyelvű kötetekben), és a közelmúltban napvilágot látott katalán mesekatalógussal ellentétben (amelybe csak az ATU-val kompatibilis szöveghagyomány került be)¹⁷¹ abban a magyar specifikumok és tipológiai variánsok is szerepelnének – saját jogon és azt is feltételezve, hogy a külföldi használók közül sokan majd kifejezetten e „hungarikumok” iránt érdeklődnek.

A nemzetközi folklorisztika szövegrendszerezési gyakorlatában kimagaslóan nagy a különféle nemzeti mesekatalógusok száma. Ezek között léteznek nagy és impozáns kézikönyvek éppúgy, mint vázlatos, brosúraszerű füzetek. Nagyfokú egyenetlenség mutatkozik azt illetően is, hogy a típusmutató függelékeként az összeállítók szerepeltetnek-e (illusztráció gyanánt) egy vagy több (ideáltípus?) mesét. A kiváló francia mesekatalógus például ilyen,¹⁷² azonban megjegyzendő, hogy máig sem létezik reprezentatív francia meseantológia. A most készülő, 9–10 kötetesre tervezett cseh népmese katalógus is ezt az elvet követi – igaz, alig 3000 szövegből áll a teljes regisztrált cseh

¹⁷⁰Voigt 1993: 172.

¹⁷¹A katalógus összeállítói ugyanakkor jelezték, hogy egy további kötetben az előzőből kimaradt katalán mesetípusokat is közreadják majd (Oriol-Pujol 2008: 15.). Hasonló a helyzet a holland meseanyag kapcsán is, ugyanis az adatbázisnak mindössze 60%-át tudták a kutatók bármiféle eddig tipologizált mesetípusba besorolni (Meder et al., 2016: 79., 93.).

¹⁷²Delarue–Tenèze 1957–1985. Az e sorozatról írt magyar nyelvű recenzió: Verebélyi 1990.

meseanyag, amit e sorozatban egytől egyig kiadnának.¹⁷³ Az MNK egyes kötetében (lásd: MNK 3., 5., 6. 7/A, 7/C) helytel-közzel, jó vagy kevésbé szerencsés válogatásban ugyancsak olvashatók meseszövegek, ám az már ott sem tudható meg, hogy a szövegválogatás milyen elvek és szempontok szerint történt, és hogy mi volt az elsődleges célja és oka (lévén, hogy nem minden típushoz van hozzárendelve szöveg¹⁷⁴). Az új magyar népmese katalógusban – már csak az anyag bősége miatt is – egy ilyen „öszvér-megoldást” nem tartunk sem járhatónak, sem kívánatosnak, ellenben nagyon is szorgalmaznánk – immár a Magyar Népmese Archívum szövegbázisára és a katalógus által nyújtott szakmai tapasztalatokra támaszkodva – egy a magyar népmeseanyag egészét lefedő, azt reprezentáló, az egyes típusokat egy-két-három szöveggel bemutató, szövegfolkloristák által összeállított és kiadott kiadvány-sorozatot, értelemszerűen a katalógus gyakorlatát követve az egyes műfajokra és alműfajokra/tematikus csoportokra tagolt, elektronikusan is hozzáférhető, kötetek formájában.

Mivel az 1990-es évekre a magyar paraszti társadalom is gyökeresen megváltozott és a jelen tanulmány tárgyát képező mese (magyar népmese) immáron lényegében történeti műfajcsoport, kijelenthetjük, hogy megérett az idő a magyar népmesekincs teljes körű számbavételére. E nagy és nemes feladat egyébiránt más „rangos” műfajok tekintetében is fennáll, utalhatunk itt mindenekelőtt a mondákra és a balladákra. Történetesen *A magyar történeti mondák katalógusának* 12 kötet e tanulmány közreadásával egyidejűleg jelenik meg,¹⁷⁵ és e sorok írójának jóvoltából folyamatban van a három kötetes *Erdélyi hiedelemmonda katalógus*, valamint a *Moldvai csángó monda-katalógus* összeállítása és közreadása is. Az 1980-ban publikált, ám már megjelenésekor elavultnak számító *Magyar hiedelemmonda katalógus*¹⁷⁶ revideálására is megérett az idő, az immár nem sokáig halogatható feladat a magyar folklorisztika néphittel és szövegfolklorral foglalkozó szakemberei számára.¹⁷⁷ Ugyanez a helyzet a magyar eredetmagyarázó mondakatalógus tekintetében, ami egy 1968-ben íródott ígéretes szakdolgozat¹⁷⁸ és több, a témát érintő idegen nyelvű tanulmány¹⁷⁹ dacára, sajnálatos módon, azóta sem készült el. Vargyas Lajos grandiózus kézikönyve, *A magyar népballada és Európa*¹⁸⁰ elsősorban műfaji monográfia és csak másodsorban tipológiai kézikönyv, ebből is adódik a néprajzi szakirodalomban használatos balladai típuscímek nagyfokú heterogenitása (Vargyastól Kríza Ildikóig, Kallós Zoltántól Faragó Józsefig bezárólag), ellenben a szerző (Olosz Katalin) szóbeli információja alapján komoly esély

¹⁷³ Jaroslav Otčenašeknek, a katalógus készítőjének szíves szóbeli közlése.

¹⁷⁴ Kivételnek számít e tekintetben a rátótiadákat összefoglaló kötet, ahol – a sorozat egészen tekintve rendhagyó módon – nem függelékként, hanem a típusmutató részeként szerepelnek illusztráció gyanánt az egyes szövegek.

¹⁷⁵ E katalógus elméleti alapvetése, valamint mutatóként közölt két fejezete: Magyar 2005b, 2007b, 2013, 2015b. Ugyancsak a magyar történeti mondák katalógusának előmunkálataként készült az Árpád-kori szentek középkori legendahagyományának, valamint Mátyás király narratív hagyománykörének típus- és motívumindexe: Magyar 2009d; 2010b; 2017.

¹⁷⁶ Bihari 1980.

¹⁷⁷ Egy narratív motívum kapcsán e munkálatokat sürgeti Jung Károly is: Jung 1993: 135.

¹⁷⁸ ELTE Néprajzi Intézet Folklor Archívuma ltsz. Sz–22.

¹⁷⁹ Nagy 1979; 1990; 1992; 1995; 1998.

¹⁸⁰ Vargyas 1976: I–II.

mutatkozik arra, hogy még ebben az évtizedben elkészül – e műfaj klasszifikációjának módszertani mintaadójaként is – az erdélyi magyar balladakatalógus.

Hogy a mesekutatás is felzárkózhasson e sorba, mindenekelőtt egy teljes körű szövegbázist magába foglaló Magyar Népmese Archívum kiépítésére van szükség. E feladat előfeltételeit, az odáig vezető út stációit a korábbiakban már részleteztem. E lehetőleg az MTA BTK Néprajztudományi Intézet égisze alatt létrejövő reprezentatív archívum papíralapon és digitális (PDF-formában, illetve a digitalizált meseszövegek számítógépes kereshetőségét sokoldalúan lehetővé tevő speciális, például klaszterelemző programokkal ellátva) olyan értéktár lehet,¹⁸¹ amely a kutatóintézet egyik külvilágra is nyitott ablakát jelenthetné.¹⁸² E felállítandó archívum a magyar folklorisztika egyik legjelentősebb, homogén és egységesen gondozott adatbázisa lehetne, s a benne megtalálható folklórszövegek a szükséges információkkal, metaadatokkal együtt (eredeti forráshely, gyűjtési hely, gyűjtési idő, gyűjtő neve, az adatközlő neve, kora, vallása és foglalkozása, a végleges típusszámig a vonatkozó mesei műfaj/alműfaj megjelölése stb.). És nem utolsó sorban ez az archívum adna lehetőséget az új magyar népkatalógus mielőbbi létrejöttére. Lehetőleg (immár a *Magyar népköltészeti lexikon* munkálatainak a lezárultával) egy mesekutató akadémiai kollektíva által és/vagy széleskörű szakmai összefogással.¹⁸³ Azonban ismételten hangsúlyozandó az, hogy a kézikönyv-sorozat koherenciája érdekében e munkálatok közben egységesen követett szövegrendszerezési gyakorlat szükséges.

Többen is leírták már, hogy a mese a nemzetközi folklorisztikában afféle „pilot science”. Alapstúdium és a folklorisztikai kísérletezések legnépszerűbb „terepe”. Nincs ez másként a magyar szövegfolklorisztika közel két évszázados történetében sem. A műfaji szintézisek alapvető hármásának (műfaji monográfia, műfaji katalógus, reprezentatív antológia) a magyar mesekutatás mégoly rangos múltja ellenére sem tett ez idáig eleget: van, ami máig is hiperbolikus hiány (egy a magyar népmeséről szóló elméleti kézikönyv), a műfaj kutatásának egyéb fő szegmensei pedig – mint azt e tanulmány részletezte –, átfogó igényű újraértelmezésre várnak. Több más európai nemzethez hasonlóan a mese műfaja kitüntetett helyet foglal el a népi kultúra és általa a tágabb nemzeti értéktár-regiszterben, miáltal a megőrzése és megörökítése a magyar kulturális örökség egésze szempontjából is elsőrendű tudományos és kulturális feladat.

¹⁸¹ Vö. Meder: 2010; 2014; Muiser–Theune–Meder 2012; Wynne 2012; Meder et al. 2016. A holland meseanyagot feldolgozó munkaközösség tudományos közleményei ugyanakkor jelzik a digitális textualizáció alkalmazhatóságának a határait is.

¹⁸² Kiváló példa minderre az MTA BTK Zenetudományi Intézetében 2017 elején létrehozott Internetes Törökségi Népzene Archívum.

¹⁸³ Egy ilyen nagyszabású munkához elsősorban (vagy csakis) az MTA Néprajztudományi Intézetében adottak koncentrált formában a személyi feltételek, annak idején maga a Kutatócsoportot is az ehhez hasonló kézikönyvek (*Magyar néprajzi lexikon*, *Magyar néprajz* stb.) elkészítésére hozták létre. E tervezett munkába célszerű lenne bevonni a határon túli mesekutatókat is (különösen a szerbiai, szlovákiai és erdélyi kollégákat).

Irodalom

AARNE, Antti

- 1910 *Verzeichnis der Märchentypen*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 3./

AARNE, Antti–THOMPSON, Stith

- 1927 *The Types of the Folk-Tale. A Classification and Bibliography*. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FF Communications 3) translated and enlarged by Stith Thompson. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 74./
- 1961 *The Types of Folktale. A Classification and Bibliography*. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FF Communications 3) translated and enlarged by Stith Thompson. Second revision. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 184./

AGÓCS Gergely (szerk.)

- 2017 *Pál István mesél – Egy nógrádi magyar pásztoember mesekincse*. Budapest: Hagyományok Háza.

ALBERT Ernő

- 1999 *Selymekert. Gyimesi csángó népmesék. Elmondta Albert Mátyás*. Sepsiszentgyörgy: „Jázdó” Társaság.
- 2000 *A tizenkétfejű sárkány. Gyimesi csángó népmesék. Elmondta Albert Mátyás*. Sepsiszentgyörgy: Magánkiadás.

ANDRÁS Erzs Erdi

- 2008 *Kedvemre való, hogy meséljek*. (A szövegeket válogatta, gondozta, az utószót írta Ambrus Judit.) Marosvásárhely: Mentor. /Emberek és kontextusok 1./

ARĀJS, Kārlis – MEDNE, Alma

- 1977 *Latviešu pasaku tipu rādītājs. The Types of the Latvian Folktales*. Rīga: Zinātne.

AZZOLINA, David S.

- 1987 *Tale Type- and Motif-Indexes. An Annotated Bibliography*. New York–London: Garland Publishing, Inc.

BALÁZS Katalin (szerk.)

- 2012 *Hazug Pista igazsága. Köllő István meséi és „az igazság határát súroló történetei”*. Gyergyószentmiklós: Mark House Kiadó.

BÁLINT Péter

- 2012 A „kéleltető halmozás” szövegkonstituáló funkciója Jakab István meséjében. In Bálint Péter (szerk.): *Identitás és nyelv a cigány mesemondóknál. Identity and Language in Gypsy Tale Tellers*. 11–34. Hajdúböszörmény: Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar Irodalom, Kommunikáció és Kulturális Antropológia Tanszék.

BARI Károly

- 1990 *Az erdő anyja. Cigány népmesék és néphagyományok*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1994 *Az üvegtemplom. Cigány népmesék*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék.
- 1996 *A tizenkét királyfi. Cigány népmesék*. Budapest: Fővárosi Önkormányzati Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ–Romani Kher.
- 2013 *Régi cigány szótárak és folklór szövegek*. I–III. Budapest: Hagyományok Háza.

BELATINI BRAUN Olga

- 2013 *Estefia, éjfélfia, hajnalfia. Csikszentdomokosi népmesék Belatini Braun Olga gyűjtésében.* (Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta Benedek Katalin. A bevezető tanulmányt írta Hermann Zoltán.) Budapest: Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára XIV./

BENEDEK Elek

- 1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése.* I–V. Budapest: Athenaeum.

BENEDEK Katalin

- 2002 Összehasonlító mesevizsgálatok. In Bodó Barna (szerk.): *Tradiție și interculturalitate. Hagymány és interkulturalitás. Tradition and Interculturality.* 147–172. Temesvár: Centrul de Cultură și Artă al Județului Timiș.
- 2014 A cigány mesegyűjtés és mesekutatás eredményei. *Romológia*, ősz-tél, 79–95.

BENEDEK Katalin (közreadja)

- 2004 *Három vándorló Királyfirul való Historia. A sárospataki kéziratos népmesegyűjtemény (1789).* (Az utószót írta, valamint a jegyzeteket és mellékleteket készítette Benedek Katalin. Szerkesztette Fazekas Zsuzsa. A szöveg előkészítésében közreműködött Iancu Laura.) Budapest: Európai Folklór Intézet–L'Harmattan Kiadó.

BERECZ András

- É. n. [1999] „...Bú hozz, kedv hordozza...” *Magon költ énekesen iskolája 1. Vallomások, párbeszéd, képek a hagyományos dalolásról, éneklésről.* Budapest: Jel Kiadó.

BEREZNAI Zsuzsanna

- 1986 Falucsúfólok Eger vidékén. *Agria XXII.* Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve, 231–271.
- 1999 *A félégyházi mesekirály. Seres József, félégyházi parasztgazda népmeséi.* Kecskemét: Katona József Múzeum. /A kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 9./

BERZE NAGY János

- 1940 Baranyai magyar néphagyományok. I–III. Pécs: Baranya vm. közönsége.
- 1957 *Magyar népmesetípusok.* I–II. (A bevezető tanulmányt írta és a tudományos szerkesztést végezte Banó István.) Pécs: Baranya Megye Tanácsa.

BESZÉDES Valéria

- 1978 *Jávorfácska. Felsőszáz szajáni népmese.* Szabadka: Életjel Kiadó.
- 2004 *Szőcs Boldizsár meséi.* (Szerkesztette: Dala Sára.) Budapest: Hagymányok Háza.
- 2005 *Seregnek szárnyán. Szőcs Boldizsár meséi.* Szabadka: Szabadegyetem.

BIHARI Anna

- 1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus. A Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6./

BÓDIS Zoltán

- 2012 A „mesei igazság” narratív sajátosságai Cifra János *Nyeznyám* című meséjében (AaTh 532). In Bálint Péter (szerk.): *Identitás és nyelv a cigány mesemondóknál. Identity and Language in Gypsy Tale Tellers.* 85–102. Hajdúböszörmény: Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar Irodalom, Kommunikáció és Kulturális Antropológia Tanszék.

BOGGS, Ralph S.

- 1930 *Comparative Survey of the Folktales of Ten Peoples*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 93./

BORSOS Balázs–MAGYAR Zoltán

- 2011 *A magyar népi kultúra régiói*. 1–2. Budapest: Mérték Kiadó.

BOSNYÁK Sándor

- 2001 *Magyar Biblia. A világ teremtése, az özönvíz, Jézus élete s a világ vége napjaink szájhagyományában*. Budapest: Európai Folklór Intézet – L' Harmattan Kiadó.

BÖZÖDI György–B. NÁDOR Orsolya

- 1993 *A Nap s a Hold keresése. Bözödi népmesék*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BRUNVAND, Jan Harold

- 2002 *Encyclopedia of Urban Legends*. New York – London: W. W Norton & Company.

BURÁNY Béla

- 1984 *Szomjas a vakló. 66 vajdasági magyar erotikus népmese*. Újvidék: Fórum Kiadó.
 1988 *Piros a trompf. 77 vajdasági magyar erotikus mese*. Zalaegerszeg: Zalai Nyomda.
 1990 *A legkisebb királylány. 88 vajdasági erotikus és obszcén népmese*. Budapest: Képzőművészeti Kiadó.
 1997 *A menyecske meg a feketerigó. 107 vajdasági magyar erotikus és obszcén népmese*. Szeged: Bába és Társai Nyomda.
 2002 *Állati mesék. 99 erotikus, obszcén és egyéb vajdasági magyar állatmese*. Szeged: Bába Kiadó.
 2007 *Mé piros a golya csőre? Erotikus és obszcén népmesék a Délvidéken*. Budapest: Timp Kiadó.

BUTTERWORTH, Harrison

- 1955 *Motif-Index and Analysis of Early Irish Hero Tales*. New Haven: Yale University (Diss.).

BÜNKER, Johann Reinhard

- 1906 *Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart*. Leipzig: Deutsche Verlagsactiengesellschaft.

CARDIGOS, Isabel

- 2006 *Catalogue of Portuguese Folktales*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 291./

CSENKI Sándor

- 1974 *A cigány meg a sárkány. Püspökladányi cigány népmesék*. Budapest: Európa Kiadó.

DALA Sára (szerk.)

- 2006 *Czérna Miklós történetei Mesék, mondák, anekdoták Oromhegyesről*. (Gyűjtötte Raffai Judit, Puskás Katalin, Dala Sára.) Budapest: Hagyományok Háza.

DELARUE, Paul –TENÈZE, Marie-Luise

- 1957–1985 *Le conte populaire français: catalogue raisonné des versions de France et des pays de langue française d'outre-mer: Canada, Louisiane, Îlots français des États Unis, Antilles Françaises, Haïti, Ile Maurice, Le Réunion*. I–IV. Paris: Editions Erasme, G. P. Maisonneuve and Larose.

DOBOS Ilona

- 1981 *Gyémántkigyó. Ordódy József és Kovács Károly meséi*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

- 1988 *Bodrogkeresztúri mesék és mondák.* Budapest: Akadémiai Kiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXII./
- DOMOKOS Sámuel
- 1968 *Vasile Gurzău magyar és román nyelvű meséi.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DÖMÖTÖR Ákos
- 1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete. /Folklór Archívum 19./
- EPERJESSY Ernő
- 1991 *A három sorsmadár. Őrtilosi beás cigány népmesék.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Ciganisztikai tanulmányok 8./
- 2010 *Az égig érő almafa. Őrtilosban gyűjtött népmesék.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- ERDÉSZ Sándor
- 1968 *Ámi Lajos meséi.* I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII–XV./
- FÁBIÁN Imre
- 1984 *Világszép asszony. Koczkás Sándor meséi.* Bukarest: Kriterion Kiadó.
- 1992 *A házassulandó királyfi. Tréfás és erotikus mesék.* Nagyvárad: Literator Kiadó.
- 1999 *Bihari népmesék.* Nagyvárad: Literator Kiadó.
- 2001 *Eredeti népmesék Biharból.* Nagyvárad: Literator Kiadó.
- 2004 *Babszem Jankó. Bihari népmesék.* Nagyvárad: Literator Kiadó.
- FARAGÓ Jánosné
- 1985 *Jászárokszállási cigány népmesék.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Ciganisztikai tanulmányok 2./
- FARAGÓ József
- 2003 *Baka András tréfás beszédei. Moldvai csángómagyar népmesék (CD-melléklettel).* Kolozsvár: Kriterion Kiadó.
- FERENCZY Anna
- 2001 *Kígyófutó Szép János. Zoboralji mesék.* Somorja: Méry Ratio.
- 2002 *A furfangos kondás. Zoboralji pajkos mesék.* Somorja: Méry Ratio.
- GAÁL Károly
- 1970 *Die Volksmärchen der Magyaren im südlichen Burgenland.* Berlin: De Gruyter Verlag.
- 1985 *Kire marad a kisködmön? Adatok a burgenlandi uradalmi béresek elbeszélő kultúrájához. Wer erbt das Janker!? Über die Kommunikationskultur der Gutshofknechte im Burgenland.* Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 1988 *Aranymadár. A burgenlandi magyar faluk elbeszélőkultúrája.* Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- GÁGYOR József
- 1986 *Falucsúfolók a galántai járásban. Irodalmi Szemle 29. 66–75.*
- GALUSKA Imre
- 1992 *Kesznyéteni népi elbeszélések.* Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék.
- GÉCZI Lajos
- 1989 *Ungi népmesék és mondák.* (A Jegyzeteket, az Irodalmat a jegyzetekhez és a Típusmutatót készítette Dömötör Ákos.) Budapest–Pozsony: Akadémiai Kiadó–Madách Kiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXIII./

- 1994 *Ondava menti népmesék és mondák.* (Szerkesztette, a szöveget gondozta és a típusmutatót írta NAGY Ilona.) Pozsony: Madách-Posonium Kiadó.

GERÉD Gábor

- 2000 Simon Benedek, Recsenyéd mesemondója. In Cseke Péter–Hála József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászöld határvidékéről.* 264–268. Csíkszereda: Pro-Print Kiadó.

GÖRÖG Veronika

- 1985 *Berki János mesél cigány és magyar nyelven.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Ciganisztikai tanulmányok 3./
- 1991 *Miklós Fils-de-Jument. Contes d'un Tzigane hongrois. János Berki raconte...* Budapest–Paris: Akadémiai Kiadó–Éd. du CNRS.
- 2012 *Varsányi cigány mesék Berki Jánostól.* Budapest: Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára XII./

GÖRÖG-KARÁDY Veronika

- 2008 *Hungarian Gypsy Storytelling. Tales of Lajos Erdős.* Herne: Gabriele Schäfer Verlag. /Studien zur Literaturwissenschaft 4./

GÖRÖG Veronika – GRABÓCZ Gábor

- 1992 *Szalonnafa. Varsányi cigány népmesék.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

GRABÓCZ Gábor – KOVALCSIK Katalin

- 1988 *A mesemondó Rostás Mihály.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Ciganisztikai Tanulmányok 5./

GRIMM, Jakob – GRIMM, Wilhelm

- 1812–1822 *Kinder und Hausmärchen.* I–III. Berlin.
- 1861 *Gyermek s házi regék Grimm után.* (Fordította Nagy István.) Budapest: Lauffer Vilmos-féle Könyvkiadóhivatal.

GRIN Igor

- 2005 *Jafi Meseországban. Lakatos János sarkadi cigány meséi.* Békéscsaba: Békés Megyei Múzeum. /A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 27./

GULYÁS Judit

- 2013 A magyar mesekutatás kezdetei. Henszlmann Imre komparatív tipológiai és szimbolikus mitológiai mesetanulmányának koncepciója. In Berta Péter – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Ethno-Lore XXX.* 37–68. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

GUNDA Béla

- 1989 Falucsúfolók. In: *A rostaforgató asszony.* 145–174. Budapest: Múzsák.

HALÁSZ Albert

- 1994 Falucsúfolók a Muravidéken. *Néprajzi Látóhatár*, 3–4. 178–187.

HENSSEN, Gottfried

- 1953 Schreckmärchen und ihre europäischen Anverwandten. *Zeitschrift für Volkskunde* 51. 84–97.

HENSZLMANN Imre

- 1978 A népmese Magyarországon. In Dömötör Tekla – Katona Imre – Voigt Vilmos (szerk.): *Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. 1840–1900.* 246–321. Budapest: tankönyvkiadó.

HETYÉSI Katalin – SUDÁR Lászlóné – NAGY Ilona – BALOGH Lajos

1996 *A Répce mente meséi és mondái*. Szombathely: Farkas S. Egyesület.

HOFFMANN, Frank A.

1973 *Analytical survey of Anglo-American traditional erotica*. Bowling Green: Bowling Green University Popular Press.

1976 Problems in Typing and Motifing Erotic Folk Narrative. In Pentikäinen, Juha – Juurikka, Tuula (eds.): *Folk Narrative Research*. 369–370. Helsinki. /Studia Fennica 20./

HONTI János

1928 *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 81./

1962 *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HOPPÁL Mihály (szerk.)

1979–1983 *A Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményének katalógusa I–III*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 5/A–C./

HORN Katalin

2010 Görög-Karády Veronika: Hungarian Gypsy Storytelling. Tales of Lajos Erdős. *Fabula* 51. 114.

IANCU Laura

2005 *Az aranyréce. Mesék Moldvából*. (Gyűjtötte Iancu Laura. Szerkesztette Dala Sára. A bevezetőt írta Nyisztor Tinka. A kísérőtanulmányt írta Dala Sára – Puskás Katalin.)

IANCU Laura–BENEDEK Katalin

2002 *Johófű Jankó. Magyarfalusi csángó népmesék és más beszédek*. (Összeállította Iancu Laura. Szerkesztette és bevezette Benedek Katalin.) Budapest: Somhegyi Kft.

ILLÉS Zsuzsa (szerk.)

1978 *Néprajzi tárgyú disszertációk (szakdolgozatok, doktori, kandidátusi és tudományok doktora értekezések) bibliográfiája 1945–1978*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 4./

ILLYÉS Gyula

1974/1953 *Hetvenhét magyar népmese*. Hetedik kiadás. Budapest: Móra Könyvkiadó.

IPOLYI Arnold

2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*. (Közreadja Benedek Katalin.) Budapest: Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára VI./

JASON, Heda

2000 *Motif, Type and Genre. A Manuel for Compilation of Indices & A Bibliography of Indices and Indexing*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 273./

JAUHIAINEN, Marjatta

1998 *The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates*. Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen (FF Communications No. 182). Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 267./

JUNG Károly

1993 *Az emlékezet útjain*. Újvidék: Fórum Kiadó.

JUNG Károly (szerk.)

1979 *Az ördög és a molnárlegény.* Újvidék: Tankönyvkiadó.

1986 *Szépen csengő pelikánmadár. Jugoszlávai magyar népmesék.* Újvidék: Tankönyvkiadó.

KAKAS Zoltán

2001 *Felsőcsernátoni népmesék. György Ignác meséi.* (Szerkesztette, a típusmutatót összeállította Keszeg Vilmos.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

KALAPIS Zoltán

2002–2003 Fodor Erzsébet meséi. *Híd*, 2002. 606–639., 2003. 252–273.

KALLÓS Zoltán

2004 *Világzárnya. Moldvai magyar népmesék.* Kolozsvár: Stúdium Könyvkiadó.

KÁLMÁNY Lajos

2015 *Alföldi gyűjtés.* (Közreadja Forrai Ibolya – Raffai Judit.) Budapest: Balassi Kiadó. / Magyar Népköltészet Tára XVI./

KATONA Imre

1977 *Tündérmesék Tápéről.* Szeged: Szegedi MTESZ Miniaturkönyv Klub.

2011 *Tengőri Hereberi atyámuram. Palásti Annuska meséi. Katona Imre csongrádi népmesegyűjtése 1941–42-ből.* (Szerkesztette: Bereznai Zsuzsanna – Georgiádes Ildikó. A szöveget gondozta, a kísérő tanulmányt írta, a szómagyarázatokat összeállította: Bereznai Zsuzsanna.) Csongrád: Csongrád Megyei Levéltár.

KATONA Lajos

1903 Magyar népmese-typusok. *Ethnographia* XIV. 30–38., 125–138., 189–196., 236–239., 418–425., 463–468.

1904 Magyar népmese-typusok. *Ethnographia* XV. 22–28.

KERBELYTÉ, Bronislava:

2015 *The Structural-Semantic Types of Lithuanian Folk Tales.* I–II. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 308–309./

KESZEG Vilmos

2004 *Aranyosság népköltészete.* I–II. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

2007 A népmese előadásának módja és kontextusa. *Ethnographia* 118. 15–70.

2012 *Történetek és történetmondás Detrehemtelepen.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. /Emberek és kontextusok 6./Történetek

KLINTBERG, Bengt af

2010 *The Types of the Swedish Folk Legend.* Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. / Folklore Fellows Communications 300./

KÓKA Rozália

2002 *Egy asszon két vétkeskéje. Bukovinai székely, gyimesi és moldvai csángó népi szerelmes történetek eredeti gyűjtés alapján.* Budapest: Timp Kiadó.

2004 *Aranyhajú ikergyermek. Moldvai csángó mesék, mondák, legendák.* Budapest: Timp Kiadó.

2008 *Virágészöld Anna. Bukovinai székely népmesék, mondák, legendák.* Budapest: Timp Kiadó.

2011 *Egy asszon, két asszon. Bukovinai székely és moldvai csángó népi szerelmes történetek eredeti gyűjtés alapján.* Budapest: Timp Kiadó.

KOOI, Jürjen van der

2005 A new landmark. *FF Network* 28. June, 19–20.

KÓSA László

1979 *Rozmaringkoszorú. Szlovákiai magyar tájak népköltészete*. Bratislava: Madách Kiadó.

KOVÁCS Ágnes

1956 *Népmese gyűjtés*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez III./

1958 Magyar állatmesék típusmutatója. *Néprajzi Közlemények* III. 3. szám, 1–126.

1966 *A rátótiadák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 122–1349)*. Budapest: Néprajzi Múzeum–MTA Néprajzi Kutató Csoport. /A Magyar Népmesekatalógus füzetek 3./

1979 A hősmese. Népmese műfajai és a népmesekatalógus I. *Ethnographia* XC. 457–479.

1980 Népmese-katalógus. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 3. 740–741. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOVÁCS István, B.

1990 *Malac Julcsa. Gömöri népmesék*. Bratislava: Madách Kiadó.

1994 *Baracai népköltészet Tóth Baláznén Csák Margit előadásában*. (Szerkesztette, a szöveget és a jegyzeteket gondozta, a típusmutatót készítette Nagy Ilona. A dallamokat lejegyezte Bereczky János.) Budapest–Pozsony: Akadémia Kiadó–Madách Könyvkiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXV./

1998a *Hervadatlan rózsagyűker. Gömör-Kishont magyar népköltészete*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.

1998b *Szőlő-Szült-Kálmány. Öt gömöri hősmese*. Pozsony/Bratislava: Madách Könyvkiadó.

2010 *Gömöri népmesék*. Pozsony–Budapest: Madách-Pozonium Kiadó–Akadémiai Kiadó.

2016 *Világ vitéze. Magyar hősepika*. Rimaszombat: Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület.

KRISTON VIZI József (szerk.)

2004 *A pityke és a kőnény. Dékány Ráfael válogatott meséi az 1800-as évek második feléből*. (A kötetet szerkesztette, a képeket válogatta és az utószót írta Kriston Vizi József.) Budapest: Argumentum Kiadó.

KRIZA János

2013 *Vadrózsák II. Erdélyi néphagyományok*. (Krizsa János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést Olosz Katalin.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

KROPEJ TELBAN, Monika

2015 *Tipni indeks slovenskih pravljic. Živalske pravljice in basni*. Ljubljana: ZRC Sazu, Institut za slovensko narodopisje.

KRUPA András

1984 *Rozprávky ěaničky Ĵofky – Zsofka néni meséi*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács.

KUN József

1998 *A tárkányi sudár torony (Fekete-Körös-völgyi folklór)*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó.

LAMMEL Annamária–NAGY Ilona

1985 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*. Budapest: Gondolat Kiadó.

LANDGRAF Ildikó

- 2013 Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban. In Berta Péter – Ispán Ágota Lidia – Magyar Zoltán – Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Ethno-Lore* XXX. 114–137.

LEHRREICHNÉ DÜRGÖ Brigitta (szerk.)

- 2002 *Mesegyűjtemények analitikus bibliográfiája 1945–1995. I. A–K.* Tatabánya: József Attila Megyei Könyvtár.

LISZKA József

- 2011 *Bevezetés a folklorisztikába.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.

MAGYAR Zoltán

- 2001 *Torna megyei népmondák.* Budapest: Osiris Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára I./
- 2003 *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák.* Budapest: Balassi Kiadó /Magyar Népköltészet Tára III./
- 2004a *A herencsényi mesemondó. Herencsényi mesék, mondák és tréfás népi elbeszélések.* Budapest: Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára IV./
- 2004b *Bucsek József mesél. Kiskovácsvágási mesék és mondák.* Debrecen: Debreceni Tudományegyetem Néprajzi tanszéke. /Gömör Néprajza LIX./
- 2005a *Ésik István meséi. Mesék, mondák és tréfás elbeszélések Martonyiból.* Perkupa: Galyasági Településszövetség.
- 2005b A magyar történeti mondák katalógizálásának kérdései. In Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore* XXII. 345–386. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- 2006 *Lüderc völgegy. Póra Péter meséi – Gyimesfelsőlaki népi elbeszélések.* Budapest: Kairosz Kiadó.
- 2007a *Tetűbőr belezna. Ördögösfüzesi népmesék és egyéb történetek.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- 2007b Adottságok és lehetőségek a történeti mondák rendszerezésében. In: Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore* XXIV. 51–88. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- 2008 *Így beszéltek Farkasok patakán... Tankó Fülöp Gyugyu történetei.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- 2009a *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya.* Budapest: Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára IX./
- 2009b *A Rétiember. Bodrogközi népi elbeszélések.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.
- 2009c *Szilágysági dekameron. Szilágysámsoni tréfás népi elbeszélések.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- 2009d *Motif-Index of Legends of Early Hungarian Saints.* Herne: Gabriele Schäfer Verlag.
- 2010a *Muravidéki népmondák.* Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- 2010b *Az Árpád-kori szentek legendái. Motívum-index.* Budapest: Kairosz Kiadó.
- 2012 *Mátyás király Körösréven. Géczy Hegedűs Sándor történetei.* Rév: Pro Rév Egyesület.
- 2013 Mondák a végső időkről. A magyar folklór eszkatológikus hagyományai. In Berta Péter – Ispán Ágota Lidia – Magyar Zoltán – Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Ethno-Lore* XXX. 138–196. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- 2015a Népköltészeti gyűjtés. Mesék és mesemondók. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet. /Documentatio Folkloristica I./

- 2015b A csodás képmás. Kegyeképekhez fűződő mondák a magyar folklórban. In: Fülemile Ágnes–Ispán Ágota Lídia–Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore XXXII.* 219–292. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- 2016 Faragó József nagymohai folklórgyűjtése. In Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 24.* 185–196. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2017 *Mátyás király narratív hagyományköre. Típus- és motívumindex.* Budapest: Balassi Kiadó.

MAGYAR Zoltán – VARGA Norbert

- 2006 *Három szem klokocska. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és történetei.* Budapest: Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet.

MAGYAR Zoltán – VIDA Erika

- 2009 *Ördöngösfüzési népmesék. Hideg Anna meséiből.* (CD-melléklettel.) Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

Magyar népmesekatalógus 1.

- 1987 *A magyar állatmesék katalógusa (AaTh 1–299).* 2., javított, bővített kiadás. (Összeállította és a bevezetőt írta: Kovács Ágnes Benedek Katalin közreműködésével.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 2.

- 1988 *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Dömötör Ákos.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 3.

- 1982 *A magyar legendamesék típusa (AaTh 750–849).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Bernát László.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 4.

- 1984 *A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Benedek Katalin.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 5.

- 1982 *A magyar rászédett ördög-mesék típusai (AaTh 1030–1199).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Süvegh Veronika.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 6.

- 1990 *A rátótiadák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 120–1349).* 2. javított, bővített kiadás. (Összeállította és a bevezetőt írta: Kovács Ágnes és Benedek Katalin.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 7/A.

- 1986 *A magyar népmesék tréfakatalógusa (AaTh 1350–1429).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Vő Gabriella Vehmas Marja adatainak felhasználásával.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 7/B.

- 1988 *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430–1639*).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Vehmas Marja Benedek Katalin közreműködésével.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 7/C.

- 1989 *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1640–1874).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Vehmas Marja és Benedek Katalin.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 8.

- 1989 *A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875–1999).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Kovács Ágnes és Benedek Katalin.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 9.

- 1990 *A magyar formulamesék katalógusa (AaTh 2000–2399).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Kovács Ágnes és Benedek Katalin.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Magyar népmesekatalógus 10/I.

- 2001 *Összefoglaló bibliográfia. Cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája.* (Összeállította Benedek Katalin Angyal Katalin és Cserbák András közreműködésével.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézet.

MAKRA Sándor

- 1991 *Görbedi István mesél.* (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította Erdész Sándor.) Nyiregyháza: Jósza András Múzeum. /Jósza András Múzeum Kiadványai 33./

MEDER, Theo

- 2010 From a Dutch Folktale Database towards an International Folktale Database. *Fabula* 51. 6–22.
- 2014 The Folktale Database as a Digital Heritage Archive and as a Research Instrument. In Holger, Meyer – Schmitt, Christoph – Janssen, Stefanie – Schering, Alf-Christian (eds.): *Corpora ethnographica online. Strategien der Digitalisierung kultureller Archive und ihrer Präsentation im Internet.* 119–129. Münster: Waxmann. /Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte 5./

MEDER, Theo – KARSDORP, Folgert – NGUYEN, Dong – THEUNE, Mariët – TRIESCHNIGG, Dolf – MUISER, Iwe Everhardus Christian

- 2016 Automatic Enrichment and Classification of Folktales in the Dutch Folktale Database. *Journal of American Folklore* 129. 78–96.

MUISER, Iwe Everhardus Christian – THEUNE, Mariët – MEDER, Theo

- 2012 Cleaning up Standardizing a Folktale Corpus for Humanities Research. In Mambrini, Francesco – Passarotti, Marco – Sporleder, Caroline (eds.): *Proceedings of the Second Workshop on Annotation of Corpora for Research in the Humanities (ACRH2).* 63–74. Lisboa: Edições Colibri.

MEGAS, G. A. – ANGELOPOULOS, Anna – BROUSKOU, Aiigli – KAPLANOGLU, Marianthi – KATRINAKI, Emmanovela

- 2012 *Catalogue of Greek Magic Folktales.* Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 303./

MITRULY Miklós

- 1999 *Szóból ért az ember. Népi elbeszélések Krasznáról.* Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.

NAGY Ilona

- 1979 Bericht über den ungarischen ätiologischen Sagenkatalog. *Artes Populares* 4–5. 171–175.

- 1990 The Catalogue of the Hungarian Aitiological Legends. In Pusztai János (szerk.): *Specimina Siberica* 3. 149–155. Quinqueecclesiae: Janus Pannonius Tudományegyetem.
- 1992 Some Addition to the Problem of the Sacred Genres. In Bartha Elek – Kotics József (szerk.): *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 7–8. 315–320.
- 1995 The Catalogue of Hungarian Aitiological Legends. In Voigt Vilmos (szerk.): *Artes Populares* 16–17. 2. 592–597.
- 1998 Classification of Origin Legends. In Heissig, Walter – Schott, Rüdiger (hrsg.): *Sonderdruck aus Nordrhein–Westfälische Akademie der Wissenschaften*. 307–314. H. n.: Westdeutscher Verlag.
- 2015 Mesék, mondák, népi elbeszélések Matkón. In: *A Grimm-meséktől a modern mondáig. Folklorisztikai tanulmányok*. (Szerkesztette: Gulyás Judit.) 97–151. Budapest: L' Harmattan Kiadó–MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

NAGY Olga

- 1978 Zöldmezőszárnya. Marosszentkirályi cigány mesék. Budapest: Európa Kiadó.
- 1983 Újabb paraszt dekameron. A szerelemről és a házasságról. Budapest: Magvető Kiadó.
- 1988 A havasi sátoros. Dávid Gyula meséi. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. / Ciganisztikai Tanulmányok 6./
- 1991 Cifra János meséi. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXIV./
- 1996 Villási, a táltosfiú. Mezőbándi, szucsági és mérai cigány népmesék. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Ciganisztikai Tanulmányok 9./

NAGY Olga – VÖÖ Gabriella

- 2002 Havasok mesemondója. Jakab István meséi. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXVI./

NAGY Zoltán

- 1987a Pórujár szerelmesek. Tréfás palócmesék. Salgótarján: Nógrád Megyei Tanács.
- 1987b A megpatkolt boszorkány. Budapest: Móra Kiadó.
- 1990 Az ikertündérek. Zagyvarónai népmesék. (Szerkesztette és a típusmutatót készítette Nagy Ilona.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1994 Az elvarázsolt királyfi. Salgótarján: Balassi Bálint Könyvtár.
- 1995 Az aranyhajú lány. Palóc népmesék. Salgótarján: Balassi Bálint Könyvtár.

NAGY Zoltán – BENEDEK Katalin

- 2010 Fanyűvő Jankó. Palócföld meséi és mondái Nagy Zoltán gyűjtésében. (A szövegeket gyűjtötte, kiadásra előkészítette, a jegyzeteket írta Nagy Zoltán. Szerkesztette, Nagy Zoltán előmunkálatai alapján a bevezetőt és a jegyzeteket gondozta, a mutatókat készítette Benedek Katalin.) Budapest: Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára X./

ORBÁN Dénes (szerk.)

- 1997 Úz-völgyi népmesék. Elmondja: Karácsony Gyula. Szentendre: Magánkiadás.

ORJOL, Carme – PUJOL, Josep M.

- 2008 Index of Catalan Folktales. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 294./

ORTUTAY Gyula

- 1940 Fedics Mihály mesél. Budapest: Egyetemi Magyarságtudományi Intézet. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény I./

- 1966 *Halhatatlan népköltészet. Néprajzi vázlatok.* Budapest: Magvető Kiadó.
- PÁPAI ISTVÁNNÉ PÁHI Emma – HUSZÁR Andrea Magdolna
- 2008 *Tündértánc.* (A meséket lejegyezte Mile Zsigmond.) Budapest: Magánkiadás.
- PENAVIN Olga
- 1993–1996 *Jugoszláviai magyar diakron népmesegyűjtemény.* I–II. Újvidék: Fórum Kiadó.
- PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ Mária
- 1993 *Tűzoltó nagymadár. Beregújfalusi népmesék és mondák.* (Sajtó alá rendezte, szerkesztette, A mesélők nyelvééről c. fejezetet írta, a típusmutatót és a szómagyarázatot a gyűjtővel összeállította Nagy Ilona.) Ungvár: Hatodik Síp Alapítvány.
- 2004 *Az aranypázsitot lépő leány. Népmesék.* Beregszász: Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség.
- POZSONY Ferenc
- 1994 *Szeret vize martján. Moldvai csángó magyar népköltészet.* (A klézsei Lőrinc Györgyné Hodorog Lucától gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc. A dallamokat hangszalagról lejegyezte és sajtó alá rendezte Török Csorja Viola.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- RÁDULY János
- 1980 *Tündérszép mosolygó Ilona.* Bukarest: Creangă Kiadó.
- 1985 *Az álmefejtő fiú.* Kolozsvár: Dacia Kiadó.
- 1989 *Villám Palkó.* Bukarest: Creangă Kiadó.
- 1993 *Táltos Marika.* Kolozsvár: K. n.
- 1994 *Szép Magdolna.* Kolozsvár: Tinivár Kiadó.
- 1995 *A király táncos lovai.* Sepsiszentgyörgy: Bon Ami Kiadó.
- 2000 *Gyöngyvirág királyfi. Népmesék.* Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Kiadó.
- 2004 *Az igazságos hazugság. Tréfás és állatmesék, mondák.* Marosvásárhely: Kreatív Kiadó.
- 2005 *A tulipános láda. A kiskendi Fülöp Károly meséi. Kis-Küküllő menti székely népmesék, tréfák, anekdoták kiejtés szerinti lejegyzésben.* Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Kiadó.
- 2006 *Hová, hová Laji bátyám? Kis-Küküllő menti székely népmesék, mondák, tréfák kiejtés szerinti lejegyzésben.* Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Kiadó.
- RAFFAI Judit
- 2000 *A Rézmonyos. Ludasi mesék.* Szabadka: Palics–Ludas Közvállalat.
- 2001 *A mesélő ember. Szűcs László bácskai parasztember meséi.* Budapest: Osiris Kiadó. / Magyar Népköltészet Tára II./
- 2004 *A magyar mesemondás hagyománya. Útmutató mesemondók, pedagógusok és minden népmesekedvelő számára.* Budapest: Hagyományok Háza.
- 2008 *Vajdasági történetek Mátyás királyról.* Újvidék–Szabadka: Fórum Könyvkiadó – Kiss Lajos Néprajzi Társaság.
- 2016 *Mesemondók és meseípusok. Értekezés a vajdasági magyar mesemondásról.* Szabadka: Életjel Kiadó. /Életjel Könyvek 172./
- RATKÓ Lujza
- 1987 *Mesék, mondák Biriből.* Nyíregyháza: Jósza András Múzeum.

ROSTÁS-FARKAS György – KARSAI Ervin

- 1992 *Apám meséi. I. Cigány mese- és mondavilág.* Budapest: Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.

SÁNDOR László

- 1988 *Pallag Rózsa. Kárpát-ukrajnai magyar népmesék.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

SEBESTYÉN István

- 2009 *A szegény ember bőrpuskája. Székely pajzánságok és egyéb cifra történetek.* Göd: Rézbong Kiadó.

SERES András

- 1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások.* Bukarest: Kriterion Kiadó.

- 1992 *Kicsi Péter; Nagy Péter. Tréfás mesék, adomák és anekdoták.* Kolozsvár: Dacia Kiadó.

SIMONSUURI, Lauri

- 1961 *Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen.* Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 182./

SINKÓ Rozália – DÖMÖTÖR Ákos

- 1990 *Loló. Cigány mesék és mondák Békés megyéből.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Ciganisztikai Tanulmányok 7./

SZABÓ Géza

- 1971 *Az aranyszívű pásztor.* Bukarest: Ion Creangă Könyvkiadó.

- 1978 *Az igazság tölgyfája. Kalotaszegi mesék és mondák a szerző előszavával.* Bukarest: Ion Creangă Könyvkiadó.

SZABÓ Sámuel

- 2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* (Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin.) Budapest–Marosvásárhely: Erdélyi Folklór Intézet – Mentor Kiadó.

SZAPU Magda

- 1985 *Mesemondó és közössége Kaposszentjakabon.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Ciganisztikai tanulmányok 4./

SZUHAY Péter

- 2003 *A három muzsikusz cigány. Babos István meséi. Babócsai cigány mesék.* (Gyűjtötte és a bevezetőt írta Szuhay Péter. A kísérő tanulmányt írta Görög-Karác Veronika. Az utószót és a jegyzeteket írta Benedek Katalin.) Budapest: Európai Folklór Intézet – L' Harmattan Kiadó.

SZÚNYOGH Sándor

- 1997 *Muravidéki kincsesláda. Gyermekjátékok és népmesék Muravidékről.* Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet – Top-print Kiadó.

SZÜCS Sándor

- 1956 *Háry János bajtársai. Verbunkos és obsitos-történetek a Nagykunságból.* Szolnok: Szolnok Megyei Nyomda. /Jászkunsági Füzetek 3./

- 1984 *Madárkereső királyfiak.* Budapest: Móra Kiadó.

THOMPSON, Stith

- 1932–1936 *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends.* I–VI. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 106–109., 116–117./
- 1955–1958 *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends.* I–VI. Revised and enlarged edition. Bloomington: Indiana University Press.

TOLDI István

- 2007 *Délvidéki palóc népmesék Kupuszináról. (CD-ROM).* Bácskertes: Magánkiadás.

TOMPEK Lászlóné (szerk.)

- 1983 *Mesegyűjtemények analitikus bibliográfiája.* Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár–Népművelési Propaganda Iroda.

TŐKE István

- 1983 *Mosolygó Tisza mente. Zenta környéki élcek, népi anekdoták.* Újvidék: Fórum Kiadó.

TUBACH, Frederic C.

- 1969 *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales.* Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 204./

ÚJFALVI László

- 2011 *Erdőszentgyörgy kincsei.* (Sajtó alá rendezte Pop Simonfi Ildikó.) Budapest: Simonfi Kiadó.

UJVÁRY Zoltán

- 1986 *Menyecske a kemencében.* Budapest: Európa Kiadó.
- 1988 *Adomák Gömörből.* Debrecen: KLTE Néprajz Tanszék. /Gömör Néprajza XIII./
- 1990 *Mátyás király Gömörben.* Debrecen: KLTE Néprajz Tanszék. /Gömör Néprajza XXIII./
- 1995 *Huncut adomák Gömörből.* Debrecen: Ethnica.
- 2002 *Gömöri magyar néphagyományok.* Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

UTHER, Hans-Jörg

- 1996 Type- and Motif-Indices 1980–1995. An Inventory. *Asian Folklore Studies* 55. 299–317.
- 2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography.* Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. I–III. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 284–286./
- 2015 *Deutscher Märchenkatalog. Ein Typenverzeichnis.* Münster–New York: Waxmann.

VAJDA Mária

- 2006 *„Komádiba, Tótiba bocskorba megy a liba”. Bosszantó folklórhagyományok.* Budapest: Gondolat Kiadó.

VARGA Norbert

- 2014 *Kígyótestvér. Népmesék és mondák Balogfalváról Balog Ernő tolmácsolásában.* Dunaszerdahely: Vámbéry Polgári Társulás.
- 2016 *Élő népköltészet I. Mesék, mondák és egyéb történetek szlovákiai magyar néprajzi tájak népi elbeszélőinek előadásában (DVD).* Dunaszerdahely: Gyurcsó István Alapítvány.

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa*. I–II. Budapest: Zeneműkiadó.

VEKERDI József

1985 *A cigány népmese*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1985 *Cigány nyelvjárási népmesék. Gypsy Dialect Tales from Hungary*. 1–2. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék.

VEREBÉLYI Kincső

1990 Paule Delarue: *Le conte populaire français*. Tome Premier. Paris, 1957. Erasme, 394. – Paul Delarue–Marie-Luise Tenèze: Tome Deuxième, Tome Troisième, Tome Quatrième: Premier volume. *Helikon*, 129–131.

VILLÁNYI Péter

1989 *Tündérmesék a zabari néphagyományban*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék. /Gömör Néprajza XX./

1992 *Zabari mesék és mondák*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék. /Gömör Néprajza XXXIV./

2010 *Mácsai huncutságok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VOIGT Vilmos

1993 Az új magyar népmesekatalógus kérdései. *Ethnographia* CIV. 167–180.

1998a Mese. In VOIGT Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. 221–280.

1998b A vallásos mese mesélője (vázlat). In Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. 211–216. Szeged–Budapest: JATE Néprajzi Tanszék–Magyar Néprajzi Társaság.

2014 *A folklorisztika alapfogalmai*. Budapest: Argumentum Kiadó.

WLISLOCKI, Heinrich von

1886 *Märchen und Sagen der transsilvanischen Zigeuner*. Berlin: Nicolaische Verlags-Buchhandlung.

1890 *Volksdichtungen der siebenbürgischen und südungarischen Zigeuner*. Originaltexten übersetzt. Wien: Verlag von Carl Graeser.

1891 *Märchen und Sagen der Bukowiner und Siebenbürger Armenier*. Hamburg: Verlagsanstalt und Druckerei Actien-Gesellschaft.

WYNNE, Martin

2012 Do We Need Annotated Corpora in the Era of the Data Deluge? (Keynote abstract.) In Mambrini, Francesco – Passarotti, Marco – Sporleder, Caroline (eds.): *Proceedings of the Second Workshop on Annotation of Corpora for Research in the Humanities (ACRH2)*. 1–2. Lisboa: Edições Colibri.

ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.)

2009 *Vót, hol nem vót. Moldvai csángó népmesék*. (Összeállította, szerkesztette, előszóval és szómagyarázattal ellátta Zakariás Erzsébet. Illusztrálta Salat-Zakariás Csaga.) Kolozsvár: Koinónia Kiadó.

ZSÓK Béla

1993 *Az egyszeri ember. Hunyad vármegyébe telepedett bukovinai székelyek körében gyűjtött tréfás mesék*. Bukarest: Creangă Kiadó.

Magyar Zoltán

PhD, MTA BTK Néprajztudományi Intézet tudományos főmunkatárs, Budapest

e-mail: Magyar.Zoltan@btk.mta.hu

Zoltán Magyar

Achievements and tasks, preliminary works and academic synthesis: A proposal for the establishment of the Hungarian Folktale Archives and the elaboration of a new Hungarian tale type catalogue and motif index

The compilation of catalogues of folk poetry, indices of types and motifs has been an eminent task in international folkloristics for more than a century. There have been about one hundred and fifty publications categorizing the tales of a given nation or ethnic group, in most cases following the Aarne-Thompson catalogue, whose revised and extended edition by Hans-Jörg Uther was published in 2004 (*The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*). Hungarian folktale research, in compliance with international trends, has made repeated efforts to classify and systematize the types of the national tale repertoire. Honti János published the first catalogue of Hungarian tale types in 1928 within the series of Folklore Fellows Communications. The next, two-volume catalogue by Berze Nagy János, published posthumously in 1957, relied on a much more extended corpus, yet it could present only a segment of Hungarian folktales. Finally, the eleven-volume Catalogue of Hungarian Folktales (MNK), whose editor-in-chief was Ágnes Kovács, and was prepared at the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, was published between 1982 and 1990. It is based on the AaTh-system and is one of the most detailed tale type catalogue in the world.

The author of the article, besides acknowledging the achievements of Hungarian folktale research so far, draws attention to the fact that it is time to compile a new catalogue of Hungarian folktales that is to be a most comprehensive one overcoming the shortcomings and fallacies of the former catalogues. The main reason for the elaboration of a new catalogue is that at the turn of the millennia a boom of folktale research has disclosed thousands of formerly unknown archival as well as contemporary tales, and a number of local collections and monographs on outstanding tale-tellers and their repertoires have been published. Due to this, according to the author, the number of currently known Hungarian folktales is twice as much as was available for the editors of the Catalogue of Hungarian Folktales in the 1980s. The precondition for a representative scholarly classification is the existence of a comprehensive archives. The author proposes the establishment of a national archives of folktales at the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences to collect and to publish this cultural heritage (gradually in a digital form as well) and to aid the complete systematization of Hungarian folktales.

Egyidejű mozdulatesemények, párhuzamos témák, térbeli ellentétek: a néptánc összehasonlító tartalmi elemzése

A néptánc formai elemzési módszerei a mozdulat előadásakor együttesen megjelenő három jellemzőből többnyire kettőt vizsgáltak, a teret és az időt, koreológiai szóhasználatlaltal a plasztikát és a ritmust. A harmadik tényezőt, a mozdulatok dinamikáját – valószínűleg a rendelkezésre álló eszközök híján – igen ritkán vették figyelembe.¹ A néptánc műfaján kívül eső néhány más kutatás a szerkezeti vizsgálatokat a kognícióhoz és a szemantikához köthetően a jelentés területével egészítette ki.² A jelen tanulmány a táncmozdulatok tartalmával foglalkozik.³ Megközelítése a fenti két szempontrendszer, a mozdulatok formai hármasságának, illetve jelentésének társadalmi összefüggések szerinti vizsgálata közé helyezhető. A tartalom fogalmát e tanulmányban a térbeli változás értelmezéseként használjuk, egyetértve Lábán Rudolf nézőpontjával, miszerint a tér a mozdulat kifejezés leginkább meghatározó jellemzője.⁴

A jelen, mozdulat tartalomra irányított vizsgálatok középpontjába a tánc legkisebb egységeit, valamint egyes mikroszerkezeteket állítjuk, melyekre a korábbi elemzések kevés figyelmet szenteltek. A néptánc szerkezeti kutatásáról írt összefoglalójában Anca Giurchescu és Eva Kröschlova megállapította, hogy az elemző munkák elsősorban a táncmotívumok meghatározására törekedtek, amely – a szerzőpáros szerint – a néptánc „legkisebb jelentős formai egysége”.⁵ A motívum meghatározáson túl a kutatók többnyire a motívumokból épített nagyobb és összetettebb egységeket vizsgálták (frázis, szakasz, rész, strófa), és kevésbé a motívumnál kisebb elemeket, amelyekhez a motívumokból kiindulva, azok lebontásával jutottak. Ezzel szemben Adrienne Kaepler a kis elemekből építkezés elvét követte, miután az alapelemeket elkülönítette.⁶

¹ A Judy Van Zile vezette kutatás (Bartenieff et al., 1984), valamint Könczei Csilla (1989) vizsgálati ritka kivételnek számítanak. Van Zile kutatócsoportja, egyéb eszközök mellett, a Lábán Effort elmélete (Laban és Lawrence 1947) nyomán kifejlesztett Laban Movement Analysis is alkalmazta egy dél-indiai klasszikus tánc elemzésekor. Könczei (1989: 145–146) szemiotikai szempontok szerint végzett boricavizsgálata egymásnak az ellentét tartalom mentén megfeleltethető térbeli és dinamikai transzformációs szabályokat mutatott ki.

² Az 1970-es években több kutató foglalkozott a mozdulatok jelentésével. Dienes Valéria (1974) a tánc tér–idő–erő hármas egységéhez a spirituális dimenziót, a szimbolikát kapcsolta. Drid Williams (1979: 3) az általa követett szemaziológia nézőpontjából az emberi mozdulatokat a jelentés strukturált rendszerének tekintette.

³ A tanulmány a K 124270 számú projekt részeként a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K_17 kutatási pályázati program finanszírozásában készült.

⁴ Laban 1926a: 3. Ratkó Lujza a tánc tartalmát elvontabb szinten vizsgálta. A néptánc tartalmát Ratkó (2002: 259) a mozdulatok szimbolikus nyelvén megfogalmazott tradicionális alapelveként, eszmeként értelmezte, amelyeket a tánc mozdulatai, térformái, viszonyainak variánsai inherensen foglalnak magukba.

⁵ Giurchescu–Kröschlova 2007: 28–30.

⁶ Kaepler 1972.

A tánc egységeinek meghatározása során számos szerző említett zenetudományi és nyelvészeti elveket, amelyeket a kutatás irányadó elméleteiként tartott számon.

A jelen tanulmányban mozdulatelemzésre alapozott megközelítést alkalmazunk. Rövid kutatástörténeti áttekintés keretében megvizsgáljuk a néptánc legkisebb egységeit, ezt követően bemutatjuk, hogy milyen módon lehet akár egyetlen mozdulattal egyidejűleg eltérő tartalmakat előadni, majd elemezzük e tartalmak egymás utáni (diakron) megjelenésének sajátosságait. Következtetéseink megkérdőjelezzik a nyelvészeti elvi alapok általános alkalmazhatóságának érvényét a táncelemzésben, egyben, remélhetőleg, felvetik annak igényét, hogy a néptánc kompozíciós eljárásairól további, mélyebb vizsgálatok készüljenek.

A néptáncok széles körén belül a jelen vizsgálat elsősorban Kelet-Közép-Európa néptáncaira irányul. További szűkítést jelent, hogy a mozdulat- és motívumpéldák többsége magyar néptáncokból származik, noha használunk példákat a szomszéd népek táncnotációs irodalmából is.⁷ Az elemzések a láb mozdulataira, támasztékára és gesztusaira korlátozódnak, összhangban az európai néptáncok azon sajátosságával, hogy a táncbeli kifejezés tartalmi elemeit elsősorban a láb szólama képviseli.

A TÁNC LEGKISEBB EGYSÉGÉT MEGHATÁROZÓ ELVEK

A néptáncelemzés eddigi gyakorlata szerint a tánc legkisebb egységét a mozdulattípusok, valamint a tánc mozdulatfolyamatának soros szakaszolásával az idő, azaz a ritmus szerint határozták meg. Noha ezen egyszerű módszernek jól felismerhető egységekhez kell vezetnie, a forrásokból az így nyert legkisebb egységek mozdulattartalma és azok értelmezése csak közvetve deríthető ki.⁸

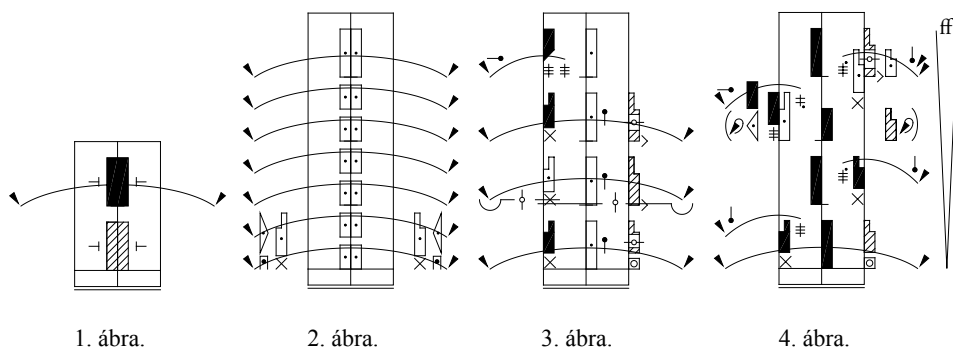
A néptánc formai vizsgálatának sorában az egyik legkorábbi kezdeményezést képviselő tanulmányában Szentpál Olga megállapította, hogy elemzési módszerének kialakítását Bartók Béla és Kodály Zoltán népdalelemzési elméletei is befolyásolták.⁹ Szentpál szerint a tánc két alapeleme a „mozdulat” és a „helyzet”, mozdulatlehetőségként pedig a magyar és az európai néptáncok leggyakoribb mozdulattípusait (lépés, ugrás, futás, forgás, keringés, gesztusok, súlyt hordó láb mozdulatai) sorolta fel.¹⁰ A dolgozat magyar nyelvű, három évvel később megjelent változatát kiegészítette egy rövid bekezdéssel a tánc „polifóniájáról”. Felvetése szerint, ha a táncos testrészeinek

⁷ Az elemzések csak szóló- és kőrtáncokat vizsgálnak, így azon módosító hatásokat, amelyek a páros táncok előadásakor abból erednek, hogy forgáskor a táncosok egymást tartják is, itt nem vesszük tekintetbe.

⁸ Az elméletek itt következő áttekintése még rövidségük ellenére is viszonylag részletesnek tűnhet-nek, de szükségesek, hogy a háttérükben meghúzódó koncepciókat feltárhassuk.

⁹ Szentpál 1958: 259. A befolyás mikéntjére a szerző nem tért ki.

¹⁰ Szentpál Olga férjével, Rabinovszky Máriusszal már az 1930-as, 1940-es években igen magas szintű mozdulatelemzési és táncosképző rendszert dolgozott ki, amelyet a Szentpál Iskola rendszertanának neveztek. Ők vezették be Magyarországon elsőként a Lábán-kinetográfia használatát és oktatását. Rendszertanuk elemeit és gyakorlatait igen részletes lejegyzésekben rögzítették (a lejegyzéseket elsősorban Lörinc György készítette). A notációk kéziratban maradtak fenn. A téma bővebb forrásai: Merényi 1987; Fügedi 2013; valamint Fügedi–Fuchs 2016.

mozdulatait önálló szólamnak tekintjük, akkor a tánc mindig polifonikus.¹¹ Az 1. és 2. ábra¹² szerinti, bukovinai székel eredetű motívumokat kétszólamúnak tekintette, feltehetőleg a támasztóláb, valamint a tapsok szólama alapján.¹³ A 3. és 4. ábra¹⁴ láb-, kar- és törzsmozdulatokat tartalmazó (ugyancsak bukovinai) példái Szentpál szerint többszólamúak. Figyelemre méltó, hogy az 5. ábrán¹⁵ látható sárközi karikázó példa Szentpál értelmezésében egyszólamú motívum, noha az első ütem harmadik negyedében, valamint a második ütem főhangsúlyán egyidejűleg támaszték- és gesztusmozdulat is megjelent. A többszólamúsággal, annak felvetésén túl, Szentpál a tanulmányban tovább nem foglalkozott.

A „nagyobb egységből visszafejthető kisebb egység” meghatározási elv Szentpál azon megállapításában fedezhető fel, mely szerint a táncelemzés első lépése a tánc „legkisebb szerkezeti egysége”, a motívum elhatárolása.¹⁶ A motívumok tagszámát az egymást követő mozdulatok száma szerint határozta meg. Például a 6. ábrán¹⁷ látható csárdás mozdulatsor Szentpál szerint szimmetrikus kéttagú, a 7. ábra¹⁸ verbunk motívum négytagú.

Martin György és Pesovár Ernő a magyar néptánc elemzéséről írott vázlatukban¹⁹ módszertani háttérként az alábbiakat szögezték le: „Jelen tanulmányunkban kísérletet teszünk arra, hogy a magyar néptáncok szerkezetei elemzésének és rendszerezésének módszerét a folklórkutatásból leszűrt elvek szellemében felvázoljuk. Különösen sok

¹¹ Szentpál 1961: 5.

¹² Szentpálnál a 19. és a 27. ábra.

¹³ A más forrásból származó notációkat a jól olvashatóság érdekében jelen tanulmányban a *LabanGraph* alkalmazással újraserkesztettük (Fügedi 2012a). A kinetográfia régi helyesírása szerinti jeleket Albrecht Knust és Ann Hutchinson Guest ajánlásait követve a mai állapot szerinti jelekre cseréltük (Knust 1979; Hutchinson Guest 2005). Az érthetőség érdekében a talajt érintő lábgesztusok írásmódja Fügedi János és Misi Gábor felvetését követi (Fügedi–Misi 2009). Egyetlen módosítás sem változtatta meg az eredeti mozdulat tartalmát.

¹⁴ Szentpálnál a 3a és a 28. ábra.

¹⁵ Szentpálnál a 24. ábra.

¹⁶ Szentpál 1958: 265.

¹⁷ Szentpálnál a 30. ábra.

¹⁸ Szentpálnál a 36. ábra.

¹⁹ Martin–Pesovár 1960.

analógiát, indítékot és módszertani tapasztalatot szolgáltatott munkánkhoz a népzene-tudomány, valamint a nyelvtudomány. [...] A zene- és nyelvtudományban használt terminológiák [...] önként kínálkoznak felhasználásra, természetesen táncra alkalmazott módosított formában.”²⁰

A tánc legkisebb, általuk oszthatatlannak tartott mozdulategységét „mozgáselemnek” nevezték, és megállapították: „A mozgáselem lényegében analóg jelenség a legkisebb oszthatatlan nyelvi egységgel, a hanggal. A hangot kisebb önálló egységekre már nem lehet bontani, de lehet elemezni a hang képzésének mozzanatait.”²¹

Értelmezésük szerint: „A mozgáselem mindig egytagú és végrehajtása rendszerint a tánc legkisebb időegysége alatt történik. [...] a mozgáselem formailag még nem organikus egység.”²²

A tanulmány a 8. ábrán látható simonfai verbunkmotívumot²³ a következőképpen írja le: „[...] három mozgáselemből tevődik össze: 1. A jobb láb oldalt ugrik, ezzel egyidejűleg a bal alsó lábszár hátralendül. 2. A bal láb előre lép. 3. A jobb láb hátraugrik, ezzel egyidejűleg a bal láb előre lendül.”²⁴

Úgy vélték, hogy a fent megállapított elemeket kisebb önálló egységekre nem lehet bontani, de lehetségesnek tartották a mozgáselemek bontását „összetevő mozzanataikra”. A 3. „mozgáselem” a következő „összetevő mozzanatokból” áll: „[...] a) elugrás a bal lábról, b) mindkét láb a levegőben van, c) a jobb láb talajt ér, majd d) kissé hajlít és ezzel egyidejűleg a bal láb előre lendül és e) kissé meghajlik.”²⁵

Tehát, miként Szentpál a 6. és 7. ábra esetében, úgy Martin és Pesovár is az egyidejű támaszték- és gesztusmozdulatokat egyetlen „mozgáselemnek” tekintette. E szemléletet Martin a későbbi elemzéseiben is fenntartotta, mint például a sárközi–Duna menti táncok motívumairól,²⁶ vagy a legényes táncos egyéniségekről írott monográfiáiban.²⁷

A fent már említett tanulmányában Giurchescu és Kröschlova a népzene-tudományt, valamint az etnolingvisztikát jelölte meg olyan diszciplínaként, amely ösztönzőleg hatott arra, hogy a tánc kutatás saját módszerét megtalálja.²⁸ A szerzőpáros a legkisebb

²⁰ Martin–Pesovár 1960: 214.

²¹ Martin–Pesovár 1960: 215.

²² Martin–Pesovár 1960: 215. Nem tartozik szorosan a jelen elemzés tárgyához, így csupán megjegyezzük, hogy a mozgáselem „végrehajtása rendszerint a tánc legkisebb időegysége alatt történik” megfogalmazás erősen egyszerűsítőnek tűnik. Még ugyanazon „mozgáselem” is rendszerint eltérő ritmikai értékkel jelenik meg egy néptáncfolyamatban, a legkisebb időegységhez (vajon ♩, ♪, ♫ ?) kötése nehezen indokolható korlátozás.

²³ A 3. motívum a tanulmányhoz csatolt 1. sz. táncban. Lásd Martin–Pesovár 1960: 236.

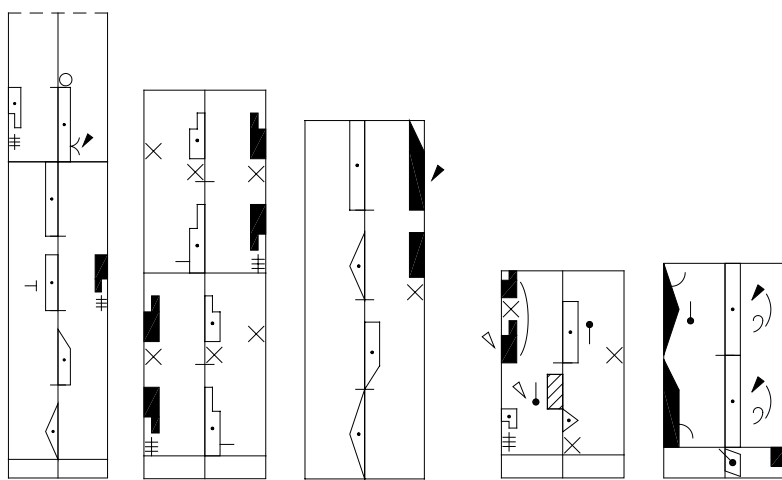
²⁴ Martin–Pesovár 1960: 214.

²⁵ Martin–Pesovár 1960: 214.

²⁶ Martin 1964.

²⁷ Karsai–Martin 1989; Martin 2004.

²⁸ Giurchescu–Kröschlova 2007: 25. Itt nem térünk ki külön sem a Nemzetközi Népzenei Tanács (IFMC) Táncterminológiai Munkacsoportjának 1974-ben *Foundations for the Analysis of the Structure and Form of Folk Dance: A Syllabus* címmel írt táncelemzési összefoglalójára, sem Dabrowska és Petermann ugyanezen tárgyban 1983-ban közreadott tanulmányára, mert tartalmuk megjelenik Giurchescu és Kröschlova idézett munkájában.

5. ábra.

6. ábra.

7. ábra.

8. ábra.

9. ábra.

szerkezeti egységet „motívumelemnek” nevezte, és – miként Martin és Pesovár – megállapította, hogy tovább nem bontható. Azonban, tették hozzá, egyidejű mozdulatokként elemezhetők:²⁹

„A motívumelem tartalma nem feltétlenül egy egyszerű mozdulat, hanem több kinetikus elem kombinációjából állhat, amelyek egyidejűleg egy ütemegység alatt adhatók elő.”³⁰

A „kinetikus elem” példáit kontextus nélkül, szövegesen adták meg (lépés, egyik lábról ugyanarra a lábra ugrás,³¹ lendítés, forgás, egyik lábról a másikra ugrás,³² dobantás, taps és különböző gesztusmozdulatok), a motívumelem fogalmának egyértelmű meghatározására azonban sem szöveges, sem notációs példát nem mutattak. A fogalom tartalmára csupán következtetni lehet a tanulmányhoz csatolt cseh páros tánc, a roveňačka elemzéséből. Az elemzés szerint például a 9. ábrán bemutatott, a tanulmányban c'-ként jelölt motívumsejt („motif-cell”)³³ két, ♩ ♩ ritmusú, δ-val és ε-nal jelölt motívumelemből áll.³⁴ A szerzők megjegyzik továbbá, hogy egy motívumelem lehet monokinetikus vagy polikinetikus. A két újabb fogalom is meghatározatlan maradt.

²⁹ Valamennyi idegen nyelvű forrás szövegét a jelen tanulmány szerzője fordította.

³⁰ Giurcescu-Kröschlova 2007: 29. Ismét csak kérdésesnek tűnik a „motívumelem” időértékre vetítése, mert ebben az összefüggésben egy „motívumelem” nyilvánvalóan előadható az ütemegységnél (a tanulmány eredeti megfogalmazása szerint: „beat”) nagyobb vagy kisebb ritmikai érték alatt.

³¹ Az eredeti szövegben „hop” áll. A fogalom definiálatlan maradt, a kinetográfia elméleti irodalma az egyik lábról ugyanarra a lábra ugrásként értelmezi (Knust 1979 1. kötet: 39; Hutchinson Guest 2005: 129).

³² Az eredeti szövegben „leap” áll. A fogalmat a kinetográfia elméleti irodalma az egyik lábról a másik lábra ugrásként értelmezi (Knust 1979 1. kötet: 39; Hutchinson Guest 2005: 129).

³³ Martin erre az elemzési egységre a motívumgyök fogalmát vezette be. Erről később részletesebben is szólunk.

³⁴ Giurcescu-Kröschlova 2007: 42–43.

A tanulmányból nem derül ki egyértelműen, hogy a szerzők a δ és ε motívumelemeket monokinetikusnak vagy polikinetikusnak tekintik-e.

A néptánc kezdeti európai szerkezeti elemző törekvéseitől függetlenül, körülbelül egy évtizeddel később Kaepler közvetlenül nyelvészeti alapokra helyezett elemzési módszerrel jelentkezett.³⁵ Miként Martin és Pesovár,³⁶ Kaepler is a fonéma- és morféma-konceptciót tekintette követendő mintának.³⁷ E nyelvészeti alapelemek analógiájaként a táncelemzésbe bevezette a „kinéma” és a „morfokin” fogalmát.³⁸ Tanulmánya újraközlésekor a kinéma fogalmát az európai megközelítés motívumelemének, a morfokin fogalmat pedig a motívumsejtnak feleltette meg.³⁹ Kaepler az alábbi elméleti megállapítást tette: „A kinémák önmagukban jelentéssel nem rendelkező alapelemek, olyan cselekedetek és pozíciók, amelyekből egy adott hagyomány valamennyi tánca felépül.”⁴⁰

Például, Kaepler táncelemzésében az L_1 kinéma előrelépést, az L_{4d} kinéma zárt pozícióból indított, és hajlított páros lábbal nyitott pozícióba érkező előreugrást jelölt.⁴¹ A kinéma mint a tánc legkisebb egységének komplex mozdulategységként azonosításából következik Kaepler megállapítása, miszerint „miután a kinémák jegyzékét felállítottuk, elemezhetjük, miként kombinálódnak magasabb egységekké.”⁴²

A tánc mélyszerkezetének megismerését célzó, ugyancsak nyelvészeti (valamint filozófiai) alapokról indított elméleti vizsgálódásai során Drid Williams⁴³ a tánc és a

³⁵ Kaepler 1972. Az idegennyelvű forrásokból származó idézeteket a jelen tanulmány szerzője fordította.

³⁶ Martin–Pesovár 1960: 215.

³⁷ Közvetlen nyelvészeti háttérének a Bloomfield utáni irányzatokat jelölte meg.

³⁸ Birdwhistell (1952: 22) amerikai antropológus az emberi nonverbális kommunikáció vizsgálatakor már két évtizeddel korábban javasolta a „kineme”, a „kinemorph” és az „allokine” fogalmak használatát a 19. század végi, 20. század eleji nyelvészeti fogalmak, a fonéma, a morféma és az allofon analógiájára egyik korai tanulmányában, amelyben új irányokat vetett fel a mozdulatok elemzésére és értelmezésére.

³⁹ Kaepler 2007: 53.

⁴⁰ Kaepler 1972: 174. Az eredeti, valamint az újraközölt tanulmányból is hiányzik mind a „jelentés”, mind a „pozíció” fogalmának egyértelmű meghatározása. A táncos mozdulat „jelentésének” fogalmát Kaepler (1972: 185) a helybeli táncosok „mozdulatként értelmezéséhez” kapcsolta, azonban a kinéma (például az L_1 kinéma, egy előrelépés) – miként az idézet is jelzi – nem rendelkezik jelentéssel. A megállapítás rögtön felveti a „mozdulat” fogalmának kérdését. A szövegben Kaepler (1972: 178–185) „mozdulatnak” nevezte mind a kinémát (amely nem rendelkezik jelentéssel), mind a morfokint (amely a helyi értelmezés szerint igen), tehát szöveggörnyezet szerint váltogatta a mozdulat mint fogalom emikus és etikus interpretációját. A „pozíció” fogalma is számos helyen, de különböző összefüggésben jelenik meg a szövegben: a páros támaszték jelzésére, a térdelő vagy ülő helyzet azonosításaként, az ujjak tartásaként, a kar pozíciójaként, vagy egy morfokin részeként. Zavarunkat fokozza, hogy egy pozíció – azaz mozdulatlanság – Kaepler elméletében lehet kinéma is, amely a szó eredeti jelentése szerint mozdulategység.

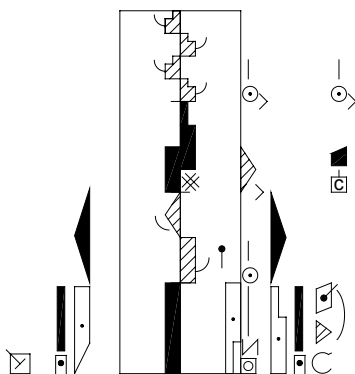
⁴¹ Mivel Kaepler nem jelölte meg, milyen mozdulatelemzési rendszert használt, az „előre”, a „zárt” vagy „nyitott” pozíció, a „mély szint” fogalma nem egyértelmű, csupán általános módon értelmezhető. A fogalmak a Lábán-kinetográfia fogalmaira hasonlítanak, azonban – miként arra később kitérünk – Kaepler a mozdulatok leírására a Lábán-kinetográfia standard rendszerétől hol eltérő, hol azzal megegyező viszonyítási rendszert használt.

⁴² Kaepler 1972: 176. Kaepler ezen elméletét számos kutató elfogadta, mint például Foley (2007), Loutzaki (2007), Hall (2007), valamint Öztürkmen (2007).

⁴³ Williams 1976a; Williams 1976b.

nyelv összevethetőségének problémájaként az alábbiakat vetette fel: „A beszélt nyelvre, valamint a gesztusnyelvre jellemző egyes szerkezeti elemek közötti kontraszt fontos jellegzetessége az egydimenziós logikai tér és a tánc- vagy rítusszemiotika alapját képező háromdimenziós tér közötti ellentét.”⁴⁴

A dilemmát úgy válaszolta meg, hogy a háromdimenziós viszonyokat egydimenziós bináris oppozíciókká transzformálta. E felvetést csupán azért említjük, mert – minként azt alább bemutatjuk – a mozdulatbeli és nyelvi szerkezeti analógia problémája távolról sem a tér háromdimenziós voltából, hanem a szinkronitásból ered. Williams később foglalkozott a mozdulategység, valamint a szinkronitás és a diakronitás kérdésével.⁴⁵ Az időbeli viszonyok két zónáját állította fel, a szinkronviszonyokat, amelyek rendszerint nem alkotnak azonnal felfogható akciórendszert, valamint az akciók és előfordulások diakron „kiteljesedését”, a megfigyelő által felfogható és érthető rendszert. Példaként a *Hattyúk tava* nagybalett egyetlen, itt a 10. ábrán látható ütemének főhangsúlyra eső mozdulategységűtését szinkron transzformációk csoportjaként részletesen elemezte.⁴⁶ Az egyetlen ritmikai értékre eső változáscsoportot Williams egy kineszmának („kineseme”), egyetlen akciójelnek tekintette, amely egy vagy két kinémát foglalt magába.

10. ábra.

A fent ismertetett elemzések közös jellemzője, hogy a szerzők a nyelvészetet és a zenetudományt jelölték meg elméleti alapnak. Az európai megközelítések elsősorban a motívum mint a tánc legkisebb vagy szerves egységének meghatározására törekedtek, és a legkisebb mozdulatelemhez a motívumot ritmikailag lebontva jutottak.

⁴⁴ Williams 1976b: 171.

⁴⁵ Williams 1979.

⁴⁶ Williams 1979: 50-53. Jelölt kiinduló helyzet hiányában a transzformációk kifejtésének érvénye kétséges, mert így a főhangsúlyon leírtak csupán egy testpozícióit tükröznek.

A tengerentúli analízisekben a nyelvészeti analógiára bevezetett kinéma és kineszéma fogalmak alkották a tánc legkisebb egységét, és a táncot mint fizikai mozdulatjelek rendszerét értelmezték. Egyik megközelítés sem határozta meg, milyen mozdulat-elemző rendszert alkalmazott értelmezése során.

POLIKINETIKA

Számos szerző vetette fel a tánc polikinetikus természetét. Fent már említettük, hogy Szentpál az 1. ábra motívumát kétszólamú „polifonikus” motívumnak tekintette, a 3. ábra motívumát „többszólamúnak”, amelyben a láb, a kar és a törzs mozdulatai képviseltek egy-egy szólamot.⁴⁷ Az európai kutatók által követett elemző szemlélet első összefoglalása, a *Foundations for the Analysis of the Structure and Form of Folk Dance: A Syllabus* című tanulmány (röviden: Syllabus)⁴⁸ szerint a tánc egy impulzus eredményeként létrejött „elem” lehet egyszerű (monokinetikus) vagy összetett (polikinetikus); példák híját azonban a megállapítás tartalma nem értelmezhető. A Syllabusban foglaltak módosított, bővebb kifejtésekor Giurchescu és Kröschlova megállapította, hogy a „mintát követő mozdulatok sora”⁴⁹ lehet monokinetikus vagy polikinetikus.⁵⁰ Magyarázatuk szerint „egy polikinetikus és/vagy poliritmikus egység két vagy több párhuzamosan futó ritmus- vagy mozdulatmintával rendelkezik”. Példaként a szlovák mak nevű táncot említették, amelyben minden lépéssel egyidejűleg ♪ ♪ ♪ ♪ ritmusban tapsoltak is a táncosok. Egy másik példájukról, az ugyancsak szlovák šijeme vrecja nevű gyermektánc 11. ábrán bemutatott kétszólamú részletéről úgy vélték, egyszerre polikinetikus és poliritmikus, amikor a lányok tapsa alatt a fiúk dobognak. A „mintát követő mozdulatsor” koncepcióját a szerkezeti elemzési módszer fontos kiegészítésének tekintették: „Olyan alkalommal jelenik meg, amikor több testrész (láb, kar, csípő, kéz stb.) hajt végre egyidejűleg mozdulatokat, vagy amikor több táncos egyformán fontos és egymástól független, és így két vagy több párhuzamosan futó, mintát követő mozdulatsort alakít ki.”⁵¹

A Judy Van Zile vezette csoport a mozdulatelemzés alkalmazásának lehetőségét vizsgálta a tánc kutatásban.⁵² Egy délnyugat-indiai tánc analízise során a kinetografikus táncírást és a Lábán Mozdulatelemzést (LMA) képviselő résztvevők közötti egyértelmű kommunikáció érdekében a legkisebb koreográfiai egységtől a legnagyobbig terjedő hierarchikus terminológiát alakítottak ki. A legkisebb egység elnevezésére

♪ ♪ ♪ ♪ girls clapping
 ♪ ♪ ♪ ♪ boys stamping

11. ábra.

⁴⁷ Szentpál 1961.

⁴⁸ Syllabus 1974: 127.

⁴⁹ Lines of patterned movements.

⁵⁰ Giurchescu–Kröschlova 2007: 24.

⁵¹ Giurchescu–Kröschlova 2007: 27

⁵² Bartenieff et al. 1984.

az „elem/komponens” fogalmát vezették be, amelyről úgy vélték, hogy összevethető Kaeppler kinémafogalmával. Az elem/komponens lehet egy egyszerű Effort-tényező, a lábfeő valamely pozíciója, vagy egy kézmozdulat. A következő szintnek a „konstelláció/klaszter” fogalmát határozták meg, amely az egyidejűleg előadott elemek csoportját képviselte, például amikor egy kézmozdulattal egyidejűleg a táncos a fejét is forgatta.⁵³ A tanulmányhoz mellékelte notációban azonban sem az elemeket, sem a konstellációkat nem azonosították, amely annál is inkább sajnálatos, mert a táncpartitúra számos, csupán részlegesen egyidejű mozdulatot tartalmaz, amelyek értelmezésére így nem került sor.

Annak ellenére, hogy a polikinetika fogalmát a fent idézett források felvetették, a végrehajtott elemzésekben mégsem vették figyelembe.⁵⁴ Mind a magyar, mind az idegen nyelvű források szemléletében közös elem, hogy a fogalom alatt vagy a különböző testrészekkel, vagy különböző táncosok által egyidejűleg előadott mozdulatokat értették.⁵⁵ Abban az esetben azonban, ha például egyetlen ritmikai érték alatt a táncos az egyik lábával támasztékot vett, a másikkal pedig gesztust végzett, mint a Szentpáltól idézett 6. és 7. ábrán,⁵⁶ a Martintól és Pesovártól idézett 8. ábrán,⁵⁷ valamint a Giurchescu – Kröschlova szerzőpárostól citált 9. ábrán,⁵⁸ a két egyidejű és nyilvánvalóan eltérő mozdulatot a szerzők nem tekintették polikinetikusnak, hanem a motívumot alkotó mozdulatsor egyetlen, monokinetikus elemének. Annak ellenére, hogy Williams a mozdulataciók között éles különbséget tett, a 10. ábra főhangsúlyán megjelenő összetett mozdulatot végeredményben a cselekménysor egyetlen „gesztusának” vélte.⁵⁹

PÁRHUZAMOS ESEMÉNYEK

Kitérőnek tűnhet, de elemzésünk szempontjából mégis ki kell emelnünk az információátadás módjának különbségét a zenei és beszédhang, valamint a mozdulat előadása során. Erősen egyszerűsítettnek, de lényegében helytállóan véljük a megállapítást, hogy a magasságával (és hosszával) jellemezhető zenei hang, valamint a képzés módjával jellemezhető beszédhang „statikus”; a zenét és a beszédet e többé-kevésbé egynemű és statikus elemek váltakozása hozza létre. Ezzel szemben a mozdulat in-

⁵³ Bartenieff et al. 1984: 6.

⁵⁴ A táncos kifejezés morfoszinkretikus jellegének tárgyalása során Andrei Bucsan szintén említi a heterokinetika vagy polikinetika jelenségét, amelyet az erősen variált kinetikus szerkezetű román néptáncok általános jellemzőjének tartott (Bucsan 1999: 26). A fogalmat azonban nem értelmezte, így annak tartalma nem vethető össze a fent idézett forrásokkal.

⁵⁵ Egyetlen kivétel Kürti László, aki a polikinetikát nem szinkron, hanem diakron elemek soraként értelmezte (Kürti 1980: 50). Kürti a tanulmányban kinetográfiával lejegyzett egyszerű lépésről azt állapította meg, hogy három, egymást követő kinetikus elemből áll, az elemek egy magasabb polikinetikus egységet, egy sejtet alkotnak.

⁵⁶ Szentpál 1961.

⁵⁷ Martin–Pesová 1960.

⁵⁸ Giurchescu–Kröschlova 2007.

⁵⁹ Williams 1979: 52.

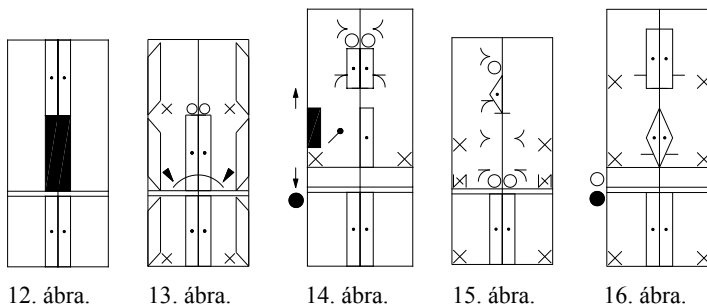
herens tulajdonsága az a térbeli *változás*, amely által létrejön, így a mozdulatok sora változások váltakozása. Már maga az a tény, hogy az alapelem változás, magában rejtí annak potenciálját, hogy e változások számossága (a táncmozdulatok változékonysága) messze meghaladja az absztrahált zenei, illetve beszédhangok számát. A mozdulat ezen általánosan ismert jellemzőjétől, illetve a számosság okozta áttekinthetőségi nehézségektől függetlenül a fent bemutatott mozdulatelem- vagy kinémekonceptió akár alkalmazható is lenne a tánc szerkezeteinek leírására, ha egy másik, határozottan jelentősebb különbség ezen alkalmazás elé nem gördítene akadályt. Nemcsak több testrész, hanem *egyetlen testrész egyetlen mozdulata egyidejűleg több, egymástól elválasztható, a mozdulat kifejezés szempontjából jelentős változást tartalmaz*. A határozottan elkülöníthető, önálló mozdulatkonceptiót képviselőváltozást a továbbiakban mozdulateseménynek, vagy röviden *eseménynek* nevezzük. Két vagy több eseményt akkor tekintünk párhuzamosnak, ha időben, azaz ritmikailag részben vagy egészben egyidejűek. A „mozdulat” fogalmát – általános és széles értelemben – továbbra is használjuk a test bármely térbeli változásának megnevezésére, amely több eseményt is magába foglalhat. Az alábbiakban a táncos mozdulatesemények párhuzamosságát vizsgáljuk. Az ebből fakadó következtetéseket tanulmányunk végén foglaljuk össze.

Tekintettel arra, hogy egy mozdulat csak változásként értelmezhető, a következő egyszerű, eredeti néptáncokból származó példákban a kiinduló helyzetet mindig fel-tüntetjük, hogy az ütem első mozdulatát is mint változást ismerhessük fel.⁶⁰ A mozdulatok tartalmának vizsgálatakor most csak a térbeli változást tekintjük megkülönböztető tényezőnek, azok időtartamát, a ritmust, csupán mozdulathatárként vesszük figyelembe. Másként fogalmazva, a térbeli változásokat ritmusuktól függetlenül vizsgáljuk.

A 12. ábrán látható horvát kólomotívum két mozdulatának egyetlen kifejező tartalma a test súlypontjának magasságiszcint-váltása.⁶¹ A két támasztóláb egybeeső mozdulata ♪-enként a hajlítás és nyújtás, és minden ♪ egyetlen mozdulateseményt képvisel. A 13. ábra nyírségi verbunkmotívumában hasonló támasztékcint-változást ismerhetünk fel, mint a 12. ábrán (itt a főhangsúlyra a test magassági szintjének emelése esik), amelyhez a támasztóláb kifelé és befelé forgatása járul (a kifelé forgatás a sarkak összeütésével zárul, a befelé forgatás ennek előkészítése). A két, határozottan elkülönülő mozdulatkonceptiót – a magassági szint váltását és a forgatást – a táncos egyidejűleg

⁶⁰ Az itt alkalmazott mozdulatelemzés a Lábán-kinetográfia Albrecht Knust és Szentpál Mária által képviselt dialektusának mozdulatelemzési szemléletén alapul (Knust 1979; Szentpál Mária 1976–1979). Valamennyi példa eredeti néptáncok lejegyzéséből származik, a források archívumi azonosítóit a tanulmány végén található motívummutatóban soroltuk fel. Az ütemek egysége ♪, kivéve, ha másként jelöltük. A táncok megközelítő tempójára a táncok típusából lehet következtetni.

⁶¹ A táncos mozdulatelemzés a mozdulatban részt vevő három ízület, a csípő-, a térd- és a bokaizület harmonikus, egyidejű változását egyetlen jellemzőbe sűríti, a támaszték magasságiszcint-váltásába. Az elemzési egységek megállapítása a táncos gyakorlatból leszűrt kifejezési tartalomra irányul, és nem arra, hogy e tartalmakat milyen anatómiai változások hoznak létre. A táncos mozdulatelemzés tehát nem az anatómiai részletek mértékéig vizsgálja a változásokat, hanem az expresszív, mondhatni esztétikai tartalom alapján, noha tudatában van a változások anatómiai forrásának.

12. ábra.

13. ábra.

14. ábra.

15. ábra.

16. ábra.

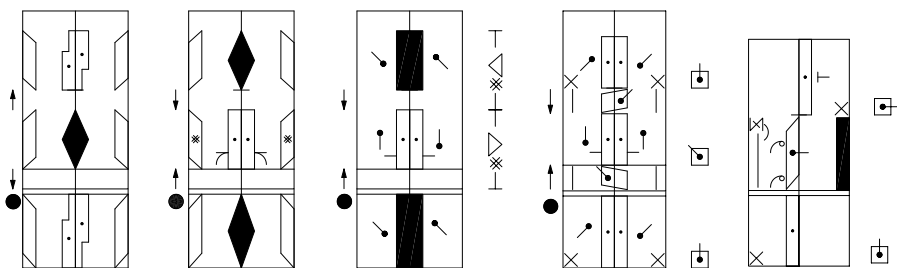
adta elő, azaz két, egymástól független esemény jelent meg egyetlen ♩ ritmikai érték alatt, ugyanazzal a testrészsel, a támasztólábbal előadva. Az események függetlensége arra utal, hogy az egyik esemény előadható a másik jelenléte nélkül is. A 12. ábra szerint a magasságiszint-váltás megjelent a forgatás hiányában, a láb forgatása pedig előadható a magassági szint váltásának elhagyásával.

A 14. ábra Vas megyei frisscsárdás-motívum utolsó nyolcadán sem az első pozícióba zárt támaszték nem változik, sem annak magassági szintje. Önálló ritmikai értékre előadott, táncos kifejezésként megfigyelhető változás (mozdulat) a sarokról talpra gördülés, azaz a támaszték lábförészének változása, amely így egyetlen mozdulateseményt képvisel. A 15. ábrán bemutatott szlovák karičkamotívum első két nyolcadán a támaszték pozíciójának változatlansága mellett ugyancsak lábförészváltásokat adott elő a táncos, amelyhez most magasságiszint-váltás is járult. Ismét két egymástól független, kifejezésében jelentőségteljes, ♩ ritmusban párhuzamosan zajló mozdulatesemény egyidejűségét láthatjuk.⁶²

A fent vizsgált mozdulatpéldákban a támaszték szerkezete, a két láb egymáshoz való viszonya nem változott. A 16. ábra mezősegi sűrű magyar motívumában a két mozdulat előadása során a használt lábförész és a támaszték magassági szintjének megtartásával a táncos a támasztékot az első és második pozíciók között változtatta.⁶³ A jelen elemzői megközelítés a lábak térbeli elmozdulását figyeli, amelyet például

⁶² Nancy Frishberg a hallássérültek számára kifejlesztett Amerikai Jelnyelv ismertetésekor arra hívta fel a figyelmet, hogy a jelnyelv két, általuk paraméternek hívott aspektusa egyidejűleg is megjelenhet (Frishberg 1983: 171). Frishberg azonban egy statikus kéztartásra és a vele egyidejűleg végzett, előírt mozdulatra utalt, nem pedig a kéztartáshoz vezető mozdulatra mint változására.

⁶³ A test ugrások közbeni vertikális elmozdulásának típusait Fügedi *Tánc – Jel – Írás* című könyve ismerteti (Fügedi 2011: 160–165). Az ott alkalmazott jelölésmóddhoz képest itt a megértést segítő kisebb módosítást vezetünk be. A magasságiszint-váltás tényét, a súlypont felfelé vagy lefelé elmozdulását korábban az iránytól függetlenül csupán egy felfelé mutató kis nyíl ábrázolta. A notáció felidézésének tapasztalatai szerint az elmozdulás irányát lényegesen könnyebb felismerni, ha a nyíl az elmozdulás tényleges, felfelé vagy lefelé irányát követi. Így e tanulmányban a lefelé ugrást egy lefelé mutató nyíl jelöli.

17. ábra.

18. ábra.

19. ábra.

20. ábra.

21. ábra.

pozícióváltáskor a lábfők elmozdulása fejez ki a legszemléletesebben.⁶⁴ A 16. ábra példájában az egymást követő mozdulatok tartalma egyetlen mozdulateseményre korlátozódik, a lábfők pozícióváltására, azaz nyitó-záró elmozdulására.

A 17. ábra sárközi friss csárdás motívumában a lábfők elmozdulásához további két egyidejű esemény járul, a lábak forgatása és a test magasságiszint-váltása.⁶⁵ A 18. ábra még összetettebb sárközi frisscsárdás-példájában a korábbi három mozdulateseményhez, az elmozduláshoz, fogatáshoz és magasságiszint-váltáshoz negyedikként talpról sarokra (illetve sarokról talpra) végzett lábförészváltás is járul. A 19. ábra szabolcsi cigánytáncmotívuma három expresszív, egyidejű eseményt tartalmaz,⁶⁶ de itt ismét egy újabb változástípus jelenik meg. A pozíció és a magassági szint váltása kiegészül az egész test haladásával, a főhangsúlyon jobbra, a következő mérőn balra. A 20. ábra szatmári verbunkmotívuma ismét újabb eseménytípust ad az eddigiekhez, a test füg-

⁶⁴ E megfigyelési szempont kapcsán hívjuk fel a figyelmet Kaepler és a Lábán-kinetográfia mozdulatelemzési elvei közötti igen jelentős különbségre. Kaepler a lépéseket leíró L_1 , L_2 , L_3 kinémákat tovább osztotta annak megfelelően, hogy a lépést a „szokásos” (regular) módon, azaz valamely irányba adták elő, vagy „helyben” (place), más szóval a régi támasztóláb mellé (Kaepler 1972: 178). (Kaepler az L_1 és L_2 kinémákat az elmozdulás iránya szerint különböztette meg, annak megfelelően, hogy a lépést előre vagy hátra irányba táncolták. Ezzel szemben mind a balra, mind a jobbra végzett lépéseket ugyanazon L_3 kinéma jelölte. Így a lépésirányt jobb oldalinak tekintette, ha jobb lábbal, bal oldalinak, ha bal lábbal adták elő. Kinémáival tehát nem lehet például a jobb lábbal bal oldalra végzett lépést leírni.) Kaepler újraközölt tanulmányában megjelent notáció világított rá arra, hogy Kaepler az L_3 kinémák alkalmazásakor nem tett különbséget az között, hogy a lábak elmozdulása helyben lépéshez, azaz a régi támasztóláb melletti támasztékvételhez vezetett, vagy ugyanott talajt érintő gesztushoz (Kaepler 2007: 79). Következésképpen Kaepler az elmozdulás vektorát leíró elveket követte, akár támasztéket, akár gesztust jelölt. Ebben a tekintetben leírása Lábán korai, *Choreographie* című könyvében alkalmazott, a mozdulatvektort ábrázoló notációs elveknek felelt meg, amelyet Lábán és munkatársai a kinetográfia fejlesztésekor már elhagytak (Laban 1926a). A testrészek elmozdulása, térbeli útjuk meghatározása szempontjából azonban Kaeplernek igaza van. A jelen elemzés is az elmozdulásokat állítja figyelve középpontjába.

⁶⁵ A magasságiszint-váltás jelentőségét a norvég néptáncutatók többször hangsúlyozták, lásd például Egil Bakka és Jan Blom tanulmányát (Bakka 2007: 108; Blom 1991: 423).

⁶⁶ A táncos itt is váltotta a lábförészét, de e váltást tekinthetjük a magasságiszint-váltás önkéntelen járulékos részének. Ha önálló eseménynek tartanánk, akkor négy esemény jelenne meg párhuzamosan, de ebben az esetben ezt erőltetett megkülönböztetésnek véljük.

gőleges tengelye körüli forgást. Egyetlen, ♩ ritmikai érték alatt előadott mozdulat itt is három eseményt tartalmaz, pozícióváltást, magasságiszint-váltást és térváltást.

A mozdulatesemények tárgyalását a 21. ábra női nyírségi cigánytáncmotívumának mozdulatsorával zárjuk, amely a párhuzamos események különleges egybeesését példázza. A főhangsúlyon a táncos a bal lábán jobbra forgott, a test magassági szintjét a kissé hajlított helyzetből a nyújtott láb szintjéig emelte, és e két egyidejű esemény alatt ♩ ritmusban két sarokejtést adott elő. Az összetett mozdulat megkapó varázsán túl figyeljünk fel annak szellemes kompozíciójára. A jellegéből adódóan staccato sarokejtések apró, vertikálisan *ellenirányú* mozdulatai a folyamatos emelkedésnek. Esztétikai tartalmától függetlenül, vajon milyen nyelvet leíró modell tudná tükrözni az egyidejűségében többretegű mozdulat összetett belső szerkezetét?

A fent bemutatott párhuzamos mozdulatesemények mindegyike egymástól jól megkülönböztethető és jellegében, típusában egymástól határozottan eltérő. Mindegyik előadható önmagában is, önálló ritmussal, az expresszív mozdulatkifejezés egyedi megnyilvánulásaként. Ezen eseményekről nem állítható, hogy a mozdulat lényegét nem érintő „allokinek” lennének,⁶⁷ mert meglétük nem esetleges, hanem a táncos döntésétől függő, határozott mozdulatkifejezések. A bemutatott események elvont térbeli mozdulatkonceptiók önállóan vagy egymással párhuzamosan előadott megvalósulásai.

A mozdulatesemények párhuzamos léte, különösen akkor, ha az események különböző szinkron ritmusként jelennek meg (lásd a 21. ábra példáját), megkérdőjelezi a nyelvi modellekre alapozott táncelemzés általános érvényét.⁶⁸ Az összetett mozdulatokat eredményező párhuzamos események figyelmen kívül hagyásából származó dilemma fedezhető fel Martin pontozómotívumokat rendszerező munkájában.⁶⁹ A szócsaládok mintájára Martin két- vagy háromtagú (két vagy három mozdulattal álló) motívumgyökök alapján motívumcsaládokat állapított meg.⁷⁰ Az első öt motívumcsaládot az alábbiak szerint jellemezte: „[...] a motívumrend élén az ún. *lábgesztusokból álló gyökök*, illetve az ezekkel kezdődő motívumcsaládok foglalnak helyet (1-5. motívumcsalád); lényegük az aktív szabadláb tevékenység, s megvalósulásuk feltétele az ún. ismétlődő (1-1-es) támasztékszerkezet.”⁷¹

A megállapított gesztusjellemzők ellenére Martin a legelső család gyökének a 22. ábra két mozdulatát jelölte meg, amely két támasztékváltás (két lépés), és nem tartalmaz önálló lábgesztust. A családhoz tartozó, morfológiai csoport és motívumszerkezeti funkció szerint beosztott, 1.2.1 jelű példák a 23. és 24. ábrán láthatók.

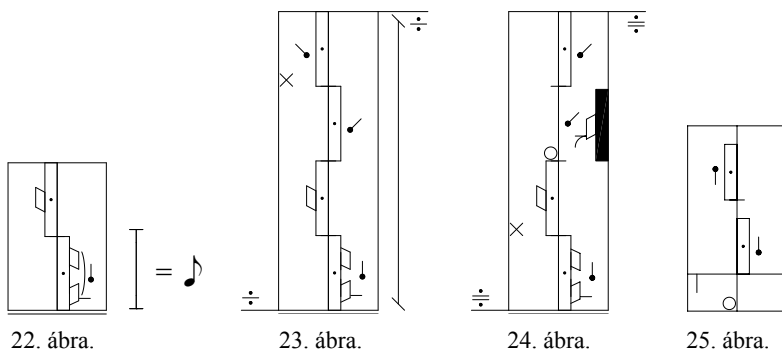
⁶⁷ Kaepler 1972: 175.

⁶⁸ Úgy véljük, a párhuzamos események elmélete határozottan eltér a Roman Jakobson és Morris Halle által javasolt, a szupraszegmentális hangjelenségeket leíró nyelvészeti koncepciótól (Jakobson–Halle 1968). A párhuzamos mozdulatesemény bármely eleme önmagában is lehet mozdulat, vagy a mozdulatot alkothatja több egyidejű esemény. A szupraszegmentális hangjelenség nem önálló szegmens.

⁶⁹ Karsai–Martin 1989.

⁷⁰ A „motívumgyök” fogalmat Martin a motívumrendszerezésről írott munkájában vezette be, a nyelvészetben használt morféma megfelelőjeként (Martin 1964: 72).

⁷¹ Karsai–Martin 1989: 76. Kiemelés Martintól.

22. ábra.

23. ábra.

24. ábra.

25. ábra.

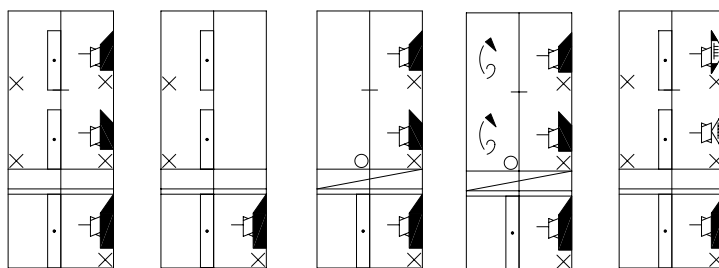
Martin nyilvánvalóan azzal a dilemmával került szembe, hogy hogyan osztályozzon olyan mozdulatokat, amelyek egyidejűleg párhuzamos mozdulateseményeket tartalmaznak: a támaszték szerkezete, váltása alapján a 23. és a 24. ábra motívumát a 11. családba kellett volna sorolni, amelynek gyökét a 25. ábra mutatja. A lépés bevezető lábgesztusához járuló erőteljes kifelé, valamint a támaszték váltása alatt megjelenő, ugyancsak erőteljes befelé forgatás mozdulatelemzési megközelítésben expresszíven domináló gesztus. Ha a támasztékváltás nélkül adta volna elő a táncos, a motívum valóban az 1. családba sorolható. Martin annak érdekében, hogy megfeleljen a nyelvészeti alapon létrehozott osztályozási szempontoknak, a két párhuzamos mozdulateseményből az egyiket figyelmen kívül hagyta, és így morfémaalapú elméletében feszültség, rendi ütközés keletkezett.⁷²

A POLIKINETIKUS SZEMLÉLET KITERJESZTÉSE

Annak érdekében, hogy a párhuzamos események koncepcióját tartalomelemző elméletté fejlesszük, szükségünk van arra, hogy a fent bemutatott polikinetikus szemlélet érvényét tágítsuk. A fentiek alapján az eddigi elemző elméletek a 26.a ábra egyidejű támaszték- és gesztusmozdulatát egyetlen, ♩ ritmikai értékű elemnek tekintették. A 26.a ábra rábaközi söprűtáncból választott két mozdulata a kelet-közép-európai néptáncok gyakran előforduló szerkezete, hasonló mintát tekintett Giurchescu és Kröschlova a 9. ábrán is bemutatott „motívumsejtnek”, amely két „motívumelemet” tartalmaz.⁷³ Itt azt javasoljuk, hogy vizsgáljuk külön-külön a támaszték- és gesztusmozdulatot, mert nyilvánvalóan más-más mozdulattartalmat képviselnek. A két egymást követő ♩ alatt a támasztóláb helyben előadott kis ugrásokat végez. Ha mozdulatait önmagukban szemléljük, ahogy azt a 26.b ábrán jelöltük, úgy véljük, különösebb, erőteljesnek tekinthető kifejező tartalommal nem rendelkeznek. A gesztusláb expresszív potenciálja azonban

⁷² Érdemes észrevennünk azt is, hogy e motívum 1. családba sorolásával Martin megváltoztatta korábbi elemzési alapszempontját, amely a motívumrendszerezés alapjának a támasztékszerkezetet tekintette, és közeledett a mozdulatok vektoros szemléletéhez – hasonlóképp, mint Kaepler.

⁷³ Giurchescu–Kröschlova 2007: 42–43.

26a. ábra.

26b. ábra.

26c. ábra.

26d. ábra.

26e. ábra.

megmarad még akkor is, ha a 26.c ábra szerint a támasztóláb ugrásai nélkül jelenik meg a két mozdulat egymás után. A gesztusláb tekinthető tehát úgy, mint amely e rövid kompozícióban főszólamot képviseli, a támasztóláb pedig a kísérszólam szerepét tölti be, noha kétségtelen, hogy a támasztékszólam nélkül a tánc szegényebbnek, egyszerűbbnek hatna. Hozzátehetjük, hogy ha a 26.d ábra szerint a támasztóláb ugrásszólamát lenghangsúlyos rugózásként jelölt igen kis kitérésű függőleges lüktetésre csökkentjük, a tánc kifejező ereje az eredetileg vizsgált mozdulatsorhoz képest alig változik. Ha a gesztusláb mozdulatát vesszük el, az expresszív tartalom teljesen eltűnik.

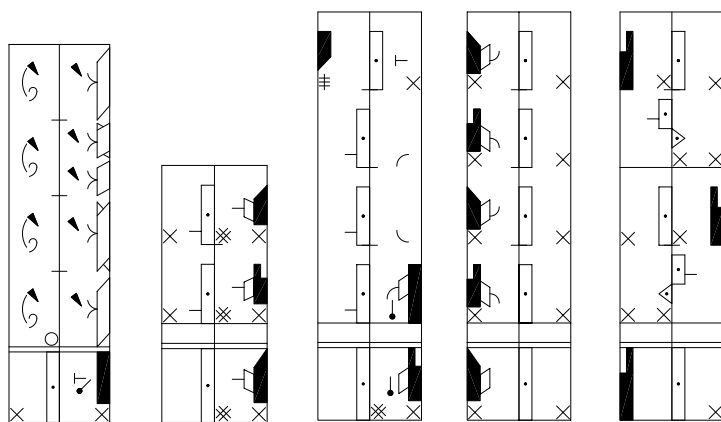
A fenti elemzés arra is rámutat, hogy érdemes lenne a két láb mozdulatait állandóan külön-külön vizsgálni, még akkor is, ha mindkettő támaszt, mint a 16. és 17. ábrák esetében. Elmozdulásuk mozdulatvektora szempontjából a két támasztóláb szimmetrikus vagy tükörszólamot ad elő.

TÉRBELI ELLENTÉTEK: A KONTRAKINÉZIS ELVE⁷⁴

A fent bemutatott szemlélet, amely az egyidejű támasztó- és gesztuslábmozdulatokat expresszív tartalmakat hordozó szólamokra választja szét, annak felismeréséhez vezet, hogy a szólamok mozdulattartalmaiban egymástól független *mozdulattémák* állapíthatók meg.⁷⁵ A 26.a ábra lejegyzésében megfigyelhető, hogy a gesztusláb, különösen ha a lábfő elmozdulását szemléljük, az egymást követő ♩-ek alatt ellentétesen, oda-vissza

⁷⁴ Az elméletet első alkalommal e sorok írója az ICTM Etnokoreológiai Munkacsoportjának 2006-ban Kolozsváron tartott szimpóziumán mutatta be (Fügedi 2012b).

⁷⁵ A jelen tanulmányba a *téma* fogalmát e célra jobb híján vezetjük be, elsősorban azért, hogy a határozottan független, felismerhető és ismétlődő tartalmi elemet megkülönböztessük a Giurchescu és Kröschlova által említett motívumsejt, valamint a Kaepler-féle morfokín fogalmaitól (Giurchescu – Kröschlova 2007: 29; Kaepler 1972: 174). Giurchescu ugyancsak használta a *téma* fogalmát, de – úgy tűnik – a „motívum” és a „frázis” szinonimájaként (Giurchescu 1983: 33). Itt a *téma* fogalmát elválasztjuk a motívum fogalmától, annál is inkább, mert – ahogy erre a következőkben kitérünk – ugyanazon motívumban különböző, egyidejű témák jelenhetnek meg. Tudatában vagyunk, hogy a zenében a *téma* nem elemi, hanem hosszabb, összetettebb kompozíciós egységre vonatkozik.

27. ábra.

28. ábra.

29. ábra.

30. ábra.

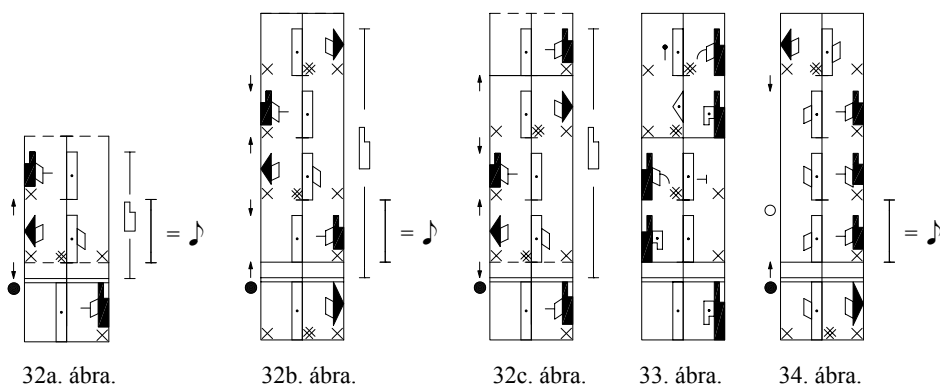
31. ábra.

irányba mozdul. A 26.e ábra a vektoralapú lejegyzéssel nyilvánvalóbban szemlélteti a lábfők egymást követő, bal és jobb oldalt irányú, ellentétes útját.⁷⁶

A 27. ábra mátyusföldi barátoké verbunkból származó motívumában másik típusú ellentétet találunk. Nyilvánvaló, hogy ebben a mozdulatsorban is a gesztusláb képviseli a főszólamot, a támasztóláb lenthangsúlyos rugózása csupán kíséri a gesztusláb dobantásait. A gesztusláb irányát a táncos nem változtatta meg, de minden dobantással a jobb lábat ellentétes irányban forgatta. A gesztusok itt forgatási ellentétet képviselnek.

A két ellentéttípus, az irány- és forgatási ellentét gyakran a gesztusláb párhuzamos eseményeiként jelennek meg, ahogy az a 28. ábra Vas megyei ugrós motívumában is látható. A magyar néptáncok lábgesztusainak előadása során egy harmadik ellentéttípus is megfigyelhető, a lábförészellentét alkalmazása. A 29. ábra felső-Tisza-vidéki csárdáspéldája szerint a táncos a lábfő két ellentétes végpontjával, sarokkal és lábujjheggyel váltakozva érintette meg a talajt, miközben sem a láb irányát, sem forgatását nem változtatta meg. Lábförészellentét önmagában igen ritkán jelenik meg a néptáncban. A 30. ábrán látható csárdáslejegyzés szerint a táncos mindhárom ellentéttípust, az irány-, forgatási és lábförészellentétet egyidejűleg alkalmazta. A mozdulatváltozás tekintetében három párhuzamos esemény jelent meg egyidejűleg. Változott a testrész iránya, forgatottsága és a talajt érintő lábförész. Az egyidejű események sora *három párhuzamosan futó témát hozott létre, és minden egyes téma különböző ellentétartalmat képvisel*. Miként az a 26., 27. és 29. ábrán látható, egy-egy téma önmagában is előadható, a 28. ábra szerint valamely kombinációban, avagy, mint a 30. ábrán, mindhárom egyszerre is megjelenhet. Ahogy az egyidejű témák száma növekszik, az egy-egy zenei mérőre eső mozdulat egyre gazdagabb, expresszív tartalma egyre díszítettebb lesz, amely egyben megkívánja az előadásukhoz szükséges táncos készségszint egyre fejlettebb voltát.

⁷⁶ A testrészhöz viszonyított notációs módszer szerint (DBP – Direction-from-Body-Part jelölésmód; lásd Hutchinson Guest–Kolff 2003: 42–57).

A gesztuslábbal végzett, a fenti példákban megjelenő sajátos, ellentétben alapuló térhasználati módot *kontrakínézisnek* nevezhetjük el. Egy mozdulatpár kontrakinetikus, ha egymást időben azonnal követő (szukcesszív) térbeli ellentétet jelenít meg. Egy mozdulatesemény csak akkor tagja egy kontrakinetikus párnak, ha a mozdulatkifejezés szempontjából határozott, megkülönböztethető ritmikai értékkel rendelkezik.

Az azonnali szukcesszivitás a kontrakinetikus mozdulatpár éppen úgy meghatározó sajátossága, mint a térbeli ellentéttartalom. Így a 31. ábra somogyi kanásztánc példája szerinti háromlépés mozdultsor kétszeri előadásakor megállapítható oldalszimmetriát, a balra haladó első ütem jobbra ismétlését nem tekintjük kontrakinetikusnak, mert az oldalirányú ellentét közé egyéb mozdulatok ékelődtek. E megkülönböztetést azért emeljük ki, mert rávilágít a kontrakínézis valamely ismétlődő, jellegzetes mozdultsor (motívum) kidolgozásában játszó szerepére. A szekvenciális elemekből álló mozdultsor ismétlése (azonos, szimmetrikus, megfelelő, szimmetrikus megfelelő) a tánc magasabb szerkesztési folyamata.

A következő, magyar néptáncokból származó példák egyszerű, de jellegzetes, lábgesztussal előadott kontrakinetikus szerkezeteket mutatnak be. A 32.a ábra kalotaszegi legényes példájában a bal láb gesztusainak irányellentétéhez forgatási ellentét járul. A támasztóláb kísérőszólamában ugyancsak ellentétes forgatásokat találunk. A támasztóláb forgatásai egyben a gesztusláb forgatásaival is ellentétesek. A támasztó- és gesztusláb forgatási ellentéte nem a kontrakínézis példája, mert nem ugyanazon testrészszel végzett, egymást követő mozdulatokból adódó ellentét, hanem két eltérő testrész egyidejű mozdulatának eredménye. Hatása azonban erőteljes, a két egyidejű ellentét egymást kiemeli.

A 32.b ábra a fenti kontrakinetikus szerkezet táncbeli elhelyezkedését mutatja. Ha a sort a 32.c ábra szerint mutatjuk be, a 33. ábra somogyi ugrópéldájával való szerkezeti hasonlósága könnyebben felismerhető. A 33. ábrán az oldalt irányú gesztusellentétek helyett hátul–elől irányú ellentéteket találunk.

A 34. ábra szilágysági zsbai példája a 32.b bővített, kiegészített változatának tekinthető. A gesztusláb nyitó–záró, valamint a vele egyidejű forgatási ellentétet követően – a második és a harmadik ♪-on – a táncos az elől érintő jobb gesztusláb irányát megtartva egyesemenyes forgatási ellentéteket adott elő. A támasztóláb egymást kö-

35. ábra.

36. ábra.

37. ábra.

vető forgatásai is kontrakinetikus ellentétesek, azonban e forgatások iránya most a gesztuslábával nem ellentétes, mint a 32.a–b példában, hanem megegyező. Minden egyéb szerkezeti hasonlóság ellenére, csupán e forgatási azonosság a mozgatsor látványát erősen megváltoztatta.

A 35. sárközi és a 36. ábra kalotaszegi verbunkmotívumában a térbeli ellentét a zene metrikai rendszeréhez képest eltoltan, de kontrakinetikus elvében egymáshoz hasonló mozgatsorként jelenik meg. A 35. ábra példájában a táncos a főhangsúlyra oldalt emelte a bal lábát, majd ♩ ritmusban záró–nyitó gesztuspárt adott elő, amelyhez kifelé és befelé forgatás járult (a mozgatsort az ütem második felében szimmetrikusan megismételte). A 36. ábra példájában a táncos a jobb láb nyitó–záró, valamint befelé és kifelé forgatott lábgesztuspárjával kezdte az ütemet,⁷⁷ a párt előkészítő ♩ ritmikai értékű mozgatsort az ütem hangsúlytalan negyedére csúsztatta. A 33. és 34., valamint a 35. és 36. ábra példái közötti koncepcionális hasonlóság nyilvánvaló, noha két vidék (Sárköz és Kalotaszeg), ahol e motívumokat rögzítették, távol fekszik egymástól. A hasonlóságot aligha indokolhatja másolás, inkább a megegyező térbeli kontrakinetikus elv alkalmazása.

A 37. ábra legényes-mozgatsora két kontrakinetikus témát tartalmaz. A témák összetartozóságának felismerésére a mozgatsort a főhangsúly előtt megjelenő mozgatsorral kezdtük, amelyben a táncos a jobb alsó lábszárát a bal támasztóláb mögé emelte, majd a következő ♩ -on a testrészt ezzel ellentétes irányba lendítve megütötte a támasztólábat a boka fölött. Az ezt követő kontrakinetikus téma lényegében megegyezik a 32.a ábra közkeletű névvel charlestonszerűnek nevezhető mozgatsorával. Figyeljük meg, hogy a támasztóláb kísérszólam-szerepe a kontranyolcadokon megjelenő apró ugrásokra korlátozódott.

⁷⁷ A forgatást a táncítás közvetve ábrázolja. A jelölt comb és az alsó lábszár irányok nem csupán a láb részeinek irányba mozgását jelölik, hanem egyben az irányok megvalósításához szükséges, csípőízületből végzett forgatást is.

A rendelkezésre álló motívumgyűjtemények⁷⁸ alapján megállapítható, hogy a magyar néptáncban az egymást követő lábgesztusok rendszerint kontrakinetikusak, térbeli ellentétet valamely formában nem képviselő gesztuspárok alig találhatók. Az eddig elérhető források alapján úgy tűnik, e jellegzetesség erősen elválasztja például a magyar nyelvterületen gyűjtött és a balkáni táncokat, amelyekben gesztus-kontrakínézis elvétve található.⁷⁹

A lábgesztusokkal előadott kontrakinetikus szerkezeteken túl, a 16–20. ábrák szerint a magyar néptáncokban a térbeli ellentét a támasztóláb mozdulataiban is gyakran megjelenik. A 16. ábra példájában a lábfők ellentétes utakat járnak be a II. pozícióba nyitás és az I. pozícióba zárás előadásakor. A 17. ábra egy-egy mozdulatában három egyidejű eseményt találunk, az események sora pedig három párhuzamosan futó kontrakinetikus témát képvisel. A támasztóláb lábfeje a pozícióváltások során részsút hátra–részsút előre ellentétes irányokba halad, ezzel egyidejűleg az egész láb befele és kifele forgat, a test magassági szintje pedig ellentétes irányokba változik, a súlypont a főhangsúlyra lefelé, a hangsúlytalan metrikai részen felfelé mozdul.

A 18. ábra példája mindhárom fenti témát tartalmazza, és kiegészül lábförésváltásokkal. A sarokról talpra, illetve talpról sarokra váltás csak a lábfő ujjhegyének elmozdulásában érzékelhető ellentét, erőteljes kontrakínézisnek nem tekinthető. Az eltérés nyilvánvaló meglete miatt az ilyen jellegű mozdulatpárt inkább a mozdulatkontraszt megnyilvánulásának tekinthetjük, de a példában még így is a negyedik párhuzamosan futó témát képviseli.

A 19. ábrán látható pozíció- és magasságiszint-váltásokban megtalálható kontrakinetikus jelleget már ismertettük. E kettőhöz járul az egész test balra–jobbra haladása. A 20. ábra példája a pozíció- és magasságiszint-váltás ellentéttémáin túl forgási ellentétet tartalmaz.

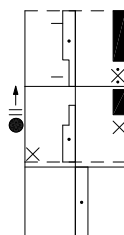
A fenti, páros támasztékkal megjelenített mozdulatellentéteken túl egy láb támasztékával is előadható kontrakinetikus téma. A 38. ábra Duna menti frisscesárdás-példája szerint az előrelépést a következő ritmikai értéken hátraugrás követte. A lépés–szökkenés⁸⁰ toposzra alapuló két ellentétes, a néptáncmozgalomban „fonásnak” nevezett mozdulatpár különböző metrikai elhelyezkedéssel és különböző irányokkal a magyar néptáncokban igen gyakran megjelenik. A 39. ábra kalotaszegi legényes motívumának két metrikai egységén a táncos a támasztólábát befele, majd kifele forgatta, ezzel párhuzamosan az ujjhegyejtés–sarokejtés kontraszttemáját táncolta, és a támaszték két egyidejű témája mellett a valamelyest látványosabb, kontrakinetikus háromtémájú, irány-, forgatási- és lábförésváltást képviselő lábgesztust adott elő. Figyeljük meg, hogy már ezen igen kicsi, csupán ritmusú legényes-mozdulatpár milyen rendkívül összetett, egyben milyen erőteljesen expresszív jelenség.

Támasztékvétel és gesztus között megszóló kontrakinetikus párt találunk a 40. ábra rábaközi dusmotívumában. A lábfők II. pozícióba nyitása és az ezzel ellentétes irány-

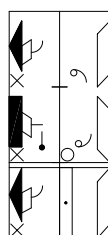
⁷⁸ Martin 1964; Ivančan1983; Halmos–Lányi–Pesovár 1988; Halmos–Lányi–Nagy 1987; Karsai–Martin 1989; Martin 2004; Fügedi (szerk.) 2016.

⁷⁹ Számos balkáni tánc lejegyzését közölte Lisbet Torp (Torp 1990, 2007).

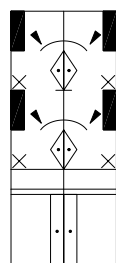
⁸⁰ Ugyanazzal a lábbal végzett, úgynevezett támasztékismétlő kis ugrás.

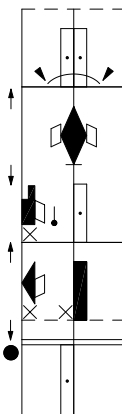
38. ábra.

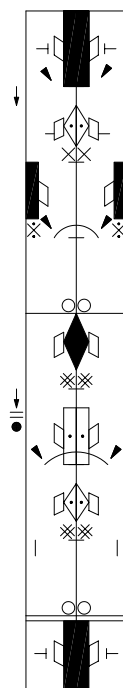
39. ábra.

40. ábra.

41. ábra.

42. ábra.

ba mozgulással bokázva zárása szempontjából a példa a 16. ábra mozgulatpárjához hasonlít, azzal a különbséggel, hogy a lábfők itt a levegőben találkoznak. A 16. ábra példájához képest a mozgulatpár itt kiegészül a súlypont függőleges lefelé-felfelé elmozdulás eseményével. Egyszerűsége miatt a két mozgulat ellentétét magától értődőnek érezzük.

A 41. ábra mezőföldi ugrósmotívumában nyitó–záró, valamint be- és kiforgatásból álló egyidejű kontrakinetikus témák előadását láthatjuk. A párhuzamosan futó témákat az első két $\downarrow$ alatt először a bal gesztusláb adja elő, amelyet a támasztóláb felfelé és lefelé irányú kis helyben ugrásai kísérek. A második két $\downarrow$ -re a táncos a nyitó–záró és beforgató–kiforgató témákat a támasztólábra „transzponálta”, mialatt a zenei hangsúlyrendhez illesztett lent-fent lüktetést megtartotta.

A kontrakinézis használatának különleges szellemességgel szerkesztett esete a 42. ábrán látható kétütemes kalotaszegi legényes-mozdulatsor. A csak $\downarrow$ ritmusú mozgulatokat tartalmazó két ütem látszólag egyszerű. Figyeljük meg azonban két, párhuzamosan futó ellentéttema tükrörfordítását a két ütem alatt. Az első ütem $\downarrow\downarrow$ ritmusú forgatási témájaként a táncos beforgatás–kiforgatás–beforgatás sort adott elő, a második ütem kiforgatással kezdődő mozgulatsora ennek diakron tükré. A lábfők útja tekintetében – a forgatásokkal egyidejűleg – a táncos az első ütemben a nyit–zár–nyit ellentétsort táncolta, a másodikban ennek ugyancsak fordítottját, a zár–nyit–zár sort.

A 7 szünettel megszakított két diakron tükörfordítás önmagában is nehéz ritmikai feladat, amelyhez további bonyodalomként járul a támasztékszerkezet aszimmetriája, valamint a súlypont vertikális mozdításának különbsége. Az első ütem második nyolcadának kis ugrással végzett támasztékvételét a táncos a második ütem ugyanazon ritmikai helyén magas ugrásra változtatta, míg a forgatási és iránytükroezések ellenére mindkét ütem a súlypont mélyítésével zárul. A mozdulatsor szerkezetének megértése és előadása igen magas szintű mozdulattudatosságot kíván.

Annak vizsgálata, hogy a párhuzamos eseményeket vagy csak egyetlen mozdulateseményt tartalmazó kontrakinetikus mozdulatópárok miként alkotnak magasabb, ismétlődő egységeket a táncban, tehát azon összetett szerkezeteket, amelyeket a korábbi, fent többször idézett kutatások motívumokként tartottak számon, egy másik elemzés tárgya lehet. Célunk itt csupán annyi volt, hogy a kontrakinézis szerkesztési elvét követő mozdulatópárok gyakoriságát a magyar, de szélesebb értelemben a kelet-közép-európai néptáncokban bemutassuk.

A KONTRASZT ÉS AZ ELLENTÉT ELVÉNEK KORÁBBI FELVETÉSEI A NÉPTÁNCKUTATÁSBAN

Egyes korábbi kutatások megállapítottak kontraszthatást a táncmozdulatok előadása során, alkalmanként az ellentét elvének említését is megtaláljuk. John Blacking a dél-afrikai venda törzshöz tartozó lányok avatási rítusával kapcsolatos két tánc, az elbeszélő, történetmesélő jellegű nritya és a konkrét jelentéshez nem köthető mozdulatokat előadó nritta táncok antropológiai elemzésekor a következő kontrasztban álló elemeket sorolta fel: megjelölő (tudatos) kommunikációra vagy a tudatalatti hatásra törekvés; a mimetikus vagy absztrakt mozdulatok használata; a szociálpszichológiai szemszögből kognitívnek vagy affektívnek tartható funkciók; illetve a tánc társadalmi mágikus vagy személyes eksztatikus gyakorlata.⁸¹

A Judy Van Zile vezette, fent már említett kutatócsoport úgy vélte, hogy a vizsgálódásuk tárgyául választott délnyugat-indiai tánc „a kontraszt tánca, amelyben a komponensek igen magas fokon szerveződnek”.⁸² Ennek térbeli példájaként a lágyan áramló felsőtestmozdulatokat említették a lábbal végzett dobbantásokkal, valamint a szélesen ívelt gesztusokat az aprólékosan kidolgozott mozdulatokkal szemben. Noha ellentétként vetették fel a kéz mozdulatjátékait, az elemzéshez mellékelt partitúrában az itt ismertetett kontrakinézis jelensége nem volt felismerhető, a táncban csak egyszer megjelenő, a fej oldalirányú, oda-vissza tolásának kivételével. A kontrasztok sorában említhetjük még Andrei Bucşan észrevételét, amely kontrasztként értékelte a román páros tánc, az ínvtita előadásában a nők egyszerű mozdulatait a férfiak virtuóz figurázásával szemben.⁸³

⁸¹ Blacking 1985: 74.

⁸² Bartenieff et al. 1984: 9.

⁸³ Bucşan 1999: 6.

Könczei Csilla a borica táncalkotási elveit vizsgálva arra következtetésre jutott, hogy a tánc motívumai olyan koherens rendszeren alapulnak, amelynek elve az ellentét.⁸⁴ Az ismertetett transzformációs elvek közül kettő tartalmazott jobb–bal, valamint előre–hátra térbeli ellentétpárt. Itt azonban a jobb–bal ellentét arra vonatkozott, hogy a jobb vagy a bal láb kezdett-e egy motívumot, illetve a motívumot kezdő láb előre vagy hátra irányba mozdult. A másik két transzformációs elv a dinamikát, a motívumok előadásának erőteljes vagy könnyed voltát érintette („aprítva–megrakva”, „simmán–vasalva”); a jelen értelmezési keretben e két párt inkább a kontraszt, mint az ellentét kategóriájába tartozónak véljük.

Karácsony Zoltán a kalotaszegi legényes elemzésekor az „oppozicionálás” szerkesztési elvét említette.⁸⁵ Karácsony nemcsak a motívumok szimmetrikus ismétlését tekintette idetartozónak, hanem az előrehaladás hátraugrással, valamint az oldalt haladás visszatáncolással való kompenzálását. Az oldalszimmetriát (egy mozdulatsor szagittális síkra tükrözését) olyan erős követelménynek vélte, amely megjelenítése érdekében a táncos a zeneileg erősen határolt legényes pont szerkezetét is megváltoztatta.

A mozdulat elemi szintjén végzett vizsgálatok terén nem találtunk olyan forrást, amely az itt kontrakinézisnek elnevezett ellentéttípust, az azonos testrésszel közvetlen szukcesszivításban előadott ellentétet megállapította volna. E koncepcióhoz legközelebb Lábán járt a test köré képzelt ikozaéder csúcspontjaira alapozott térharmoniaelv kidolgozásakor, az úgynevezett „tengelyskálák” azonosítása során.⁸⁶ Lábán felismerte az azonnali térbeli ellentét kifejező erejét, de ezen ellentéteket az egész testtel végzett mozdulatokra alkalmazta, nem a külön-külön mozdítható testrészekre.

ÖSSZEHASONLÍTÓ TARTALMI ELEMZÉS

Az összehasonlító tartalmi elemzés a fent bemutatott eszközöket alkalmazza arra, hogy a kutatás által eddig motívumként számon tartott mozdulatsorok részei és egészei közötti összefüggéseket feltárja. A tartalmi elemzés révén kimutatható a motívumrendszerzés további problémája. Mint fent már említettük, a Martin által kifejlesztett módszer a motívumokat az első egy vagy két mozdulat, az úgynevezett motívumgyök alapján osztályozza.⁸⁷ Az a légbokázóval kezdődő, majd egy lábra érkező gyök például, amely szerint Martin a legényesmotívumok 5. családját megállapította, a 43. ábrán látható.⁸⁸ A család egyik, 5.2.2.1.1 jelű tagját a 44. ábrán mutatjuk be. A 45. ábra egy Vera Proca Ciortea által közreadott călușmotívumot mutat,⁸⁹ amely lényegében ugyanazon mozdulatsorból áll, mint a 44. ábra legényesmotívuma, azzal az eltéréssel,

⁸⁴ Könczei 1989: 149.

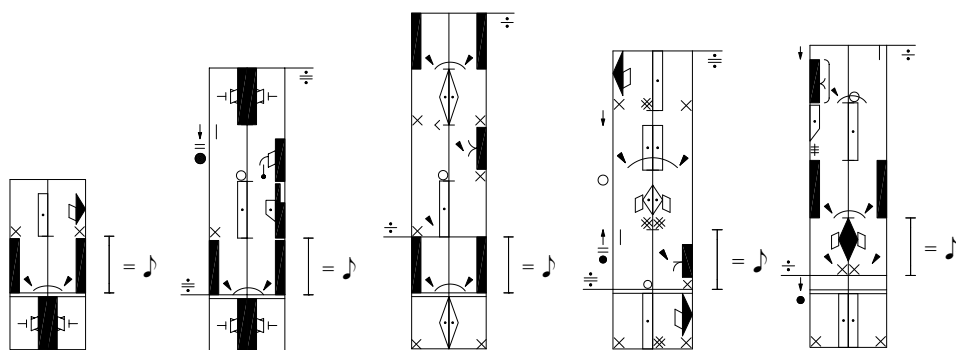
⁸⁵ Karácsony 1992: 154.

⁸⁶ Laban 1926a: 43–46.

⁸⁷ Karsai–Martin 1988; Karácsony 1992; Martin 2004.

⁸⁸ Martin 2004: 282.

⁸⁹ Ciortea 1979: 19. Az eredeti publikációban lemaradt az ütem egységének nyolcados átértékelése. A kísérőzene dallamát 2/4-es metrummal közölték, a táncot – átértékelés híján – 4/4-ben. A motívum jelen újraközlésnél a zenét vettük alapul a tánc ritmusának meghatározásakor.

43. ábra.

44. ábra.

45. ábra.

46. ábra.

47. ábra.

hogy a cálušmotívumban a táncos a 43. ábra szerinti gyök második tagját, a bokázóból talajra érkezést nem egy hangsúlytalan zenei részen, hanem a főhangsúlyra adta elő. A 46. ábrán bemutatott, a mezőségi sűrű tempó részeként rögzített motívum további egy nyolcad csúszással tartalmazza (szinte) ugyanazon elmozdulástartalmakat.⁹⁰ A sűrű tempóban a táncos a 44. ábrán látható motívum harmadik nyolcadra eső érintő gesztust a zenei főhangsúlyra adta elő. A 44. ábra négynyolcados ciklusának utolsó tagjával, a hajlított páros lábú támasztékkal kezdődik a 47. ábra nyírségi cigánytáncmotívuma, amelynek tartalma minden nyolcad minden mozdulateseményében szinte teljesen azonos a 44. ábra eseményeivel, miként a két kontrakinetikus pár is épp abban a sorrendben és összetételben található meg, ahogy az a 44. ábrán megjelent.

Ha a fenti négy, mozdulattartalom szempontjából megegyező, vagy igen hasonló példát a főhangsúlyra eső mozdulat szerint rendezzük, mindegyik más-más helyre kerül. Ha a rendezés csak egyetlen táncos motívumkészletét érinti és a táncos ugyanazon sort nem alkalmazza eltolt sorrendben, a rend minden motívumot csak egyszer tartalmaz. Szélesebb minta esetén azonos mozdulattartalmú redundanciák jelenhetnek meg. Az elemzés alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy egy mozdulatsor főhangsúlyhoz való viszonya a sor alkalmazásának egyik, de tánc típusok és -dialektusok tág körében végzett rendezés szempontjából nem meghatározó jellemzője. Más szóval a főhangsúlyhoz képest ciklikusan csúszásokkal is megjelenő mozdulatsorok esetében a főhangsúlyhoz kötött „motívumgyök” szerinti rendezés elfedheti a tartalmi rokonságot.

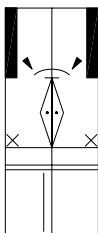
A mozdulatsorrend kérdése a fent tárgyalt kontrakinetikus párok esetében is felvethető. A 44–47. ábra mozdulatsoraiban a 48. és a 49. ábrán bemutatott két kontrakinetikus mozdulatpár jelenik meg.⁹¹ Itt azt javasoljuk, hogy egy kontrakinetikus pár első vagy

⁹⁰ A 46. ábra motívumában a harmadik nyolcadra a táncos nem a levegőben, hanem a talajon bokázott. Az elmozdulások vektora szempontjából mind a két láb egymás felé mozdulása, mint a test súlypontjának emelkedése a 44. ábra első és a 46. ábra harmadik nyolcadában megegyezik. A mozdulatrokonság mel-llett nyilvánvaló, hogy a 44. ábra légbokázója jóval látványosabb, mint egy támasztékba érkező bokázás.

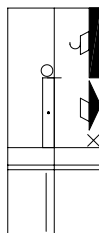
⁹¹ A kiinduló helyzetben a támasztékot csak a mozdulat általános jelével, meghatározott magassági szint nélkül jelöltünk. A 49. ábra érintésére ugyancsak a lábfőrészt speciális azonosítása nélkül utaltunk.

kezdőtagjának azt tekintjük, amelyik a test középvonalától távolodik, azaz nyit, második, vagy befejező tagjának pedig azt, amelyik a test középvonalához közeledik, tehát zár. A mozdulatesemény-elemzés kimutatja, hogy a 48. ábra minden egyes eleme két eseményt tartalmaz, a lábfők egymáshoz képesti oldalt irányú elmozdulását (az első távolodást, a második közeledést), valamint az egész test magassági szintjének váltását (az első ereszkedést, a második emelkedést). A 49. ábra mozdulattémája ettől lényegesen eltérő. Kontrakinetikus összefüggés csak a lábgesztus háromeseményes mozdulataiban található, amint a jobb láb oldalt irányban távolodik a test középvonalától, befelé forgat és meghajlik, majd a következő metrikai egységen a táncos a jobb lábát a támasztóláb mellett kifelé forgatva és nyújtva a talajra érinti. A támasztóláb a gesztus második mozdulata alatt helyzetben marad, szerepe csak annyi, hogy lehetővé tegye a gesztusláb számára szólama előadását.

Mindkét téma előadható önmagában, ismétlődve, ahogy az a 40. és a 33.a ábrán látható, vagy más témákkal kombinálva, miként a 37., 39., 41. és 42. ábra mutatja. A témák főhangsúlyhoz való viszonya a 44–47. ábra alapján a tánc típusától vagy az előadótól függően eltérő lehet.

48. ábra.

49. ábra.

KÖVETKEZTETÉSEK

A fent bemutatott, igen csekély számú kelet-közép-európai néptáncpélda tartalmi összetettsége, az egyetlen testrésszel egyidejűleg megjeleníthető különböző események egymástól eltérő mozdulattémákat alkotó lehetősége, amelyek – az események időbeli párhuzamos előadhatósága következtében – felbukkanó, eltűnő, majd ismét megjelenő testrészszólamokat alkothatnak, felvetik a táncelemzés egy új, a korábbinál lényegesen átfogóbb, a mozdulattartalom minden jelentős változására kiterjedő lehetőségét. A motívumosztályozás fent ismertetett dilemmái világítanak rá arra, hogy a mozdulatsorokat csupán időben szekvenciálisan szakaszoló elméleti koncepciók, mint a „motívumelem” vagy a vele ekvivalensnek tartott „kinéma” csupán az egyes eseményes mozdulatokat tartalmazó táncok vizsgálatára alkalmasak, illetve olyan mozdulatrendszerekre, amely diszkurzívak vagy mimetikusak,⁹² azaz ahol az értelmezés szem-

⁹² Blacking 1985: 71.

pontjából egy-egy mozdulathoz, annak összetettségétől függetlenül, egyetlen jelenés tartozik. A kelet-közép-európai néptáncok egyidejű mozdulateseményeinek és időben párhuzamosan futó mozdulattémáinak, valamint azok változékonyságának egyetlen, egyszerű, egyben „jelentés nélkülinek” tartott komponensre redukálása kizárja annak lehetőségét, hogy e tánc hagyományban fellelhető páratlan ötletességet és kreativitást felmutathassuk. Táncdialektusok vagy előadó személyiségek szempontjából tekintve e megközelítésre, az események és témakapcsolások szokásos vagy rögzült alkalmazásának felismerése egy-egy közösség hagyományában vagy egyéni gyakorlatban kimutathatja a tánc kultúrák közötti hasonlóságot vagy eltérést.

A fent elemzett, egyidejűleg futó kontrakinetikus témák tartalmi függetlensége, mint például a testközépponthez képesti távolodás–közeledés és a vele egyidejűleg előadott súlypontejtés és -emelkedés, de bármely más összetett jelenség felveti annak kérdését, hogy lehetséges-e egyáltalán egy koherens motívumszótárat felállítani akár olyan koreológiai részterületen, mint egy-egy tánc típus, vagy régióban, mint Kelet-Közép-Európa. Martin hat kritériumot állapított meg a néptáncmotívumok jellemezőjeként: a motívum a tánc olyan egysége, amely 1) szervesen legkisebb; 2) ismétlődő; 3) a tudatban visszaidézhető; 4) az elemi formaalkotás megnyilvánulása; 5) kifejező; 6) a hagyományban fenn képes maradni.⁹³ Mind a hat éppúgy érvényes a kontrakinetikus témákra, amelyekből a magasabb egységnek, például a motívumok felépülnek. Martin fenti hat kritériumából csupán a 2., az ismétlődésre vonatkozó az, amely feltételezésektől, elméleti megfontolásoktól függetlenül alkalmazható, a többi öt tág teret enged a kutatói interpretációnak.⁹⁴

A párhuzamos mozdulatesemények és témák léte világít rá arra, hogy a jelenleg motívumnak tekintett mozdulatsorok klasszifikációja még a szinkrontémák rendezésénél is lényegesen nagyobb kihívás. A motívumok mint a tánckompozíció olyan egységei, amelyek esetenként több, ritmikailag kettős vagy hármas tagozódású,⁹⁵ tematikailag sokrétű kisebb egységekből épülnek fel, a kreatív táncos tudás magas fokon kidolgozott, rendszerint zárt kompozíciójú mesterdarabjai. Összetettségük miatt a kifejezés terén gyakran közelebb állnak a zenei dallamhoz vagy egy versszakhoz, mint a mondathoz, hogy a közkeletű „motívum mint szó” erősen megtévesztő metaforáját már ne is említsük.

A tartalmi elemzés rávilágíthat a motívumalkotás folyamatára, és feltárhatja a belső térhasználati összefüggéseket, a táncbeli „gondolkodás” mechanizmusát. Úgy véljük, az itt bemutatott esemény–téma elmélet egyben azt is bizonyítja, hogy a táncmozdulatok a kifejezés olyan formáit követik, amelyek teljes potenciáljukban nem írhatók le sem zenetudományi, sem nyelvészeti eszközökkel. Nyilvánvaló, hogy egy leendő táncstudománynak saját elemző utat kell követnie, hogy a tánc kutatás – Lábánt

⁹³ Martin 1964: 21–34.

⁹⁴ E kutatói szubjektív értelmezés jelenségét a borica motívumainak rendezésére tett kísérlete során már Könczei is említette: „De a legnagyobb nehézség abban mutatkozott, hogy néhány esetben sehogy sem tudtuk eldönteni, hogy a kérdéses motívumokat egymás formai rokonainak tekinthetjük-e vagy sem. A legkínosabb annak felismerése volt, hogy a döntés teljesen a mi akaratunktól függ” (Könczei 1989: 146).

⁹⁵ A ritmikailag hármas tagozódású témákat itt nem vizsgáltuk.

parafrázálva – „saját jogán” jelenhessen meg a tártudományok között.⁹⁶ Az átfogó elemző és értelmező elmélet létrehozásának nehézségét, de szükségességét is csak kiemeli a fent ismertetett összetettség.

A néptáncban megnyilvánuló alkotó szellem bemutatása a motívum alatti mikroszerkezetek feltárása nélkül nem lehetséges. Fel kell itt hívnunk azonban a figyelmet arra, hogy a tánc egyszerűsített vagy téves reprezentációja gátolja a tartalmak felismerését, és a táncról alkotott olyan ítéletekhez vezethet, amelyek rendkívüli ötletgazdagsága helyett annak „konceptcionális szegénységét” említik.⁹⁷ Az olyan különleges mozdulattartalmak bemutatásához, mint amilyenrel például a közép-kelet-európai néptáncok rendelkeznek, valamint e táncok megfelelő elemző módszerének megtalálásához elengedhetetlen az erre alkalmas notációs rendszert használata. Ha az etnokoreológia a tánc politikai, társadalmi, antropológiai vagy néprajzi összefüggésein túl *magát a táncot* és annak expresszív, immanens esztétikáját is kívánja vizsgálni, nincs „királyi út”. Valós táncstudomány a tánc írásbelisége nélkül nem létezhet.

MOTÍVUMMUTATÓ

Ábraszám	Táncnév	Helység	Forrás
1.	<i>egyes verbunk</i>	Ricse	Szentpál, 1961: Ex. 19.
2.	<i>egyes verbunk</i>	Kéty	Szentpál, 1961: Ex. 27; Ft.30.
3.	<i>kettes verbunk</i>	Hidas	Szentpál, 1961: Ex. 3a; Ft.30.
4.	<i>egyes verbunk</i>	Kisdorog	Szentpál, 1961: Ex. 28; Ft.30.
5.	<i>karikázó</i>	Sióagárd	Szentpál, 1961: Ex. 25.
6.	<i>csárdás</i>	Kisterenye	Szentpál, 1961: Ex. 30.
7.	<i>egyes verbunk</i>	Bodroghalom	Szentpál, 1961: Ex. 36.
8.	<i>verbunk</i>	Simonfa	Martin és Pesovár, 1961: 28.
9.	<i>roveňáčka</i>	Přím Rychnov	Giurchescu és Kröschlova, 2007: 42–43.

⁹⁶ Laban 1926b: 159.

⁹⁷ Margolis 1981: 419.

Ábraszám	Táncnév	Helység	Forrás
12.	<i>kolo</i>	Presjekača	Ivančan, 1983: 61, 10. példa
13.	<i>verbunk</i>	Geszteréd	Ft.281.1; Tit.1241.
14.	<i>friss csárdás</i>	Bük	Ft.355.9; Tit.1105.
15.	<i>karička</i>	Pozdišovce	Ft.458.V.2; Tit.211.
16.	<i>sűrű magyar</i>	Bonțida (Bonchida)	Ft.682.8; Tit.1360.
17.	<i>friss csárdás</i>	Decs	Ft.164.18; Tit.125.
18.	<i>friss csárdás</i>	Bogyiszló	ÁNE Ft.6.25; Mot.1654.
19.	<i>cigánytánc</i>	Polgár	Ft.327.19; Mot.3738.
20.	<i>verbunk</i>	Szamosszeg	Ft.383.5; Tit.58.
21.	<i>cigánytánc</i>	Nyírvasvári	Ft.322.14; Tit.35.
23.	<i>pontozó</i>	Lőrincréve	Ft.224.8; Tit.1049.
24.	<i>pontozó</i>	Lőrincréve	Ft.625.15; Tit.1032.
26.a	<i>söprűtánc</i>	Mihályi	Ft.289.3; Tit.1436.
27.	<i>barátoké verbunk</i>	Jóka	Ft.1172.17; Tit.1317.
28.	<i>kettes ugrós</i>	Olad	Ft.36.13; Tit.1417.
29.	<i>csárdás</i>	Tyukod	Ft.640.5; Tit.1401.
30.	<i>csárdás</i>	Tyukod	Ft.640.5; Tit.1401.
31.	<i>kanásztánc</i>	Berzence	Ft.203.2a; Tit.820.
32.	<i>legényes</i>	Magyarvista	Ft.394.1; Tit.60.
33.	<i>verbunk</i>	Simonfa	Ft.223.7; Tit.1421.
34.	<i>zsibai</i>	Szilágylele	Ft.1056.2
35.	<i>verbunk</i>	Decs	Ft.164.1; Tit.72.

Ábraszám	Táncnév	Helység	Forrás
36.	<i>verbunk</i>	Méra	Ft.496.5; Tit.167.
37.	<i>legényes</i>	Bogártelke	Ft.637.1; Tit.1193.
38.	<i>friss csárdás</i>	Dávod	Ft.485.1; Mot.1928.
39.	<i>legényes</i>	Magyarvista	Ft.616.5a; Tit.1401.
40.	<i>dus</i>	Szany	Ft.759.5; Tit.876.
41.	<i>ugrós</i>	Alap	Ft.389.8 Tit.428.
42.	<i>legényes</i>	Inaktelke	Ft.541.3 Tit.199.
44.	<i>legényes</i>	Magyarvista	Ft.538.4; Tit.397.
45.	<i>căluș</i>	Pădureți	Proca Ciortea, 1979: 19.
46.	<i>sűrű tempó</i>	Szék	Ft.671.27; Tit.1177.
47.	<i>cigánytánc</i>	Nyírlugos	Ft.230.4; Mot.17.

Irodalom

BAKKA, Egil

- 2007 Analysis of Traditional Dance in Norway and the Nordic Countries. In Adrienne L. Kaeppler – Elsie Ivanchich Dunin (eds.): *Dance Structures*. 103–112. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BARTENIEFF, Irmgard, Peggy HACKNEY, Betty True JONES, Judy VAN ZILE, and Carl WOLZ

- 1984 The Potential of Movement Analysis as a Research Tool: A Preliminary Analysis. *Dance Research Journal*. 16. 1. 3–26.

BIRDWHISTELL, Ray L.

- 1952 *Introduction to Kinesics: An Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture*. Washington: Department of Foreign Service Institute.

BLACKING, John

- 1985 Movement, Dance, Music, and the Venda Girls' Initiation Cycle. In Paul Spencer (ed.): *Society and the Dance: The Social Anthropology of Process and Performance*. 64–91. Cambridge: Cambridge University Press.

BLOM, Jan-Petter

- 1991 Structure and Meaning in a Norwegian Couple Dance. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 33. 1. 417–427.

BUCŞAN, Andrei

- 1999 *Modes of Expression in Roumanian Folk Dance. Expressive Traits in Roumanian Folk Dance*. Trondheim: Radet for folkemusikk og folkedans, Rff-sentre.

DABROWSKA, Grażyna – PETERMANN, Kurt

- 1983 Grundlagen der Struktur- und Formanalyse des Volkstanzes. In Grażyna Dabrowska – Kurt Petermann (eds.): *Analyse und Klassifikation von Volkstänzen: Klassifikationsprobleme der europäischen Volkstänze mit besonderer Berücksichtigung der Reigen- und Solotänze*. 9–31. Krakow: Polskie Wydawnictwo Muzyczne.

DIENES Valéria

- 1964 A szimbolika főbb problémái. *Táncművészeti Értesítő*. 1. 63–69.

FOLEY, Catherine E.

- 2007 The Creative Process within Irish Traditional Step Dance. In Adrienne L. Kaepler – Elsie Ivancich Dunin (eds.): *Dance Structures*. 277–302. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Foundations for the Analysis of the Structure and Form of Folk Dance: A Syllabus.

- 1974 *Yearbook of the International Folk Music Council*. 6. 115–135.

FRISHBERG, Nancy

- 1983 Writing Systems and Problems for Sign Language Notation. *Journal for the Anthropological Study of Human Movement*. 2. 4. 169–195.

FÜGEDI János

- 2011 *Tánc – Jel – Írás*. Budapest: L'Harmattan Kiadó / MTA Zenetudományi Intézet.

- 2012a LabanGraph 4P – An(other) Computer Editor for Labanotation. In Marion Bastien – János Fügedi – Richard Allan Ploch (eds.): *Proceedings of Twenty-Seventh Biennial Conference of the International Council of Kinetography Laban*. 327–331. S.l.: International Council of Kinetography Laban.

- 2012b Motivic Microstructures and Movement Concepts of Expression in Traditional Dances. In Elsie Ivancich Dunin – Anca Guirchescu – Csilla Könczei (eds.): *From Field to Text & Dance and Space: Proceedings of the 24th Symposium of the ICTM Study Group on Ethnochoreology*. 43–46. Cluj: ISPMN–ICTM.

- 2013 A Lábán-kinetográfia a Szentpál-iskolában. In Beke László – Németh András – Vincze Gabriella (szerk.): *Mozdulat: A magyar mozdulatművészet a korabeli társadalom és művészet tükrében*. 142–163.

FÜGEDI János szerk.

- 2016 *Motívumok*. DOI: 10.23714/nzntk.ntt.motivum.hu. In Fügedi János (szerk.): *Néptánc Tudástár*, DOI: 10.23714/nzntk.ntt.ind.hu. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet.

FÜGEDI, János – MISI, Gábor

- 2009 Ways of Notating Floor Touching Gestures with the Foot. In *Proceedings of the Twenty-Sixth Biennial Conference of the International Council of Kinetography Laban*. 43–60. S.l.: International Council of Kinetography Laban,

FÜGEDI, János – FUCHS, Livia

- 2016 Doctrines and Laban Kinetography in a Hungarian Modern Dance School in the 1930s. *Journal of Movement Arts Literacy*. 3. 1. Article 3. Elérhető: <http://digitalcommons.lmu.edu/jmal/vol3/iss1/3>.

GIURCHESCU, Anca

1983. The Process of Improvisation in Folk Dance. In Roderyk Lange (ed.): *Dance Studies*. 7. 21–58.

GIURCHESCU, Anca – KRÖSCHLOVA, Eva

- 2007 Theory and Method of Dance Form Analysis. Revised version of the ICM Study Group on Ethnochoreology collective work: Foundation for Folk Dance Structure and Form Analysis (1962–1976). In Adrienne L. Kaepler – Elsie Ivanchich Dunin (eds.): *Dance Structures*. 21–52. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HALL, Frank

- 2007 Improvisation and Fixed Composition in Clogging. In Adrienne L. Kaepler – Elsie Ivanchich Dunin (eds.): *Dance Structures*. 331–348. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HALMOS István – LÁNYI Ágoston – NAGY Judit

- 1987 *Rétköz táncai és zenéje*. Nyíregyháza: Váci Mihály Megyei és Városi Művelődési Központ.

HALMOS István – LÁNYI Ágoston – PESOVÁR Ernő

- 1988 *Vas megye tánc- és zenei hagyománya*. Szombathely: Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ.

HUTCHINSON GUEST, Ann

- 2005 *Labanotation: The System of Analyzing and Recording Movement*. Fourth edition. Routledge.

HUTCHINSON GUEST, Ann – KOLFF, Joukje

- 2003 *Floorwork, Basic Acrobatics*. London: Dance Books. Advanced Labanotation, Issue 6.

IVANČAN, Ivan

- 1983 Index von Tanzmotiven von Kolo-tänzen in Slawonien und Baranya. In Grażyna Dabrowska – Kurt Petermann (eds.): *Analyse und Klassifikation von Volkstänzen: Klassifikationsprobleme der europäischen Volkstänze mit besonderer Berücksichtigung der Reigen- und Solotänze*. 56–80. Krakow: Polskie Wydawnictwo Muzyczne.

JAKOBSON, Roman – HALLE, Morris

- 1968 Phonology in Relation to Phonetics. In Bertil Malmberg (ed.): *Manual of Phonetics*. 411–449. Amsterdam: North-Holland.

KAEPPLER, Adrienne L.

- 1972 Method and Theory in Analyzing Dance Structure with an Analysis of Tongan Dance. *Ethnomusicology*. 16. 2. 173–217.
- 2007 Method and Theory in Analyzing Dance Structure with an Analysis of Tongan Dance. In Adrienne L. Kaepler – Elsie Ivanchich Dunin (eds.): *Dance Structures*. 53–102. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KARÁCSONY Zoltán

- 1992 Egy bogártelki férfi legényes motívumkincse. In Maác László (szerk.): *Táncstudományi Tanulmányok 1990–1991*. 122–163. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége.

KARSAI Zsigmond – MARTIN György

1989 *Lőrincréve táncélete és táncai*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.

KNUST, Albrecht

1979 *Dictionary of Kinetography Laban (Labanotation)*. 2 vols. Estover: Macdonald and Evans.

KÖNCZEI Csilla

1989 Motívumépítkezési elvek a hétfalusi borica táncban. In Major Rita (szerk.): *Táncstudományi Tanulmányok 1988–1989*. 145–170. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata.

KÜRTI László

1980 Hungarian Dance Structures: A Linguistic Approach. *Journal for the Anthropological Study of Human Movement*. 1. 1. 45–62.

LABAN, Rudolf

1926a *Choreographie*. Jena: Eugen Diederich Verlag.

1926b *Gymnastik und Tanz*. Oldenburg: Gerhardt Stalling Verlag.

LABAN, Rudolf – LAWRENCE, F. C.

1947 *Effort*. Estover: Macdonald and Evans.

LOUTZAKI, Irene

2007 Understanding Style in *Monastiri* Dance, Greece. In Adrienne L. Kaepler – Elsie Ivanchich Dunin (eds.): *Dance Structures*. 303–330. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MARGOLIS, Joseph

1981 The Autographic Nature of Dance. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*. 38. 4. 419–427.

MARTIN György

1964 *Motívumkutatás, motívumrendszerezés: A sárközi–dunamenti táncok motívumkincse*. Budapest: Népművelési Intézet.

2004 *Mátyás István 'Mundruc': Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata*. Budapest: Planétás Kiadó.

MARTIN György – PESOVÁR Ernő

1960 A magyar néptánc szerkezeti elemzése: Módszertani vázlat. In Dienes Gedeon és Morvay Péter (szerk.): *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*. 211–248. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Bizottsága.

MERÉNYI Zsuzsa L.

1987 Egy kinetográfiai leletről. In Fuchs Livia – Pesovár Ernő (szerk.): *Táncstudományi Tanulmányok 1986–1987*. 87–97. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata.

ÖZTÜRKMEN, Arzu

2007 The Multiple Faces of Meaning in the Structural Analysis of Modern Turkish Folk Dance Tradition. In Adrienne L. Kaepler – Elsie Ivanchich Dunin (eds.): *Dance Structures*. 349–356. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PROCA CIORTEA, Vera

1979 The *Căluș* Custom in Rumania, Tradition – Change – Creativity. In Roderyk Lange (ed.): *Dance Studies*. 3. 1–44. St Peter, Jersey, C.I.: Centre for Dance Studies.

RATKÓ Lujza

- 2002 A néptánc tartalmi elemzése. In Németh Péter (főszerk): *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. 44. 257–263. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum.

SZENTPÁL Mária Sz.

- [1976–1979] *Táncjelírás: Laban-kinetográfia*. 1–3. kötet, mellékletekkel. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.

SZENTPÁL Olga

- 1958 Versuch einer Formanalyse der Ungarschen Volkstänze. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 7. 3–4. 257–335.
1961 A magyar néptánc formai elemzése. *Ethnographia*. 72. 1. 3–55.

TORP, Lisbet

- 1990 *Chain and Round Dance Patterns*. 3 vols. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
2007 Principles and Theoretical Foundations of a Structural Analysis and Classification of European Chain and Round Dance Patterns. In Adrienne L. Kaepler – Elsie Ivanchich Dunin (eds.): *Dance Structures*. 113–154. Budapest: Akadémiai Kiadó.

WILLIAMS, Drid

- 1976a Deep Structures of the Dance 1: Constituent Syntagmatic Analysis. *Journal of Human Movement Studies*. 2. 2. 123–144.
1976b Deep Structures of the Dance 1: Constituent Syntagmatic Analysis. *Journal of Human Movement Studies*. 2. 3. 155–181.
1979 Human Action Sign and Semasiology. In Patricia A. Rowe – Ernestine Stodelle (eds.): *Dance Research Collage: A Variety of Subjects Embracing the Abstract and the Practical*. 39–64. Cambridge: CORD. Dance Research Annual 10.

Fügedi János PhD

MTA BTK Zenetudományi Intézet

e-mail: fuedi.janos@btk.mta.hu

telefon: 30/640-4611

János Fügedi

Simultaneous movement acts, parallel themes, spatial oppositions: a comparative content analysis of folkdance

The article sets the smallest units and certain micro-structures of folkdance into the focus of the investigation about the movement content. It gives an overview of those principles of dance analysis, primarily relying on linguistic and musical theories, on the basis of which former researches determined the smallest unit of folkdance. The author points out that each approach, relying on unified segmentation, has explored only the syntagmatic relations derived from temporal relatedness. In order to reveal the confining character and contradictions of this sort of approaches and to facilitate the segmentation of the expressive constituents of the dance movement, the author introduces the notion of movement act. He illustrates the simultaneity and parallelism of the independent movement acts having expressive content with a number of dance notation examples. This novel analysis

that focuses on content detaches those movement acts that have been so far treated as a whole, although they express differing spatial content. In this way it becomes possible to recognize the parallel happening simultaneous acts and to identify independent, autonomous movement themes. Out of these themes with its almost exclusive frequency the spatial opposition of support and leg gesture as main constituent body part of dance is highlighted. The organisational form and degree of spatial contradictions, or, using a general term, contrakinetic movements, differ in various types of dances, but their dominance in leg gestures is very emphatic in Hungarian folkdances, or, in a broader sense, in folk dances of the Carpathian basin. On the basis of the theory of simultaneous acts and parallel themes it can be proved that dance movements create such forms of expression that can be comprehensively recognized only via a content-oriented exploration relying on dance theoretical disciplines. Content analysis may reveal structural relations in depth, may shed light upon the process of creating motifs, the use of space, the mechanism of “thinking” in dance and the creative power manifested in folk dance.

Csallóköztől a történelmi Felvidékig: Felső-Magyarország a Kodályi életműben

Kodály Zoltán Galántához és Nagyszombathoz kötődése közismert.¹ Kompozícióival kapcsolatban gyakran hangsúlyt kap, mennyi új alapanyagot jelentett számára a Zoborvidék népzeneje. Kodály maga is többször felidézte gyermekkorának, kora-ifjúságának meghatározó élményeit. Galántán, 1943. május 30-án, díszpolgárrá avatása és az ugyanakkor megrendezett *Galántai dalosünnep* alkalmából többek közt ezt mondta:

„Rozi! Ágnes! Hol vagytok? És ti, többiek, vágai, vízkeleti, taksonyi derék, daloskedvű lányok, apámék tovatűnt drága cselédei, merre vagytok? Eljöttem Galántára, hogy itt, mindenki előtt megköszönjem nektek, ti kedves, mosolygós-dolgos parasztlányok, örök, leróhatatlan hálára kötelező, múltba veszett első professzoraim, hogy töletek tanulhattam meg a legelső magyar dallamot, hogy töletek tanulhattam meg magyarul énekelni és magyarul hallani. Általatos tudtam meg, nemzetem legjavától, mi a magyar zene, s hogy van magyar zene.”² A nagyszombati gimnáziumról két alkalommal is írt. „A mi időnkben még oly kitűnő középiskolák voltak, hogy az egyetem semmi zökkenőt nem okozott.” – írta 1951-ben, tapasztalva a zeneakadémisták körében a jegyzetelni nem tudást. A tanulás helyes technikájára rávezetve folytatta egykori iskolája példájával: „Sőt, sokalltuk a négy évet, úgy éreztük, erővel visszatartanak, nehogy korán lépjünk az életbe. Osztályomban heten voltunk jelesen érettek, mind be lehetett volna állítani tanárnak a középiskolába. Egyik mathezisből volt kiváló – az is lett –, másik történelemből, harmadik latinból, más németből. Jómagam görög-ből tudtam annyit, hogy nyugodtan taníthattam volna.”³

Eddig nem kapott elég figyelmet, hogy a történelmi Felső-Magyarország jelenléte, meghatározó személyes ifjúkori emlékein,⁴ valamint kompozícióin kívül zenetudományi

¹ E tanulmány *A Felvidék szerepe a Kodályi életműben* címmel Kodály Zoltán születésének 135., halálának 50. évfordulója tiszteletére Nyitrán (Nitra Slovakia), a Konstantin Filozófus Egyetemen 2017. szeptember 21–22-én megrendezett konferencián elhangzott előadás írott változata. A konferencia megnyitó előadásán bevezetesként alkalom kínálkozott annak felidezésére, hogy korábban 1982 decemberében Galántán, a Kodály-centenárium ünnepség keretében rendeztek konferenciát az anyaországból érkezett népzene kutatók részvételével. Ezen Vikár László *Kodály Zoltán népdalfeldolgozó munkássága* címmel, e sorok írója pedig *Kodály Zoltán népdalgyűjtő munkássága* címmel tartott előadást. E Kodály-centenárium konferenciára emlékezve is illik megemlíteni, hogy a hosszú ideje öregotthoni visszavonultságban élt Vikár László 2017. május 12-én, 88 éves korában távozott el az élők sorából. A róla szóló megemlékezéseket lásd Szőnyi 2017., Tari 2017a.

² Kodály 2007a: 503.

³ Kodály 2007b: 249. A másik alkalommal újságíró kérdésére válaszolt azzal kapcsolatban, hogy tanultak-e az iskolában szlovákul. Kodály elmondta, hogy nem, s a zoborvidéki szlovák dalok gyűjtése miatt magától kellett neki is és Bartóknak is megtanulnia: „csak hosszas fáradság után, könyvből tudtam szlovákul megtanulni.” Bartókkal „Egy könyvből tanultunk, hogy rendesen le tudja írni a szövegeket szlovákul.” Kodály 2007c: 497.

⁴ Fontos lenyomata ennek 1906–1910 között írt gyűjtőnaplója, Sz. Farkas 1983a-b. Erre legutóbb a népdalfeldolgozásokkal kapcsolatban hivatkozhattunk. Tari 2017: 320.

írásaiban is milyen komoly súlyt képvisel. Megtalálhatók nyomai munkásságának harmadik egységében, a gyermekek illetve a tágabb néptömegek nevelését célzó pedagógiai műveiben⁵ is. Népzene gyűjtőként, amíg csak tehetette, járta a területet. Pedig a népzene gyűjtés nem volt könnyű. Főleg eleinte egyaránt nehéz volt legyőzni az emberek bizalmatlanságát és az ügynek megnyerni a falusi értelmiséget.⁶ S ha módja volt rá, hogy fonográfot is vigyen, a szállítás fizikai terhet, külön gondot, gyakran pénzkiadást jelentett. Kodálynak a történelmi Felső-Magyarország területén végzett gyűjtései közül itt most csak a Szlovákiához került megyéket, falvakat említjük. (A települések mai szlovák nevét a tanulmány végén külön adjuk meg.) A teljes népzenei dialektusterületen belül azonban annál jóval szélesebb sávban dolgozott, a mai határokon belüli hevesi és nógrádi falvakat is ideértve.⁷ A „felvidéki”⁸ gyűjtések időben 1905-től 1918-ig tartottak, földrajzi határai pedig nyugattól kelet felé a volt Pozsony megyétől Nyitra, Bars, Hont és Gömör megyén át Abaúj-Torna megyéig, azon belül Kassáig húzódnak.

A magyar népzenei dialektusterületek fő csoportjait Bartók Béla határozta meg 1924-ben megjelent könyvében. A Dunától és Tiszától északra eső felső-magyarországi terület a második a négy csoportján belül.⁹ Ez a terület kétségtelenül nagy szerepet játszott Kodály zenetudományi és zeneszerzői munkásságában.

Nézzük először Kodály tudományos munkáinak e területhez kapcsolódó vonatkozásait, a teljesség igénye nélkül! Már legelső megjelent dolgozatai e területre vezetnek. 1905-ben mátyusföldi gyűjtéséből ad közre 10 népdalt, variánsaikkal együtt.¹⁰ 1907-ben változatos balladaanyagot közöl négy részletben, egy-egy ballada esetében szintén több variációval.¹¹ 1909-ben ugyancsak négy részben a zoborvidéki népszokásokat mutatja be, majd ezekhez 1913-ban még pótlékokat fűz.¹²

1915-ben egy Bereg megyei ballada dallama és 6 soros szerkezete összehasonlító vizsgálatát végzi el „egy békésmegyei magyar és két felvidéki tót” változat bemutatásával. E témánál nem kizárólag saját gyűjtésére támaszkodik, hanem Bartók anyagát is bevonja az összehasonlításba.¹³ 1916-os *Régi karácsonyi énekek* tanulmányával újból saját gyűjtőmunkája eredményeként egyetlen falu, Menyhe betlehemes hagyományába pillant bele, módszerét tekintve ma is példaértékűen. Sok újdonság mellett a szakirodalomban ez az első adat duda utánzására orgonán karácsonykor,

⁵ E helyen nem lehet célunk Kodály pedagógiai munkásságának témánkkal összefüggő vizsgálata, de kompozíciói közt néhány ide tartozó művet is megnevezünk alább.

⁶ Bővebben: Tari 2001: 11–12.

⁷ Heves megye: Csány, Dorogháza, Hasznos, Istenmezeje, Lelesz, Mátramindszent, Szuha, Pásztó, Tar. Nógrád megye: Bárna, Becske, Diósjenő, Ecseg, Jobbágyi, Mátraverebély, Palotás, Romhány, Szanda, Szarvasgede, Tajti, Tolmács, Vizslás.

⁸ A „Felvidék” szót itt kizárólag a mai értelemben használom, mely rövid, de túl egyszerűsítő és pontatlan. Lásd ezzel kapcsolatban Liszka 2002:28–30., Tari 2010: 7–8. Az 1989-es rendszerváltás óta azonban a Szlovákiában élő magyarság e szóval nevezi meg magát, amit tiszteletben tartunk.

⁹ Bartók 1924: IV., Tari 2010: 7–8., 2012.

¹⁰ Kodály 1905.

¹¹ Kodály 1907.

¹² Kodály 1909., 1913.

¹³ Kodály 1915: 304.

mely a helybeliek elmondása szerint a gyűjtésnél jó ötven évvel korábban, vagyis az 1860-as évek körüli időben még jellemző volt.¹⁴

Magyar zenei folklore 110 év előtt. Mindszenty Dániel és Udvardy János című 1943-as tanulmánya történeti adatokkal részben szintén erre a vidékre vezette, mivel Mindszenty – ahogy a Magyar Tudományos Akadémiának 1831-ben írt levelét aláírta, „gömöri fi” volt, aki többek közt Gömör, Abaúj és Zemplén megyében gyűjtött korabeli értelmezés szerinti népdalokat.¹⁵

Kodály több ízben hangsúlyozta, hogy írásos dokumentumokban aránylag szegény zenetörténetünk hiányzó adatai a népzene gyűjtések és a könyvtári kutatómunka egymásba kapcsolásával pótolhatók. Ő maga jó példával járt elől: zenetörténeti emlékeink, benne régi énekes és hangszeres zenénk kottaanyaga feltárásában, az írott zenei emlékek szájhagyományban fennmaradt darabjainak nyomozásában elévülhetetlen érdemeket szerzett. Az 1933-ban már leírt gondolatok vezették e két gyűjtő anyagának feldolgozásakor is: „Régi kéziratos dallamaink egy része (...) fennmaradt a nép közt, szinte napjainkig. Ha ezek élő hangzásával fülünkben közeledünk a kéziratokhoz, lassan megnyílik titkos értelmük és ha maradnak is homályos pontok: a ma már nem ismert dallamok valószínű alakját is inkább ki tudjuk következtetni.”¹⁶

A néphagyomány és a történeti anyag összefüggéséről 1951-ben az MTA nagygyűlésén elhangzott előadásában mondta: „Már régebben rámutattam (*Néprajz és zenetörténet* 1933), hogy nálunk e kettő szorosabban összetartozik, mint másutt, ahol bőven vannak az írott emlékek és ahol a néphagyománytól független, többé-kevésbé eltávolodó, magának való magasabb zeneirodalom fejlődött ki. Nálunk ilyen sohasem volt, a néphagyomány gyakran kiegészíti, pótolja az írott emlékek hiányait, azért a magyar zenetörténész nem boldogul a folklore teljes ismerete nélkül.”¹⁷

1952-ben adta közre az 1729-es datálású, felvidéki eredetű Lányi Eleonóra Zsuzsanna-féle kéziratot, melynek egyik *Saltus Hungaricus* darabjával kapcsolatban csak általánosságban utalt arra, hogy a néphagyományban van élő változata.¹⁸ Néhány év múlva Szabolcsi Bence adta ki a *Saltus Hungaricus*-sal együtt e táncdallam népzenében élő és Kodály utalásában szereplő változatát, melyet Kodály Bars megyében, Mohiban *Az Árgyilus kismadár* szöveggel gyűjtött, lakodalmasként.¹⁹

A magyar népzene tanulmányában (1937) számos felső-magyarországi példával támasztja alá mondanivalóját. Különböző korú történeti dalaink forrásai mellé állít az élő népzeneben ezen a területen megtalált dalokat. A *Kájoni-kódex* egyik táncdallamát és Náray György *Lyra coelestis*-ének egy szenténekét a szóbeli hagyományból származó, más-más műfajú darabokkal veti össze. Szerepel felsorolásában a *Hej, Rákóczi*,

¹⁴ Kodály 1916: 221.

¹⁵ Kodály 1943.

¹⁶ Kodály 1933: 9.

¹⁷ Kodály 1951: 21.

¹⁸ Kodály 1952: 19.

¹⁹ Az 1729-es gyűjtemény táncdallama: Kodály 1952: III/1. 1. melléklet. Népi megfelelője: Szabolcsi 1959: 368. lap 100. kotta. A lakodalmos dallam kiadásra került a *Magyar Népzene Tára* III/A kötetében: 1955: 786.

2. kotta. Kodály 1906-os népdal gyűjtése
(Alsóbodok MTA BTK ZTI KR_28515)³¹

2. Csak az én szívémben,
Pátiám elnyomtam
Aláig értem
Tőled elmaradtam

3. Bűbösös dal
Munkám mellett
Kinek forogtam
Kinek munkám
(Ami mind a munkám
Munkám munkám)

4. Szíveim kedves
Mit nem emlékszem
Tücsök két szeméből
Vél megintem

5. Tücsök két szeméből
Vél megintem
Tücsök két szeméből
Vél megintem

M.N.T.I. 377

2. kotta. Kodály 1906-os népdal gyűjtése
(Alsóbodok MTA BTK ZTI KR_28515)³¹

szöveg az *Arattam*, *arattam* illetve *Arass rózsám*, *arass*,²⁹ mely megvan a Kelecsényi által Erdélyinek beküldött kézirat anyagban is 1844-ből (1. kép).³⁰

egy 18. századi ivónóta, melyhez 19. századi feljegyzést és perjesei (Gömör m.) gyűjtéséből népi változatot társított.²³

Kiemelendő, hogy a keleti zenei gyökereink, s vele a rokon népek zenéje kutatásában élen járó Kodály²⁴ éppen e területről állított rokonnépi- és a környezetükben élő török népi megfelelőket a következő népdalok mellé: cseremiszt és csuvast a *Kalapom a Tiszán úszkál* mellé (Farkasd 1906²⁵), szintén cseremiszt a *Macska ment disznótorba* (Mohi 1912) mellé, votjátot az *Ethnographiában* 1907-ben közölt *Sási kigyó* (*Od'ala szolgáltam*) ballada mellé, csuvast az *Árva vagyok, árva* (Mohi 1912²⁶) és cseremiszt a *Csak azt szánom-bánom* (Alsóbodok 1906) mellé.²⁷ Kodály irodalmi hivatkozásai igazolják, hogy ismerte az 1840-es években Nyitra megyében jelentős szöveggyűjtést végzett Kelecsényi József 1854-ben kiadott anyagát, főleg pedig ismerte és tisztelte a Felvidéken született Erdélyi Jánost, akinek munkáira rendszeresen hivatkozott.²⁸ A *Csak azt szánom-bánom* a zoboralji falvakban máig változatos szövegekkel és ugyanazzal a dallammal él, ahogyan Kodály először 1906-ban gyűjtötte (2. kotta). A legjobban élő

²³ Kodály 1937/1960²: 53–54.

²⁴ Első ilyen tanulmánya 1917-ben jelent meg.

²⁵ A népdal feldolgozása: *Bicinia Hungarica* II. 80. sz.

²⁶ Feldolgozása: *Bicinia Hungarica* II. 94. sz.

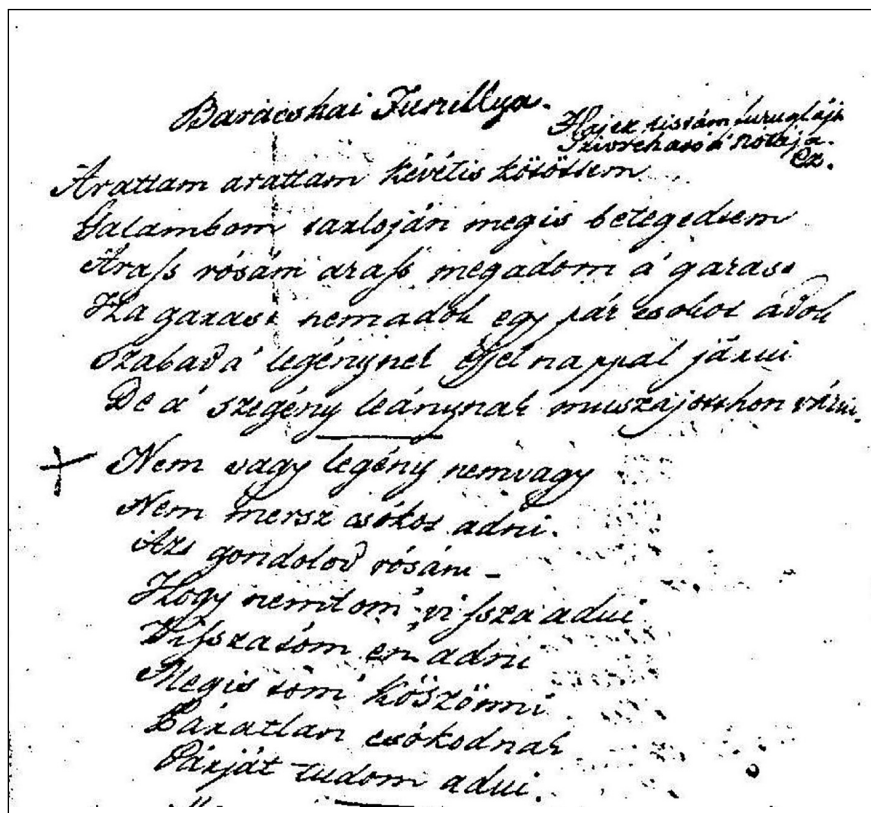
²⁷ A népdalok sorrendjében: Kodály 1937/1960²: 12., 17., 21.

²⁸ Tari 2017b: 322–323., 328.

²⁹ Hangfelvételen a további változatokra hivatkozással lásd Tari 2012., 2. 1.4a-nál. Az első, hanglemez-kiadásra szánt felvételt Manga János készítette Menyhén a Pátia lemez számára (GR 42Ac). Ez az egyetlen Pátia felvétel, mely nem a budapesti stúdióban készült, hanem a faluban. Sztanó Pál, az MTA Népzenekutató Csoportjának, majd Zenetudományi Intézetének hangmérnöke, valamint az idősebb kollégák (például Rajeczky Benjamin, Vargyas Lajos, Tóth Margit, Kerényi György és mások) az 1970-es években, a népzenei LP hanglemez-kiadások megindulásának időszakában többször elmondták, hogy a menyhei felvételeket Manga János helyben készítette a Pozsonyi Rádió magyar adásának munkatársaként. Manga pozsonyi rádiós működését (1936–1939) említi Sebő 2010: DVD-ROM/Gyűjtők/Manga János.

³⁰ Kelecsényi Erdélyinek írt első levelét lásd Tari 2017b: 325–328.

³¹ A BR jelzet Bartók, a KR Kodály népzenei rendjének nyilvántartási száma a Zenetudományi Intézetben. A továbbiakban csak a szám.

1. kép. Részlet Kelecsényi József 1844-es Nyitra megyei gyűjteményéből (MTAKK Irod. 8r 206/13)

A magyar népzene tanulmányban a népi kölcsönhatások egyik példája a *Lányok ülnek a toronyban* Barslédecről, a 16. századi cseh dallamok elterjedéséé egy gimesi népdal, a volta ritmusé egy berencsi. A nép által fenntartott gregoriáné zoborvidéki aratási ének, az egyházi éneké a *Ne aludj el két szememnek velága* lakodalmas.³² A világi műzene emléké a zoboralji *Magos kösziklának* példázza, a *Tele kertem zsályával* virágének egyike Nagypeszokról (Hont m.), a másik Mohiból (Bars m.) való.³³

Kodály 1906-os takácsházapusztai Gömör megyei³⁴ gyűjtéséből közölte példaként a *lá pentatónia* új népdalstílusban előfordulására a *Juhászlegény a határon furulyál* népdalt, melyet Zabarban is följegyzett.³⁵ Ez az első adat a dallam gömöri pásztorok közti közkedveltségére. Bizonyítja ezt többek közt a felsővályi Gyömbér István pász-

³² A felsorolás sorrendjében: Kodály 1937/1960²: 43., 47., 52., 44., 48.

³³ Sorrendben: Kodály 1937/1960²: 49., 55.

³⁴ A Ceredhez tartozó településrész a mai határokon belül Nógrád megyében található.

³⁵ Kodály 1937/1960²: 29. Földolgozása: Bicinia Hungarica II. 67. sz.

tor magával ragadó előadása 1963-ból.³⁶ A dátumot azért kell hangsúlyoznunk, mert a történelmi viszonyok következtében a régi Felsőmagyarországon az I. világháború után lényegében nem volt mód gyűjteni, s még a II. után is meglehetősen korlátozott formában folyhatott, akkor is főként csak a Dunántúl fölötti területeken. Kodály pozíciójának köszönhetően azonban 1963-ban sikerült egy hivatalos gömői gyűjtőutat biztosítani három népzenekutató, Olsvai Imre, Sárosi Bálint és az 1940-ben Aj falut³⁷ már feltérképezett Vargyas Lajos számára. Gyűjtőmunkájuk eredményeként sok új adattal gazdagodott a népzenei gyűjtemény a területről.

A magyar népzene című tanulmányban az új stílus példái közt továbbiak találhatók Zséréről és a Hont megyei Lukanényéről.³⁸ Kodály a Zoborvidéken találkozott először számos népszokás közt a halottsiratás gyakorlatával, mely témának külön fejezetet szentelt tanulmányában. Bemutatásához többek közt Gimesről, Zséréről, Csitárról közölt példát.³⁹ Itt figyelt föl a bakterekre, az énekes órákiáltás gyakorlatára,⁴⁰ melyet sok évtizeddel később is erről a területről lehetett bemutatni.⁴¹ A hangszeres zene fejezetben a nép közé került műzenei darabként mutatta be Hont megyéből a zalabai dudás által játszott, folklorizálódott Erkel operarészletet, melyet Szakács József 40 éves kon-dás *Németesnek* nevezett.⁴²

Nézzük a zeneszerző és a terület viszonyát!

1905-es, mátyusföldi gyűjtőútját 1906-tól Gömör- és főleg Nyitra megyei gyűjtések követték.⁴³ Az ott hallott dallamok megragadták a zeneszerző képzeletét, s a dalok közül néhányból feldolgozások születtek. Ilyen többek közt a fentebb már említett *Csillagom, révésem...* kezdetű népdal,⁴⁴ az *Iffuságom csulamadár*, (a feldolgozásban *Iffuság, mint sólyommadár*),⁴⁵ melynek szövege már ismert volt a 17. századból. Az utóbbit 1907-ben Barslédecen énekelte a kiváló énekes, Mozga Istvánné Székely Juli.⁴⁶ E régi műdalt akkor a helyszínen kottázta le Kodály, majd 1914-ben felvette fonográfra, mely hangfelvétel a fonográfós gyűjtések hanganyagát bemutató lemezen került kiadásra került Székely Juli előadásában.⁴⁷ Nyitra megyéből való a Kodály által írásban is említett, Szalai Zuza (Zsuzsa) koloni öregasszony által énekelt *Meghalok, meghalok / Még beteg sem vagyok*⁴⁸ és a feldolgozását követően új életre kelt, általánosan ismertté vált, mindenhol elterjedt és máig népszerű *A csitári hegyek alatt* kezdetű népdal (3. kotta).⁴⁹

³⁶ AP 5905b) Sárosi Bálint gyűjtése. Kiadva: Tari–Vikár 1986: 4. 4c, Tari 2012: 2. 4. 4c.

³⁷ Vargyas 2000.

³⁸ Kodály 1937/1960²: 31.

³⁹ Kodály 1937/1960²: 38–42. A példák: 39–41.

⁴⁰ Ittész 1992., Kodály 2007f: 735. (695. jegyz.).

⁴¹ Szomjas-Schiffert 1972.

⁴² Kodály 1937/1960²: 66–67. A zalabai hangszeres gyűjtésről és a darabról Tari 2001: 168–170.

⁴³ Breuer 1978: 163.

⁴⁴ *Magyar Népzene* sorozat V. füzet 27. sz.

⁴⁵ *Magyar Népzene* sorozat V. füzet 29. sz.

⁴⁶ Kottája kiadva: Kodály 1937/1960²: 62. sz.

⁴⁷ Tari 1983: II. 5a., 2002: CD I. 32.

⁴⁸ Feldolgozása: *Magyar Népzene* sorozat III. füzet 13. sz.

⁴⁹ Feldolgozása: *Magyar Népzene* sorozat X. füzet 55. sz.

3. kotta. Kodály 1914-es gyűjtése, *A csitári hegyek alatt...*
(Alsócsitár MTA BTK ZTI KR_29611)

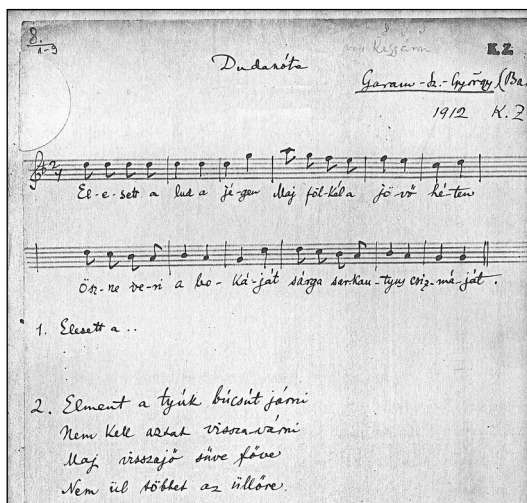
Kodály 1907 őszétől a Zeneakadémia kinevezett zeneelmélet tanára, alig 25 évesen.⁵⁰ Közben rendszeresen bemutatkozik zeneszerzőként is, de művei – például I. vonónagyese – amellet, hogy tehetségét nem vitatják, erőteljes népi hangvételük miatt jó ideig nem találhatnak megértésre. Fordulatot az 1923-ban, Pest és Buda egyesítésének 50. évfordulójára komponált *Psalmus Hungaricus* átütő sikere jelent, ami után már elismert zeneszerző.⁵¹ A mű a vidéket is gyorsan meghódította. 1928-ban Győrben, 1929-ben Sopronban, 1933-ban Szombathelyen, 1934-ben Temesváron és Aradon került bemutatásra. Kodály Zoltán tudós-nevelő alkata épp az 1920–30-as években érlelődik meg egyre erősebben. Felismeri, hogy a gyermekek zenei nevelése elégtelen; a tanítás alapanyaga sem arra nem alkalmas, hogy örömet szerezzen, sem arra, hogy a gyerekekből zeneszerető közönség nevelődjön általuk. Kodály ezért is fordult zeneszerzőként ezekben az években komolyabban a kórus felé.

Nyitra, Bars, Gömör és Nógrád megyei gyűjtései is kórusművekbe, azon belül részben gyermekek által énekelt művekbe kíváncsoztak. Az 1909-ben kiadott „talajvasárnap”-i énekes népszokás dallamát az 1925-ben komponált *Villő* gyermekkórusra írt művében találjuk meg. Kodály 1906-os bédi gyűjtésének eredeti kottáját 1909-ben úgy látszik odaadta az *Ethnographia* szerkesztőjének, mert egy rövidített verziójára ráírta: „Villő teljesen I. Ethnogr. 1909. 120. l.”⁵² Ezt a kórusművet 1926-

⁵⁰ Eősze 1970: 26.

⁵¹ Eősze 1970: 59–62.

⁵² MTA BTK ZTI Népzenei Adatbázis: BR_12088. A *Villőzés* kottája az *Ethnographiában* a 120. oldalon kezdődik, a népzenei gyűjtemény támlapján jelölt folytatás a 120. oldalra esik.

4. kotta. Garam-menti dudanóta, Kodály 1912-es gyűjtése, a Gergelyjárás egyik forrása (Garamszentgyörgy MTA BTK ZTI KR_22663)

című vegyeskari művet kezdő *A Vidrócki híres nyája* dallamának típus-változataival 1906-ban Gömörben először főleg hangszeres előadásban találkozott (a vokálisban jellemző *parlando rubato* előadáson kívül szimmetrikus tagolású *tempo giusto* táncdallamként is), jóval a szorosan vett Mátra-vidéki vokális gyűjtések előtt.⁵⁴ Ugyanakkor, habár a kompozíció további népdalai a Mátra-környéki palóc gyűjtésekből valók, Kodály falujárásai idejében még több megtalálható volt közülük a teljes északi népzenei dialektusterületen. A kezdő betyárballada, szerelmi ének és többféle dudazene nyomán így az egész Felsőmagyarország elevenedik meg a műben, betetőzve az 1911-ben Zsérén felvett két dudadallam fergeteges tánczenévé formált codájával. Elgyütt József dudás a dudanóták fő dallamai között közjátékokat játszott, melynek ritmusát a dudások szokásának megfelelően és más hangszerjátékosokhoz hasonlóan, szöveggel memorizálta. Ritmust rögzítő szövege ez volt: „Jobb az árpa, mint a zab”. Az egykori Népzeneutató Csoport fiatal munkatársaként a Kodály halálának 10. évfordulójára rendezett konferencián mutattam be fonográffelvételről a *Jobb az árpa, mint a zab* dudaközjátékot, mint a *Gergely-járás* kórusmű ugyanilyen szövegű és *Dudaszó* alcímű részének forrását.⁵⁵

ban a *Gergely-járás* követi. Ennek *Elesett a lud a jég-en* kezdetű részletét 1912-ben Garamszentgyörgyön (Bars m.) gyűjtötte (4. kotta).

A *Három gömöri népdal* kórusmű dallamai teljesen, további kórusműveinek pedig részletei idézik meg a területet. Kodály számára azonban nemcsak a szöveges népdalok jelentettek ihletadó forrást, hanem a falvakban talált hangszeres dallamok is.⁵³ A 2005-ös, Kodályra emlékező *Karvezető-konferencián* több kórusmű forrásanyaga kapcsán mutattam be, hogy Kodály gyakran használt fel hangszeres dallamokat vokális zenei műveihez is. Sőt, esetenként a népdalokat is előbb ismerte meg hangszeres előadásban, mint énekelt formában. Így a *Mátrai képek*

⁵³ E megjegyzéssel arra utalunk, hogy a zeneszerző többször nyilatkozott arról, hogy ő vokális állású, benne a dallamok főképp énekhangon szólnak meg. Zeneszerzői és zenetudósi gondolkodásmódjáról lásd ezzel kapcsolatban Tari 2001: 7.

⁵⁴ Tari 2006. Vokális változatairól és az északi területeken elterjedtségéről Borsai 1982: 159–161.

⁵⁵ Tari 1978: 191., 2001: 84.

5, 7, 6+6, 7 2147 1. V. 1 Egerny 1910

1. Ku-ku-kukucsám
Saj le hozsám nadarém
minké simogallak
Sokorakura lilak
Kimen van már kelőlén.

2. Saj, jaj ne menj el
szóvnel is bér vidd el
vilel elcsapítók
várnyasokham kélör
töléd nem maradok el.

3. Szedd nagy nálaunál
vess vagy drága tegemél
hiveltet hiveltél
gyenge kormeténél
Soha senki nem talál.

4. Saj, jaj mit tegyek
Saj, jaj jaj haan legyek
a magos hegyekbe
a magos hegyekbe
én remélnek megyek.

12. Városi Amadé d'Alto
recci. Városi kór, LXV, sz.)
egy n. Ralm Kon. L. 66

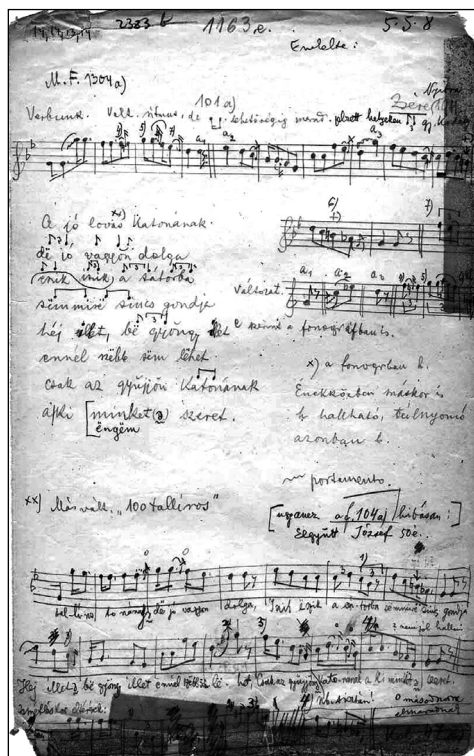
BR. 11965
1007 1011

6. kotta. Az Amadé vers népi változata, Kodály 1910-es gyűjtése (Nyitraegerszeg MTA BTK ZTI BR_11965)

sülülülü, Ó mely sok hal terem a nagy Balatonba, Sej Nagybonyban, Szegény vagyok, szegénynek születtem, Felszántom a császár udvarát és továbbiak. A kompozícióban felhasznált népdalokat többféle változat közül választotta, választhatta ki gyűjtéséből. A *Felszántom a császár udvarát* tempója, előadásmódbeli megnyilvánulásai mögött ott van a szalóci (Gömör m.) idős Lőrinc János *Az alföldi pusztán fúj a szél* szövegű kitűnő előadása (5. kotta). A bécsi császári udvart a Pozsony megyei nemes költő, Amadé László által írt, dallamában is a 18. század műzenéjét idéző, nép közé került *Ku-ku-kukucsám* dallam adja vissza 1910-es nyitraegerszegi gyűjtéséből. Kottáján Kodály feltüntette a költőt (6. kotta).

A Hány János dalművet Kodály Zsérén *A jó lovas katonának dē jól vagyom dolga* szöveggel gyűjtött és toborzóvá átformált dallammal is gazdagította (7. kotta). (Lejegyzésében a *dē, bē* stb. szavakban leírt zárt e-vel egyben a zoboralji nyelvi dialektust is pontosan rögzítette). Breuer János hívta fel a figyelmet arra, hogy „A régi magyar tánczene – benne a verbunkos – mint tudományos kérdés épp a Hány komponálása ideje körül foglalkoztatta először Kodályt...”.⁵⁸ A *Toborzó* ma is rusztikus erőt sugároz, egyben a régi magyar tánczene méltóságteljes vonásait hordozza, s ma már

⁵⁸ Breuer 1982: 139–140.

7. kotta. A Háry Toborzójának forrása, Kodály 1911-es gyűjtése (Zsere MTA BTK ZTI BR_03578)

a Háry *Intermezzo* tétele mellett méltán egyik zenei szimbólumunk. Megjegyzendő, hogy a *Toborzó*hoz csatlakozó verbunkos dallamok szerzőjével, az egykori Pozsony vármegyében, Nagybonyban született híres cigányzenész Bihari János darabjával és a *Czinka Panna* (1948) színpadi művel is e tájra utal. Még erőteljesebb lesz a régi híres cigánybandák megidézése az 1933-ban komponált, egyik legnagyobb-szabású, több kutató által sokoldalúan feltárt művében, a *Galántai táncokban*.⁵⁹ Ebben Kodály szavakkal is a szülővárosnál erősebb kötődést jelentő szülőföldre emlékezik.⁶⁰ A partitúra előszavában írta: „Galántán töltötte a szerző gyermekkorának legszebb hét esztendejét. Híres volt akkor a galántai banda Mihók primás alatt. De még híresebb lehetett száz évvel ezelőtt. 1800 táján Bécsben több füzet magyar tánc jelent meg. Egyiknek címe így jelöli meg forrását: «von verschiedenen Zigeunern aus Galantha.» Ma már hírmondó sem maradt belőlük. Hadd folytassa ez a kis mű a régi galántai hagyományt.”⁶¹

A fúvós zene sem hiányzik a Háry daljátékból. A *Bécsi harangjáték* forrásanyagaként nemcsak székellyföldi fakürt dallamot nevezhetünk meg, hanem a Mohiban valamint Gömör megyében gyűjtött szignálokat is.⁶²

A tudós és pedagógus Kodályt az 1940-es évektől új tudományos feladatok várják: a MTA vezetése, a *Magyar Népzene Tára* sorozat megindítása, a Zeneakadémián zenetudományi tanszék-alapítás, teendők az 1951-ben megalakult Zenetudományi Bizottságban, 1953-tól az MTA-n belül létrejött Népzene-kutató Csoport vezetése, a népzene-tudomány hazai felfejlesztése és nemzetközi kapcsolatainak megerősítése.⁶³

⁵⁹ Kovács 1957., Sárosi 1982: 517–518., Kecskeméti 1986.

⁶⁰ Kodály még nincs két éves, amikor vasúti tiszt édesapját Kecskemétről előbb Szobra (1883), majd Galántára helyezik (1885). Kapcsolata szülővárosával felnőttkorában kezdődik és erősödik meg. Heltai 1982, 2008.

⁶¹ Kodály 1934. Lásd 2007a: 493.

⁶² Kiadva Tari 2001: 160–163. kotta. A további rézfúvós hatásokról: Suppan 1996.

⁶³ Ennek egyik sikeres része volt a Budapesten 1964-ben megrendezett nemzetközi népzene-tudományi konferencia az International Folk Music Council keretében. (A szervezet neve máig többször változott.)

V V V
ant. v. 1 ① 1

Zsaskovszky
Egri dalnok V. 19
1880

hason

hűsöd a Gágy, hűsöd a vi-
gát, bók

Szasskovszky itt fenn van a mórak

Bennettem deget: hűsöd ugrott hát-
pót,

hűsöd ugrott be, hogy hűsöd a fenn-
ad. gád.

2. Kérem, van egy dalom még egy kút
alatt, ismét hűsöd, hűsöd még egy kút
Az a kút, mi hűsöd? az a kút, mi hűsöd?
Azt hűsöd: hűsöd, hűsöd, hűsöd ki a vi-
gát.

[Galántán 1888/9ben több dal-
tanított Kovács Gyula tanító úr
a Zs. Könyveiből. Simoniban van
egy malom/ Kérde lelkem fűtől fától,
Szomorúan szól a magyar nóta/
Ez nem tanította, de talánsí-
celtélis hűsöd ① 1 formában, de később
Nem is csodát, hanem a vi-
gát.]

1569

1884

8. kotta. Kodály utalása a galántai iskolában tanult dalokra (MTA BTK ZTI KR_00472)

tokkal, más népekkel való kapcsolatának Felsőmagyarország területén szlovákok körében végzett gyűjtései és figyelemfelkeltései a mindkét nép körében használt dallamokra vonatkozóan. Ennek egyik példája 1910-es lukanényei gyűjtésében a *Zörög a kocsi* magyar és szlovák verziójának (*Dutková žena*) bemutatása,⁶⁴ dudagyűjtései szlovák előadóktól Lovásziban és Szalakuszon.⁶⁵

A további példákat mellőzve összegezzük az elmondottakat!

Az időben 1905–1918 között végzett népzene-gyűjtések nyugat-kelet irányban területileg széles sávot fognak át. Kodály zeneszerzői és tudományos életművében egyaránt kiemelkedően fontos helyet kapott gyermekkori indíttatásának földrajzi területe és egyben első nagy gyűjtőterülete. Galántával kapcsolatban az egyik 19. századi kotta mellé följegyezte: „Galántán 1888/9ben több dal tanított Kovács Gyula tanító úr a Zs. Könyveiből. *Simoniban van egy malom, Kérde lelkem fűtől fától, Szomorúan szól a magyar nóta.* A támlapon megadta a lelőhelyet: „Zsaskovszky Egri dalnok V. 1. 1880.

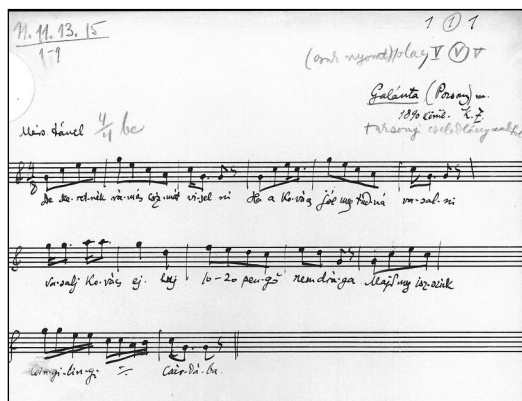
Ismert, hogy Kodály emberszeretete, nemeslelkűsége sok esetben megmutatkozott. Tehetséges előadóművészeknek drága hangszert, fiatal, pénztelen kollégáinak lakást vásárolt, finanszírozta külföldi tanulmányútjaikat, hogy anyagi gondok ne vonják el őket a munkától. Határon belülre a néptáncok filmezéséhez filmfelvevő gép-, határon kívülre (Kallós Zoltán számára) magnetofon megvételével segítette a népzene, néptáncgyűjtést. Irányítása alatt lát napvilágot a *Magyar Népzene Tára* első öt kötete (1951–1965). Szem előtt tartja a nyelvterület minden területén még meglévő fehér foltok csökkentését, ezért kijárja többek közt, hogy munkatársai közül Vikár László 1956 szeptemberében a Nyitravidékre, Szomjas Schiffert György pedig 1957 októberében a Csalóközbe mehessen gyűjteni akadémiai egyezmény keretében. A szlovákiai magyarság oldaláról Ág Tibor vette fel vele a kapcsolatot, aki 1958-ban Kiss Lajos társává szegődött Gömör, Abaúj-Torna és Ung megyei gyűjtőútján.

A tudós Kodály mindenkor törekedett a dallamok elterjedtségének, használatának, történetiségének, más népcsoport-

felderítésére. Ezt szolgálták a történelmi

⁶⁴ Kodály 1915: 306.

⁶⁵ Közölve: Tari 2001: 71–79. kotta. Kodály szlovák gyűjtéseiről lásd: Erdélyi-Molnár 2017.

9. kotta. Kodály egy gyerekkori emléke: taksonyi cselédjük által énekelt népdal (MTA BTK ZTI KR_02144)

Szöv. R. J.” (8. kotta).⁶⁶ A kottán lévő dallal kapcsolatban megjegyezte: ... Ezt nem tanította, de taksonyi cselédünk tudta... *De szeretnék rámás csizmát viselni szöveggel.*” Az említett új stílusú népdal kottájára ráírta, hogy „taksonyi cselédlányunktól 1890 körül” (9. kotta).⁶⁷ Talán az volt az a cseléd, akit két helységnévvvel is (Taksony és Galánta) jelölt egy másik kottán (10. kotta).⁶⁸

A meghatározó szülőföld-élmény akkor sem csökkent, amikor újabb, életműve szempontjából szintén fontos gyűjtőterületeket ismert meg, Gyergyót, Kásztont, Bukovinát, Nagyszalontát, majd a palóc és észak-

dunántúli falvakat, Szatmár és Szabolcs megyét, Mohácsot. Felső-Magyarországgal kapcsolatban e helyen részletesen nem tértem ki arra, hogy Nyitra, Hont, Gömör megye népe és dallamvilága mellett mennyire fontos volt Kodály Zoltán számára Bars megye, azon belül is hányszor jelenik meg tudományos írásaiban és kompozícióiban Alsószece és a ma már nem létező Mohi.⁶⁹ Bars megyei gyűjtését külön kötet fogja bemutatni.⁷⁰ Bars megyével még hosszútávú tervei voltak; a terület elvesztését, Mohi falu népét különösen sajnálta. Hátrahagyott írásainak egyikében így fakadt ki: „Kinek... mindegy, hogy a barsi Mohi, a magyarság északi határfaluja, gyümölcsös, paradicsomi völgyével, derűs, barátságos lakóival hozzánk tartozik-e vagy sem?”⁷¹ Zeneszerző és más szakos tanítványait állandóan biztatta a vidékre járásra, különösen a városiakat.⁷² „Az ország csak akkor a miénk, ha ismerjük. Ha lábunk érintette minden vidékén a földet, ha beszéltünk minden vidék lakóival, tudjuk, miben gazdag, miben hiányos, mi az erénye, hibája.” – írta egyik hátrahagyott írásában arról gondolkozva, „Miért veszítettük el a Felvidéket.”⁷³

Népzenegyűjtői- tudományos és zeneszerzői életművét Felső-Magyarországgal való kapcsolata felől áttekintve ennek a megjegyzésnek fényében három dolog tűnik föl. Az első, hogy Kodály 1920 után komponálta meg a *Háry daljátékot*, amit a *Székeley*

⁶⁶ KR_00472. A szövegíró személyét nem sikerült megfejteni. Lehetséges, hogy a zeneszerző Riszner Józsefről van szó.

⁶⁷ KR_02144.

⁶⁸ BR_08877.

⁶⁹ Tari 2007.

⁷⁰ A szerző *Kodály Zoltán Bars megyei népzenegyűjtései* című könyve 2018 tavaszán az Argumentum Kiadónál fog megjelenni.

⁷¹ Kodály 1989, 27.

⁷² Tari 2017c: 318–320.

⁷³ Kodály 1989: 26.

Handwritten musical score for a folk song. The score consists of three staves of music with lyrics in Hungarian. The lyrics are: "Taj de népen ragog az ari-ki szil-les az é-zon Taj-ve népen kar-son-git a ba-bian a kék", "De-mé-vel A se-gy le-ny-né me-ő-le-mi ti-lo a le-gy-ye", and "Ri kél-éni hí-mi, me-ő-le-mi a se-gy-ye". The score includes handwritten annotations such as "924a", "877c", "1375a", and "Da Capo". The score is written in a handwritten style, with some parts crossed out or corrected.

10. kotta. Kodály fiatalkori gyűjtése: taksonyi cselédjük által énekelt, 1905-ben Galántán leírt népdal. (MTA BTK ZTI BR_08877)

fonó (bemutató 1932) követett. A másik, hogy a Hány János daljáték egyértelműen Felső-magyarország – a mai értelemben használt Felvidék – hangja. Hányban, Marci bácsiban, Örszében nem általában magyar karaktereket, hanem a magyar parasztságot, a „Burkusországhoz” és Bécshez földrajzilag egyaránt közel fekvő, lelkületben azonban távol álló népet állítja színpadra. A mű zenéi nem általában magyar népdalok, hanem kimondottan ennek a területnek a kodályi megfogalmazású népdalai, zenéi. A harmadik vonás az előzőből következik. Az, hogy a zeneszerző nemcsak a népszínműnél modernebb, 20. századi zenés színpadi művet alkot meg. A két kompozíció az ország két legfontosabb, történelmileg egymással is összefüggő pólusát mutatja be a színpadon. Olyan területeket, melyeket az I. világháború után elcsatoltak. Az egyik címében is kiemeli a terület lakóit, a másik csak a népdalokkal, hangszeres dallamokkal hangsúlyozza a főszereplő és a további szereplők helyi hovatartozását: *Sej, Nagyabonyban csak két torony látszik*. A Trianon után keletkezett két színpadi mű az elvesztett Felvidékért és Erdélyért is szól, akaratlanul is. Ne feledjük azonban, hogy Kodály mindenkor egységben látta az egész magyarságot, valamennyi terület és annak népe fontos volt számára. A nyitragerecséri asszony által 1914-ben énekelt, kifejező erőben gazdag, érzelemdús *A csitári hegyek alatt* népdalt és szintén a szerelmi költészethez tartozó, Mohiból való *Ha te elmegy, engem itt hagysz* népdalokat önnön szépségeiken túl ezért is építhette be a *Székely fonó*-ba, dallamokkal is hangsúlyozva az összetartozást.

Rajeczky Benjamin a Kodály centenáriumra írt, Kodály és a Magyar Néprajzi Társaság kapcsolatát bemutató tanulmányában Kodály egy 1932-es nyilatkozatának azt a részletét is idézte, melyben kifejtette, hogy ők Bartókkal a faluban nemcsak onnan

elvihető dalokat találtak, hanem kultúrát, mégpedig homogén kultúrát. „A romantikus folklorista hangja?” – kérdezte Rajeczky, s folytatta: „Inkább a hálás zeneszerzőé, aki nek a falu ajándékozta az annyira keresett zenei anyanyelvet, s aki ezért súlyos felelősséget érez és vállal a néppel szemben.”⁷⁴

Irodalom

A Magyar Népzene Tára

1955-1956 Bartók Béla–Kodály Zoltán (szerk.): *III/A-B Lakodalmom*. S.a.r. Kiss Lajos. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BARTÓK Béla

1924 *A magyar népdal*. Budapest.

BREUER János

1978 Bartók és Kodály. Tanulmányok századunk magyar zenetörténetéhez. In *Elvek és utak*. Budapest: Magvető Kiadó.

1982 *Kodály-kalauz*. Budapest: Zeneműkiadó.

BORSAI Ilona

1982 A „Mátrai képek” dalai. In Berlász Melinda–Domokos Mária (szerk.): *Zenatudományi Dolgozatok*. 159–182. Budapest: MTA ZTI.

Brockhaus–Riemann Zenei Lexikon

1984 Carl Dahlhaus – Hans Heinrich Eggebrecht (szerk.): *Brockhaus–Riemann Zenei Lexikon* (A magyar kiadás szerkesztője Boronkay Antal) Budapest: Zeneműkiadó.

EÖSZÉ László

1970 *Forr a világ. Kodály Zoltán élete*. Budapest: Móra Könyvkiadó.

2000 *Örökségünk Kodály. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó.

ERDÉLYI-MOLNÁR Klára

2017 Kodály Zoltán és a szlovák népzene. *Magyar Zene* LV. 3: 348–360.

SZ. FARKAS Marta

1983a *Voyage en Hongrie. Ethnographia* XCIV. 4: 534–547.

1983b (Szerk., a képeket válogatta és az utószót írta): *Voyage en Hongrie*. Budapest: Muzsák Közművelődési Kiadó.

GÁTI István

1802 *A' kótából való klavirozás mestersege, mellyet készített az abban gyönyörködők kedvéért Gáti István Budán 1802.* (Reprint Budapest 1987.)

HELTAI Nándor

1982 „*Szívébe fogadott Kecskemét*” (Kodály és szülővárosa). Kecskemét: Városi Tanács.

2008 *Kodály Zoltán és szülővárosa Kecskemét*. Dokumentumok, emlékek. Budapest: Argumentum.

ITTZÉS Mihály

1992 Bakterek éneke. Kodály Zoltán ismeretlen írása elé. *Forrás*. 24. 12: 63–70.

⁷⁴ Rajeczky 1983: 531.

- 2007 Kodály Galántája, Galánta Kodálya. In Berényi László (szerk.): *Galánta, 770–1237–2007*. Galánta. (7. 2. fejezet) 158–167.

KECSKEMÉTI István

- 1986 *A zeneszerző Kodály*. Kecskemét: Kodály Intézet.

KELECSÉNYI JÓZSEF

- 1853 Nyitrai népszokások I. Koloni népszokások. In Kubinyi Ferenc – Vahot Imre (szerk.): *Magyarország és Erdély képekben III*. Pest.

KODÁLY Zoltán

- 1905 Mátyusföldi gyűjtés. *Ethnographia* XVI. 300–305.
- 1907 Balladák. Harmadik közlemény. *Ethnographia* XVIII. 153–156.
- 1909 Zoborvidéki népszokások I.-II. Szentiváni énekek, III. Talalaj. *Ethnographia* XX. 1: 29–36., 2: 116–121., 4: 245–247.
- 1913 Pótlék a zoborvidéki népszokásokhoz I.-III. Szentiváni énekek. IV. Hojeda. V. Villő, VI. Tót morena. VII. Talalaj. VIII. Sárdó. IX. Böjti énekek. *Ethnographia* XXIV. 2. 114–116., 3. 169–174., 4. 235–236., 237–239., 5. 292–293., 6. 357–359, 359–361.
- 1915 A hitetlen férj. *Ethnographia* XI. 4–6: 304–307.
- 1916 Régi karácsonyi énekek. *Ethnographia* XII. 4–5. 221–224.
- 1917 Ötfokú hangsor a magyar népzenében. *Zenei Szemle* 1., 4., 5., 8. Temesvár (1) 15–16, (4) 117–119. (5), 152–154., (8) 249–252.
- 1933 Néprajz és zenetörténet. *Ethnographia* XLIV. 4–15.
- 1937/1960.² *A magyar népzene* (A példatárat szerkesztette Vargyas Lajos). Budapest: Zeneműkiadó.
- 1943 lásd 2007e
- 1952 Magyar táncok 1729-ből. *MTA I. Osztály Közlemények* II. 17–22.
- 1989 *Közelet, vallomások, zeneélet. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai*. I. Vál., s.a.r. Vargyas Lajos. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- 1993 *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai*. II. Vál., szerk., s.a. r. Vargyas Lajos. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- 2007a Galántai táncok. Előszó a partitúrához (orig. 1934 Wien). In *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok* 2. S.a.r. és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. In Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar zenetudomány* 6. 493. Budapest: Argumentum Kiadó.
- 2007b A Galántai dalosünnepen (orig. 1943). In Bónis Ferenc (szerk.): *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok* 3. S.a.r. és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. In *Magyar zenetudomány* 7. 503. Budapest: Argumentum Kiadó.
- 2007c Nagyszombati emlékek. In *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok* 3. S.a.r. és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. In Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar zenetudomány* 7. 497–498. Budapest: Argumentum Kiadó.
- 2007d Böjti zsolttár, avagy hogyan kell jegyezni. In *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok* 1. (S.a.r. és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc). In Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar zenetudomány* 5. 249–251. Budapest: Argumentum Kiadó.
- 2007e Magyar zenei folklór 110 év előtt Mindszenty Dániel és Udvardy János (orig. 1943). In *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok* 2. S.a.r. és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. 155–183. Budapest: Argumentum Kiadó.

- 2007f Függelék (Bakterek éneke) In *Visszatekintés Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. 3. S.a.r. és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. 735. Budapest: Argumentum Kiadó.
- 2012 *Utam a zenéhez. Öt beszélgetés Lutz Besch-el.* (Ford. Bónis Ferenc) Budapest: Argumentum Kiadó
- KOVÁCS János
- 1957 Kodály Zoltán szimfonikus művei. In Szabolcsi Bence – Bartha Dénes (szerk.): *Zenetudományi Tanulmányok Kodály Zoltán 75. születésnapjára*. 43–104. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LISZKA József
- 2002 *A szlovákiai magyarok néprajza*. Budapest: Osiris Kiadó, Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.
- MOLNÁR Antal
- 1936 Kodály Zoltán. In *Népszerű zenefüzetek* 4. Budapest 31–32.
- RAJECZKY Benjamin
- 1983 Kodály Zoltán és a Magyar Néprajzi Társaság. *Ethnographia* XCIV. 4: 530–533.
- REUER, Bruno B.
- 1991 *Zoltán Kodály's Bühnenwerk „Háry János”. Beiträge zu seinen volksmusikalischen und literarischen Quellen*. Studia Hungarica Schriften des Ungarischen Instituts München 37. (Hrg. H. Glass – E. Völkl – E. Hösch). München: Dr. Rudolf Trofenik.
- SÁROSI Bálint
- 1982 Hangszeres népzene Kodály műveiben: a Galántai és a Marosszéki táncok. *Ethnographia* XCIII. 4: 513–526.
- SEBŐ Ferenc (szerk.)
- 2010 *Magyar népzenei felvételek 1936–1963. PATRIA*. Budapest: Hagyományok Háza. (Melléklet: DVD-ROM)
- SUPPAN, Wolfgang
- 1996 Blasinstrumente und Bläserklang im Schaffen Zoltán Kodály's Zoltán Kodály und das Symphonische Blasorchester. *Studia Musicologica Academia Scientiarum Hungaricae* 95. 1–16.
- SZOMJAS-SCHIFFERT György
- 1972 *Hajnal vagyon szép piros... Énekes várvirrasztók és órakiáltók*. Budapest: Magvető Kiadó.
- SZŐNYI Erzsébet
- 2017 „Megkésétt melódiák...” Vikár László 1929. június 8. 88. születésnapjára. *A Magyar Kodály Társaság Hírei*. XXXVIII. 2: 61–62.
- TARI Lujza
- 1978 Kodály hangszeres gyűjtése. *Magyar Zene* XIX. 2: 184–196.
- 2001 *Kodály Zoltán, a hangszeres népzene kutatója – Zoltán Kodály, Researcher of instrumental Folk Music*. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2006 A hangszeres népzene hatása Kodály kórusműveire. In Kollár Éva (szerk.): *Kodály Zoltán nyomában. Negyedik Magyar Karvezető Konferencia (2005)*. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem. 19–23.

- 2007 Kodály Zoltán, az egykori Mohi és a régi magyar műdalok. *Magyar Zene* 4. XLV. 357–372.
- 2010 *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006).* (2 CD-vel). In Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. Dunaszerdahely: a Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete.
- 2012 „A bartóki II. dialektusterület. – Bartók’s II. dialectal region.” In Richter Pál (szerk/Ed.): *Magyar Népzenei Antológia. Digitális összkiadás. – Anthology of Hungarian Folk Music Complete Digital Edition.* Budapest: MTA BTK ZTI – Folk Európa Kiadó. (Kisérőfüzet: 15–17., 53–56.).
- 2017a Vikár László búcsúztatása (1929. június 8. – 2017. május 12.). *A Magyar Kodály Társaság Hírei.* XXXVIII. 3: 59–61.
- 2017b A szülőföld hangja. Felsőmagyarországi gyűjtők és gyűjtések a Népdalok és Mondákban. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti Tanulmányok* 5. (Budapest: Reciti) 321–344.
- 2017c „A művészi tudás végső próbája.” Kodály a népdalfeldolgozásról. *Magyar Zene* LV. 3: 314–336.
- TARI Lujza (szerk.)
1983 *Magyar Népzene Kodály Zoltán fonográf felvételeiből.* Budapest: Hungaroton, LPX 18 075–76. 2. 5b),
2002a Bővített CD kiadása. Budapest: Hungaroton Classic, HCD 18 254–55.
- TARI Lujza – VIKÁR László (Szerk.)
1986 *Magyar Népzenei Antológia II. Észak.* Hungaroton, LPX 18124–128.
- VARGYAS Lajos
1941 *Áj falu zenei élete.* in Tanya, falu, mezőváros II. Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete
2000 *Egy felvidéki falu zenei világa – Áj, 1940.* in Jelenlévő múlt. Budapest: Planétás Kiadó – Európai Folklór Intézet.

A tanulmányban említett falvak mai szlovák neve:

Alsóbodok	Dolné Obdokovce
Alsószecse	Dolná Seč
Barslédec	Ladice
Berencs	Branč
Béd	Badice
Farkasd	Vlčany
Füzesgyarmat	Hontianska Vrbica
Galánta	Galanta
Gímes	Jelenec
Kolon	Kolíňany
Lukanénye	Nenince
Menyhe	Podhorany
(Mohi)	Mohivce – már nem létezik)

Nagypeszek	Sikenica
Nagyszombat	Trnava
Nyitra	Nitra
Nyitracséhi	Nitrany
Nyitraegerszeg	Jelšovce
Nyitragerencsér	Nitrianske Hrnčiarovce
Szalakusz	Sokolníky
Szalóc	Slavec
Szilice	Silica
Zalaba	Zalaba
Zsére	Žirany
Zsigárd	Žihárec

Tari Lujza

CSc. Zenetudományi Intézet, Budapest

e-mail: lujzatari@gmail.com

Lujza Tari

Upper Hungary in the Kodály oeuvre

Zoltán Kodály (1882-1967) composer, ethnomusicologist, initiator of music pedagogy, and linguist was born in Kecskemét. His father was a stationmaster. They moved to Galanta in 1885. Kodály had deep feelings for the town where he had spent his childhood. This was the region where he conducted his first collection of folk music in 1905, about which he published his first paper. From that time on he regularly collected folk songs as well as instrumental music in various parts of Hungary, still he preferred northern Hungary where, between 1905 and 1918, he conducted a very significant collection in various counties of the region, moving from the western parts to eastwards. Collection came to a halt because of the First World War and after 1918 he had no opportunity to visit this region as a collector of folk music any longer (Galanta and the region became part of Czechoslovakia). Kodály's relationship with this region and landscape was expressed a lot of times, for instance in *Dances from Galanta* and the foreword to its score (1933). The *Háry János* folk opera (1926) and *Háry János Suite* also evoke this region. Although the title does not refer to a geographical area, unlike *Székely fonó* ('The Spinning room', 1932), the source of the overwhelming majority of the folks songs and instrumental tunes used in this work of art is from collections from Upper Hungary. The author of the paper presents in what way the folk music of this region emerges in the scholarly oeuvre of Kodály (e. g. in *Hungarian Folk Music*, 1937, 1960).

Balassa Iván néprajztudományi munkássága

Kovács Dániel és Viga Gyula szerkesztésében látott napvilágot az az impozáns tanulmánykötet, amely Balassa Iván közel félszáz írását adja közre.¹ A terjedelmes könyv méltó megemlékezés a néprajztudós születésének centenáriuma alkalmából, melyben a páratlanul gazdag életműnek csaknem minden jellemező vonatkozása szerepel. A szerkesztők jó érzékkel válogattak a hatalmas publikációs anyagból, hogy Balassa Iván minden irányú érdeklődését kellőképpen reprezentálják. A kötet számottevő nyeresége szaktudományunknak, mely annál inkább figyelmet és elismerést érdemel, mivel a közreadott írások többsége ma már nehezen hozzáférhető kiadványokban jelent meg, ezáltal forrásértékű szereppel rendelkezik, másrészt Balassa Ivánnak minden eddiginél teljesebb körű és egységes szerkesztésű publikációs jegyzékét is tartalmazza.

A szerkesztői utószóban a kötet céljával kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A kötet szerkesztői Balassa Iván életművének sokszínűségét, egyszersmind teljességét és organikus jellegét is igyekeztek bemutatni a könyv anyagának válogatása során. Úgy gondolják, hogy az itt (újra) közreadott szövegek alkalmasak az életpálya ívének és egységének valamint annak érzékeltetésére, hogy a sokféle téma feldolgozása egy kiforrott, ugyanakkor – a nemzetközi tájékozódás révén is – folyamatosan bővülő néprajzi látásmód eredményeként született meg. [...] Azon voltunk, hogy az itt közreadott Balassa-tanulmányok ne csak a tudós érdeklődés tágas horizontját és tájékozódásának interdiszciplináris jellegét körvonalazzák, hanem a Kárpát-medencei magyarság műveltségének organikus szerkezetét, illetve az arról való gondolkodást is. Mindez együtt volt jellemzője Balassa Iván munkásságának.”²

Amint az ünnepi kötet egyértelműen demonstrálja Balassa Iván – jelentős méretű publikációkban testet öltő – néprajztudományi munkásságának sokoldalúságát, érdeklődésének változatosságát, úgy e nagy ívű szakirodalmi teljesítménynek azon eredményeit igyekszem számba venni, melyek kiemelkedő jelentőségüknél fogva a hazai, de a nemzetközi néprajztudományban is nyomot hagytak. Ez a jobbra monografikus publikációs tevékenység legalább olyan sokrétű és változatos tematikájú, mint a közreadott folyóiratcikkek. Bemutatásuk az életpályával összefüggő időrendi sorban látszik célszerűnek.

Elsőként *A debreceni civis fölművelésének munkamenete és műszókincse* című egyetemi doktori értekezéséről kell megemlékezni, melynek alapján a nyelvész képzettségű szerző egyértelmű tanúbizonyságot tett néprajzi felkészültségéről is, ami nyilvánvalóan Csúry Bálint tanítványaként szerzett széleskörű ismereteinek, valamint a gyermekkorától Bárándon a népetlet sok vonatkozásában szerzett tapasztalatainak volt köszönhető.³ Dolgozatának első felében a debreceni földközösség és a tanyarendszer kialakulását vizsgálja, részletes képet nyújtva az ugarról és parlagról, majd a föld

¹ Balassa 2017.

² Kovács–Viga 2017: 687.

³ Balassa 1940.

megművelésének minden egyes munkafolyamatáról és munkaeszközeiről. Az értekezés második részeként a debreceni földművelés műszótárát állította össze. Imre Samu recenziójában a következő szavakkal ismerte el a kiadvány jelentőségét: „Szó- és példamondat-gyűjteménye szokatlanul bő, szép és gazdag, napjainkig a legértékesebb gyűjtemény a civis nyelvből. Bár Balassa munkája megírásakor elsősorban a nyelvészeti szempontokat tartotta szem előtt, különösen a nyári munkák ismertetésekor olyan alapos munkát végzett, hogy ezt a részt a néprajz is tanulsággal használhatja.”⁴

Hogy a nyelvész képzettségű Balassa Ivánból miként lett etnográfus, abban fontos szerepet kapott az 1930–40-es években a nyelvészetben, majd a néprajzban is teret hódító *Wörter und Sachen* kutatási módszer. Ugyanis a szavak és tárgyak kapcsolatának vizsgálatát már az első publikációiban érvényesítette, majd a nyelvészeti, szótörténeti kutatásaihoz egyre tudatosabban kapcsolta a néprajzi tárgyvizsgálatokat, a tárgyaknak és megnevezéseiknek kölcsönös elemzését. A néprajztudomány felé fordulásában, a néprajzi tárgyakkal való foglalkozásában viszont meghatározó szerepet játszott, hogy 1941-től szinte folyamatosan múzeumi munkakörben dolgozott.⁵ Amint Csoma Zsigmond rámutatott, a szótörténeti, etimológiai kutatások eredményeinek kiegészítése az etnográfiai kutatásokkal Balassa Iván munkáiban egyre tudatosabban alkalmazott módszerré vált, amely a muzeológiai, történeti kutatásaival összegyúrva önálló eredményre vezetett. Ezzel a kultúrakutatás példáját teremtette meg Magyarországon. Nagy monográfiáival elsősorban a német, osztrák, svájci és a svéd néprajzosokat, európai etnológusokat részben időben is megelőzte.⁶

Az *Ethnographia* 1945. évi számában a következő hír jelent meg: „Néprajz a mezőgazdasági középiskolákban. A földművelésügyi minisztérium hatáskörébe tartozó középiskolákban 1945/46. tanévtől kezdve a III. osztályban bevezették heti 2 órában a néprajzot, mint önálló tantárgyat. A néprajzi tankönyv megírására Balassa Iván kapott megbízást.”⁷ A következő évi folyóiratszám már az alábbiakról tudósít: „Örömmel állapítjuk meg, hogy Magyarországon először, immár második éve folyik rendszeres néprajztanítás 25 középiskolában. A mezőgazdasági középiskolák számára már elkészült a tanításterv is. Ez a magyar néprajz első hivatalos tanításterve.”⁸ 1947-ben pedig megjelent az Egyetemi Nyomda kiadásában Balassa Iván tankönyve.⁹ Amint Csoma Zsigmond említi: „Erre a kis vékony könyvére élete végéig büszke volt, aminek értékeit nem homályosíthatták el a nagy nemzetközi visszhangot, számos európai elismerést hozó monográfiái sem.”¹⁰

⁴ Imre 1942: 72.

⁵ 1941–1944 között a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa, 1944 és 1956 között a Néprajzi Múzeum osztályvezetője, majd főigazgatója, ezt követően 1961-ig a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója, 1966-tól 1983-ig a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgató-helyettese. Vö. Bodó 2017.

⁶ Csoma 2017: 604.

⁷ *Ethnographia* LVI. (1945): 80.

⁸ *Ethnographia* LVII. (1946): 122.

⁹ Balassa 1947.

¹⁰ Csoma 2017: 609.

A tankönyv tematikailag két nagy részre tagolódik, előjáróban a néprajz fogalma és felosztása, valamint a magyarság néprajzi csoportjai a négy nagytáj szerint szerepelnek, majd ezt követi a tárgyi néprajz blokkja a növénytermesztés fontosabb ágai és eszközei, a halászat, vadászat, méhészet, állattartás, pásztorkodás, a táplálkozás, viselet, építkezés és lakáskultúra, teherhordás és szállítás témakörökkel. A szellemi néprajz fejezetben többek között a népnyelv, népzene, tánc, népköltészet, népdal, népballada, monda, népmese, a drámai hagyományok, szokások, az emberi élet fordulói és a hitvilág szerepel. Balassa Iván a tankönyvében tulajdonképpen az egész népi műveltség áttekintését nyújtja, természetesen az életkori sajátosságok szem előtt tartásával, gazdag illusztrációs anyaggal és rövid ismertető szövegekkel. Az 1948-ban hatalomra került Rákosi-éra azonban ezt az érdemleges kezdeményezést is felszámolta, azóta sem készült ehhez hasonló néprajzi tankönyv, amint a középiskolai kötelező néprajzoktatás sem nyert polgárjogot.

Balassa Iván korai muzeológiai munkásságának egyik jelentős eredménye az a mai értelemben vett tárgykatalógus, amelyben a Néprajzi Múzeum favillagyűjteményét dolgozta fel.¹¹ Ebben a munkájában következetesen érvényesítette a tárgy és terminológia egymással összefüggő vizsgálatának módszerét, miközben részletesen dokumentált tárgyleírásokat és történeti vonatkozású tárgytipológiát készített, valamint az egyes tárgytípusok földrajzi elterjedését is rögzítette. Ezzel a komplex tárgyvizsgálatával módszertani mintát és szemléletbeli alapot nyújtott a későbbi néprajzi tárgykatalógusok számára.

Az 1950-es évek elején kezdte meg és intenzíven kutatta kandidátusi értekezéséként készülő kukorica-monográfiájának anyagát, és védte meg 1956-ban, elsőként a tudományos képesítések sorában. Témaválasztását meghatározta a szaktudomány távlati terve, amit Tálasi István a következőképpen jelölt meg: „Szaktestületünk előtt a tervmunkák megkezdésekor a legfontosabb tennivalók közé számítottuk kapás növényeink néprajzi feldolgozását, főként a táplálkozási és takarmányozási célra szolgáló kukoricát és burgonyát. [...] A szántóföldi kapáskultúra kialakulása elsősorban a kukoricával jelentkezik, s vele válik legfőbb munkaeszköze, a kapa is igazi szántóföldi eszközzé, általa változik meg a maga idején szemterményeink területi aránya, a határhasználat korábbi jellegével egyetemben.”¹²

Balassa Iván kutatómunkája kiterjedt a növénykultúra teljes körű, komplex vizsgálatára, a nyelvészeti, botanikai, műveléstechnikai, eszköztörténeti és társadalmi vonatkozások elemzésére egyaránt.¹³ A könyv értékelésével kapcsolatban Balogh István a következőket fogalmazta meg. „Minden elméleti vitánál gyümölcsözőbb az, ha önálló munkákban, tanulmányokban érvényesülnek az elvi célkitűzések, és ebből a szempontból szerencsés és bátor kezdeményezés Balassa Iván munkája, aki egy gazdasági-lag is jelentős, a magyarság anyagi művelődésében igen nagy szerepet játszó kultúrnövény, a kukorica néprajzi monografikus feldolgozásával valóban úttörő munkát vállalt. Nem állott előtte minta, sem itthon, sem külföldön, a módszert, az analitikus kutatást, a szintézist egyaránt neki kellett kialakítani és elvégezni.”¹⁴

¹¹ Balassa 1949.

¹² Tálasi 1955: 17.

¹³ Balassa 1960.

¹⁴ Balogh 1961: 629.

A terjedelmes monográfia többek között vizsgálja az Amerikából származó növény-kultúra kialakulását és újvilági elterjedését, majd az egész világon történő térhódítását. Részletezi a kukorica művelésének minden mozzanatát és ezzel összefüggésben az alkalmazott munkatechnikák és eszközök történeti fejlődését. Nyelvészeti szempontból elemzi a kukorica részeinek, valamint művelésmódjának szókincsét, majd részletesen tárgyalja a kukorica hasznosítását az emberi táplálkozásban és a takarmányozásban. A kiadó ajánlása szerint „a nagyszámú fényképpel, magyarázó rajzzal, elterjedési térképpel, szakmutatóval rendelkező munka az első olyan magyar néprajzi monográfia, mely anyagába történeti, gazdaságtörténeti és nyelvészeti anyagot is bevon; helyenként, a szükségnek megfelelően, statisztikai, gazdaság- és növényföldrajzi eredményeket is bemutat, s mindezt balkáni és közép-európai keretbe helyezi.”¹⁵

Noha Balassa Iván 1956-tól 1961-ig a sárospataki múzeum igazgatójaként működött, és sokrétű terepmunkát végzett a Bodroghözben és Tokaj-Hegyalján,¹⁶ ennek az anyagnak nagyobb szabású feldolgozásai csak jóval később valósultak meg, mint ahogy folyóiratcikkei is. Ennek az időszaknak kutatómunkájából a későbbiekben négy önálló kiadvány látott napvilágot, melyek néprajzi munkásságának különböző területeit képviselik. Hogy a folklór területén is kiemelkedőt tudott alkotni, arról egyértelműen tanúskodik a *Karcsai mondák* című terjedelmes kötete.¹⁷ Ezernél is több mondát, szöveget vett fel magnetofonra vagy jegyzett le, aminek alig egyharmadát közölte a könyvben. Amint Németh Imre recenziójában írja „Balassa Iván könyve a magyar mesekutatás itt kialakított módszereit követi, és a hiedelem-mondára vonatkozó legfontosabb általánosításokat, a kutatás legújabb eredményeit fogja össze, alkalmazza anyagkezelésében és gondolatmenetében. Három fő adatközlő teljes, és huszonöt adatközlő véletlenszerűen felvett anyagával a Bodroghözben fekvő Karcsa község mondakincsét mutatja be. [...] Hangsúlyozza a monda tanító, a mese szórakoztató tendenciáját, továbbá megvilágítja a természetfeletti és valóságos események összefonódását a mondákban.”¹⁸

Ennek a vidéknek, az abaúji Hegyköznek a földműveléséről készített monográfiája a Magyar Mezőgazdasági Múzeum *Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok* című sorozatának indító köteteként jelent meg.¹⁹ Ikvai Nándor ismertetése szerint a kiadványban „22 falut magába foglaló hegyközi földművelés adatokkal gazdagon illusztrált történeti mélységében megvilágító szintézisét kapjuk [...]. A szerző a munka elején a történeti anyag felsorakoztatásával a terület gazdaságtörténeti hátterét rajzolja meg, körültekintő alapossággal és statisztikai pontossággal. Adatai ily módon fejlődésében mutatják be a földművelés változását, egészen a nagyüzemi gazdálkodás kezdetéig. A munkán végigvonuló történeti szemlélet egységes vizsgálati módot és ebből eredően egységes szemléletű szintézist eredményezett, amelynek kapcsán a különböző jelenségek, munkamódok, eszközök és növények a legkülönbözőbb kölcsönhatásban, egymásutániségben és történeti mélységben tárulnak fel.”²⁰ Balassa Iván vizsgálata

¹⁵ Balassa 1960. fűlszöveg.

¹⁶ Részletes ismertetését adja Viga 2017.

¹⁷ Balassa 1963.

¹⁸ Németh 1964: 480–481.

¹⁹ Balassa 1964.

²⁰ Ikvai 1965: 477.

azt is kimutatja, hogy ez a történeti táj nem egységes, a déli területe nyitottabb, ezen jelentek meg előbb az alföldi földművelés egyes eszközei és technikái, továbbá rámutat a vidék gazdálkodásának eszközkapcsolataira mind a kárpáti térséggel, mind pedig Tokaj-Hegyaljával és a magyar Alfölddel.²¹ A bőséges képanyaggal illusztrált kötethez helynév, tárgy- és szómutató csatlakozik, hasonlóképpen a kukoricamonográfiához, és a későbbi szaktudományos kötetek gyakorlatahoz. Balassa Iván a monografikus munkák esetében mindig ragaszkodott a részletes mutatókhoz.

Több mint egy évtized múlva jelent meg a Bodroghköz múltjából, hagyományos népi életéből rendkívül színes képet rajzoló esszékötete *Lápok, falvak, emberek* címmel.²² Ezt a jól sikerült, látványos könyvét tekintette szívéhez legközelebb állónak, amint annak idején említette. Tartalmilag a bodroghközi táj, a történeti mondák, a lápok haszna, a pásztorok mindennapjai, a homokhátak falvainak hétköznapijai és ünnepei, az emberi élet fordulói, az urak és parasztok, valamint az Amerikába való kivándorlás témái sorakoznak. Az előszót író Ortutay Gyula szerint „egy elmerülő, múltba vesző történeti és társadalmi tájék egész gazdagsága bontakozik ki előttünk. A mondákból, a mindennapi élet jóízűen elbeszélt történeteiből kibontakozik a bodroghközi magyar nép múltja, gazdálkodása, mindennapi küzdelme urakkal, vízzel, a természet ezernyi cselvetésével, a hiedelmek világa s az egész paraszti életszemlélet, gondolkodásmód – a születéstől a halálig.”²³ Ezt a könyvet méltán tarthatjuk a néprajzi ismeretterjesztés klasszikus munkájának.²⁴

Tematikai szempontból még ide sorolható a Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkultúrája fél évszázados kutatásának eredményeként készített terjedelmes monográfia,²⁵ mely kutatásokat Balassa Iván életműve talán legerőteljesebb és különösen koherens részének tartja Viga Gyula. Amint rámutat, egyaránt foglalkoztatták őt a Tokaj-Hegyalját ért külső hatások, mint a telepese csoportok szerepe, a térség időszakos magyar, szlovák, ruszin vendégmunkásainak befolyása, valamint Tokaj-Hegyalja kifelé gyűrűszerűen táguló hatása a borkereskedelemről a tokaji hírének, márkanevének változásáig. Mindennek a szőlőművelés technikájában és eljárás módjában, a borkészítésekben és a történeti táj egész társadalmi és kulturális habitusában megragadható változása, ami-ben Balassa Iván sokirányú tájékozottsága leginkább kibontakozhatott.²⁶

Balassa Iván 1966-ban lépett a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kötelékébe főigazgató-helyettesi munkakörben, és ugyanebben az évben védte meg akadémiai doktori értekezését. A disszertáció azonban csak évek múlva jelent meg *Az eke és szántás története Magyarországon* címmel az Akadémiai Kiadónál.²⁷ Miután 1967-től közvetlen munkatársaként dolgoztam a múzeumban, volt alkalmam látni, hogy a hatalmas méretű kézíraton a következő években is még mennyit dogozott, mire az a kiadóhoz került. Balassa Ivánnak ez a hatalmas monográfiája a hazai agrár-etnográfia csúcsteljesítménye. A szerző az eke európai és hazai irodalmának áttekintése után az ekés földművelés

²¹ Viga 2017: 617.

²² Balassa 1975.

²³ Ortutay 1975: 5.

²⁴ Viga 2017: 620.

²⁵ Balassa 1991.

²⁶ Viga 2017: 620–621.

²⁷ Balassa 1973.

kialakulását vizsgálja az archeobotanikai gabonaleletek és a régészeti tárgyi emlékek nyomán, meghatározza az eketípusokat, majd elvégzi azok fejlődési folyamatának korszakolását európai és hazai vonatkozásban egyaránt, részletes képet nyújtva az eke és részeinek magyar szókincséről. Ezt követően a magyarság ekehasználatának korszakait és eketípusait határolja körül, kitér az új ekék megjelenésével bekövetkező változásokra. Részletesen ismerteti a szántás munkafolyamatát és körülményeit, végül az eke és szántás folklór vonatkozásait foglalja össze. A kötetet a gazdag illusztrációs anyagon túl a terjedelmes mutatók és idegen nyelvű összefoglalás egészíti ki. Orosz István értékelése szerint Balassa Iván „eszköztörténeti munkásságát mintegy megkoronázta az ekemonográfia, amely óriási európai összehasonlító anyag birtokában nemcsak a hazai fejlődés történetét mutatta be először hitelesen, de az európai átalakulását is. Az aszimmetrikus kormánylemez ágyeke, amely a 9–12. század óta Nyugat-Európa legjellegzetesebb nehéz ekéje, hazai elterjedésének bemutatásával Balassa Iván a legfőbb bizonyítékot szolgáltatva ahhoz, hogy Magyarországot a nyugati típusú gazdaság részének kell tekintenünk már a középkor századai óta.”²⁸

A Mezőgazdasági Múzeum profiljába vágó következő nagy publikációs vállalkozása az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa* című tanulmánykötet.²⁹ Miután az ekemonográfiával elkészült, és a Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Kongresszusa (1971) budapesti előkészítése kapcsán több kelet-európai etnográfussal is munkakapcsolatban állt, felmerült egy tematikus tanulmánykötet megszerkesztése. Meglehetősen intenzív levelezéssel, a felkért szerzők időnkénti távirati úton való sürgetésével két év alatt sikerült a tanulmánykötet teljes anyagát nyomdakész állapotba rendeznie, amiben titkárnője, Regdon Rezsőné Bagi Mária kulcsszerpet játszott az egyes tanulmányok német nyelvű gondozásában és egységesítésében. Az európai etnológia szempontjából is jelentős munkáról Hofer Tamás recenziójában a következőképpen emlékezett meg: „Ez a tekintélyes kötet tíz nyelv, illetve nép területéről összesen 19 tanulmányt sorakoztat egymás mellé a paraszti földművelés, szorosabban a gabonatermesztés témaköréből. Földrajzilag a felölelt terület legnyugatibb része Mecklenburg és Csehország; kelet felé három Kaukázuson túli (tehát voltaképp ázsiai) tanulmány Örményországból, Grúziából és Azerbajdzsánból, délen egy-egy bulgár és jugoszláv dolgozat tüzi ki a határt. [...] Évezredek óta a kelet- és közép-európai parasztság megélhetésének a gabonatermesztés az egyik, ha nem a legfőbb alapja. Vizsgálatán keresztül bele lehet látni a parasztnak a földhöz való viszonyába, társadalmi szervezetébe, életformájába. [...] Az ismertetett kötet célját a »klasszikus« tárgyi néprajz keretei szerint tűzte ki, figyelmét az eszközformákra, terminusokra, munkafolyamatokra irányozza. A legtöbb tanulmány típusok megállapítására törekszik, földrajzi elterjedésüket keresi, kialakulásukat, történetüket próbálja rekonstruálni. Ha ezekkel a tudományos célokkal és módszerekkel kapcsolatban manapság Európa sok részén kritikai hangok hallatszanak is, ez a kötet igazolhatja, hogy Kelet- és Közép-Európában még mennyi elvégezhető és elvégzendő munka van, éppen ezekkel a kutató eljárásokkal.”³⁰

²⁸ Orosz 1995: 14.

²⁹ Balassa 1972.

³⁰ Hofer 1973: 445–446.

Az 1970-es évek első felében nap mint nap tanúja lehettem annak a sokirányú és fáradhatatlan szervezőmunkának, amelyet Balassa Iván számos társadalmi tisztsége kapcsán gyakorolt, természetesen hivatali munkája mellett. A Néprajzi Társaság irányításán kívül különösen az akkoriban fontos társadalmi szerepet játszó Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) néprajzi profiljának kidolgozásában kezdeményező tevékenysége a szakterület hatékonyabb tudománynépszerűsítését szolgálta. Mindig fontosnak tartotta a néprajzi eredmények minél szélesebb körben való megismertetését és propagálását. Ennek a törekvésnek alkalmas terepet kínált a TIT, az ő kezdeményezésére jött létre a szervezet Országos Néprajzi Csoportja, melynek első kiadványát (*Néprajz. Téma és filmjegyzék*)³¹ ő állította össze, alapvető segéteszközzül a néprajzi előadások tartásához. (Második javított kiadása 1975-ben látott napvilágot.)³² Publikációs szempontból ebbe a sorba illeszkedik a *Kétszáz néprajzi előadás vázlata. Irodalom- és filmjegyzék* című kötet.³³ A terjedelmes kiadvány előszavában a következőket írta: „Minden tudományág számára rendkívüli fontosságú eredményeinek minél szélesebb körben történő elterjesztése. Ezért egyetlen tudományág sem nélkülözheti az ismeretterjesztést, mert az számára társadalmi háttérrel biztosít, ami további fejlődését minden vonatkozásban elősegíti. Különösképpen vonatkozik ez a megállapítás a néprajztudományra, amelyet egészében az iskoláinkban – néhány kivételes esettől eltekintve – sem nem tanítottak, sem nem tanítanak.”

Tanulságos a kiadvány tartalmi felosztása, az egyes témakörök kijelölése és az előadásművek ennek megfelelő rendszerezése. Elöljáróban útmutatót nyújt az előadások szintjéhez és a hallgatósághoz való alkalmazásához, valamint a néprajzi szakirodalom használatához. Az általa meghatározott témakörök a következők: a néprajztudomány elvi kérdései, története; a magyar népi műveltség rétegei, interetnikus kapcsolatai; a magyarság néprajzi csoportjai; magyar néprajzi csoportok a határokon kívül; nemzetiiségek és népcsoportok Magyarországon; anyagi műveltség; szociális, társadalmi kultúra; szellemi műveltség; népi műveltség mai kultúránkban; a világ népei; a néprajztudomány műhelyeiből. A tematikai egységet a következő gyakorlati útmutatás zárja: az előadás előkészítése és megtartása, az előadások szemléltetése, a filmkölcsonzó szervek és filmjegyzék. A kötet szokás szerinti szakmutatóval zárul.

A néprajztudomány népszerűsítésének páratlanul impozáns megvalósulását a Corvina Kiadó által megjelentetett *Magyar néprajz* című kötet képviseli.³⁴ Ez a hatalmas könyv, ami annak ellenére, hogy Ortutay Gyula neve is szerepel a címlapon, tulajdonképpen egyedül Balassa Iván munkája. Ugyanis az 1970-es évek elejétől egyre határozottabban foglalkoztatta egy néprajzi kézikönyv, amihez Ortutay Gyula akadémikus támogatását is meg kellett nyernie. Amint emlékszem, nem kevés energiájába került, míg elérte Ortutay bejegyzését a közös kötetbe. Ezt követően nagy lendülettel vetette bele magát a téma feldolgozásába, a fejezetek sorrendje szerint haladva.

³¹ Balassa 1972.

³² Maga is gyakran publikált a TIT kiadványokban (többek között pl. A néprajz szerepe a modern kultúrában. *Népművészeti Akadémia* I. Budapest, 1976. 194–207; Egyéniség a népi díszítőművészetben. *TIT Népművészeti Akadémia IV. Néprajzi előadások*. Budapest, 1982. 115–128.)

³³ Balassa 1981.

³⁴ Balassa–Ortutay 1979.

Hatalmas mennyiségű adatot, forrást, dokumentációt gyűjtött össze, ami még munkahelyi szobájában is egyre magasabbra halmozódott. Követhetetlen volt, hogy miként győzte a mechanikus írógépén oldalak százait megtölteni, és aránylag rövid idő alatt egy-egy fejezetet tető alá hozni. Mivel az ekkor már súlyosan beteg Ortutay nem haladt érdemben a folklór fejezetekkel, ezért beletörődött, hogy Balassa Iván lépjen a helyébe, és az általa megírtakat csak átnézze és véleményezze. Ennek fejében viszont ő kezdeményezte, hogy a kötet címlapján az eredetileg Ortutay–Balassa szerzői névpárost cseréljék meg. Úgy emlékszem, hogy amikor 1976-ban búcsút vettem a múzeumtól, a kézikönyv kézírata már szinte teljesen együtt volt.

A monumentális munka átfogó képet nyújt a Kárpát-medence magyar népi kultúrájáról, annak minden jelentős területéről időbeli és táji tagolódására tekintettel. A feldolgozásban olyan új szempontú vizsgálatok eredményeit is közreadja – ami addig hiányzott a hazai néprajzkutatásból –, mint a magyar népi társadalom részletes ismertetése. A magyarul többször is kiadott, német, angol, francia nyelvre lefordított könyv alapján ismerték meg Nyugat-Európában a Kárpát-medence népének történeti néprajzát.³⁵ Kurucz Bertalan recenzióját a következő összeggel zárja: „a Magyar Néprajz átgondolt, a tudományos kutatásban és az ismeretterjesztő munkában egyaránt használható jelentős munka. Szintézis és útkijelölés, mely jelzi tudományágunk eredményeit és feladatait is. E terjedelemben többre nem is vállalkozhatott, mint az egyes témák rövid, szabatos kifejtésére, a társadalomtudományok jelenlegi fejlettségének megfelelő szemléletű rendszerezésére, a társadalmi élet és a kultúra legjellemzőbb összefüggéseinek megmutatására, a népi kultúra korunkig követhető történeti fejlődésének felvázolására. Mindez jelentős eredmény.”³⁶

Balassa Iván szaktudományos munkásságának következő jelentős eredménye az aratómunkásokról írt monográfiája.³⁷ A bevezetésben a következőképpen jelölte meg célját. „Munkám középpontjába mindenütt igyekszem az aratót állítani, annak munkáját, részesedését, élelmezését, hálóhelyét, ingyenmunkáját, betegségét, büntetését, lázongásait és minden mást, ami az egyes korszakokban az arató mindennapi életét és annak szabályait jelentette. [...] Az emberek sorsában szeretném megmutatni azt a bonyolult kapcsolatot, ami az aratás munkájához a kapitalizálódó nagybirtokon kapcsolódott. Ezekről a kérdésekről töménytelen adattal rendelkezem. Hosszú évtizedes gyűjtőmunkám során sok egykori részes aratóval beszélhettem az ország különböző részein. Nemcsak emlékeiket osztották meg velem, hanem számos alkalommal egykori szerződéseiket is rendelkezésemre bocsátották.”

Orosz István szerint a mezőgazdaság története nem önmagában témája a kutatásának, hanem azzal a paraszti társadalommal együtt, amely számára a mezőgazdálkodás nem egyszerűen foglalkozás, hanem mindennapi gyakran keserves, ritkán azonban örömmel is teli élet kerete. Ez a paraszti társadalom jelenik meg az aratómunkásokról szóló könyvében. Itt is tetten érhetjük Balassa Iván alkotómunkájának módszerét. [...] A gyakran több évtizedes óriási anyaggyűjtés során több tanulmányban igyek-

³⁵ Csoma 2017: 609.

³⁶ Kurucz 1960: 118.

³⁷ Balassa 1985.

szik tisztázni bizonyos részmozzanatokat. A részek tisztázása után születik meg a nagy szintézis, amely a probléma mindenoldalú tisztázására törekszik.³⁸

Balassa Iván tudósi habitusáról, a szülőfalu megbecsüléséről tesz tanúbizonyságot az általa szerkesztett *Báránd története és néprajza* című tanulmánykötet.³⁹ Ennek létrejöttével kapcsolatban említette, hogy az említett munka tulajdonképpen a bárándi tsz-elnök 1980-as évek eleji kezdeményezésére született; ő kérte Balassa Iván szakmai segítségét, hogy a bárándiak közelebbről megismerhessék a történetüket és néprajzukat. A termelőszövetkezet vállalta a kötet munkálatainak és kiadásának teljes költségét. „Így indult meg a munka, melynek során kikötöttem, hogy az én összes tiszteletdíjam egy, azaz egy forint, amit meg is kaptam és ma is őrzöm” – emlékezett vissza.⁴⁰ A munka viszont sokrétű szervezéssel és jelentős kutatómunkával kezdődött. A legkiválóbb szakembereket kérte fel az egyes történelmi korszakok és néprajzi témakörök megírására, és természetesen magára vállalta a kötet szerkesztésének nem könnyű feladatát, miközben több résztanulmánynak is szerzője volt, mint például a település földrajzi nevei ismertetésének. A régészeti emlékek és a településtörténet fejezetei után következő terjedelmes néprajzi blokk tíz szerző tollából állt össze minden fontos témakör szerepeltetésével, a helyi sajátosságok kiemelésével a település és építkezés témától a kalendáris szokásokig és dramatikus hagyományokig. Noha a terjedelmes kötet nem Balassa Iván kizárólagos alkotása, viszont a számos általa szerkesztett kötet közül kiemelkedő műs, melynek megvalósítása párját ritkító szervezőkészségről és nagy szakmai hozzáértéséről is bizonykodik, mint ritka tudósi erényről.⁴¹

Balassa Iván lelkiismereti kérdésnek tartotta, hogy a hazai népi kultúra monografikus feldolgozása és közreadása után az országhatárainkon túli magyarok néprajzát is megírja, mert az utóbbi évtizedekben egyre határozottabb érdeklődés mutatkozott a téma iránt, valamint egyre több kutatás és feldolgozás valósult meg részben a helyi, részben a hazai szakemberek révén. Ennek a szándéknak és kötelezettségnek tett eleget *A határainkon túli magyarok néprajza* című kötetével.⁴² A szomszédos országokban élő mintegy három és fél millió magyar kisebbség népi kultúrájának ismertetése több évtizedes adatgyűjtő munkára és hatalmas publikációs bűvárlatra épült. Igyekezett minden elérhető korábbi és korabeli publikációt felhasználni. Vizsgálata elsősorban az utóbbi száz évre vonatkozik, amikortól a legtöbb adat állt rendelkezésre. A könyvben mind az öt szomszédos ország magyar kisebbségét bemutatja, olyan módon, hogy egy-egy országban a legfontosabb táji, néprajzi, etnikai csoportok jellemző sajátosságát ismerteti, és minden csoport bemutatását követően a rá vonatkozó irodalmat is közli. Az országok sorrendjét Romániával kezdi, majd Jugoszlávia, Ausztria, Szlovákia és a Szovjetunió belül Kárpátalja következik, vagyis a rendszerváltás előtti állapot rögzítése. Minden nagyobb és kisebb etnikai, táji csoport ismertetését rövid történelmi áttekintés vezeti be, majd az anyagi kultúra és a szellemi néprajz legjellegze-

³⁸ Orosz 1995:14.

³⁹ Balassa (szerk.) 1985.

⁴⁰ Balassa 1995: 17.

⁴¹ Balassa (szerk.) 1985.

⁴² Balassa 1989a.

tesebb megnyilvánulásait közli számos idézettel, eredeti népi szövegekkel, dallamokkal és gazdag illusztrációs anyaggal. Összegzőképpen az utószóban a következőt írja: „Ez a könyv nem tekinthető másnak, mint a szomszédos országokban élő magyarok néprajzi kaleidoszkópjának, mely önálló kis egységekből áll, de a részletek szorosan egymáshoz simulnak, és végső soron mégis valami egységet alkotnak. Megpróbáltam megismertetni a legfontosabb magyar néprajzi csoportokat, és ennek során érzékeltetni, hogy a magyar népi kultúra alaprétege még akkor is egységes, ha az elkülönült fejlődés, a szomszéd népekkel való érintkezés helyenként többé vagy kevésbé színezi.”⁴³

Balassa Iván kedves témája volt a temetők néprajza, ugyanis még sepsiszentgyörgyi muzeológusként gyűjtötte és dolgozta fel a székelyföldi Erdővidék temetőit, de munkája fél évszázadig kiadatlan maradt.⁴⁴ Viszont az eltelt évtizedekben is számos alkalommal végzett terepkutatást a Kárpát-medence különböző helyein, és folyamatosan gyarapította írásos és levéltári forrásanyagát. Nyugdíjasként nyílt alkalma, hogy a hatalmas méretű irodalmi és saját gyűjtéseit monografikus igénnyel feldolgozza, és gazdag illusztrációs anyag kíséretében *A magyar falvak temetői* címen közreadja.⁴⁵ A temetők ismertetésének módszerét már az 1940-es években kidolgozta az említett kéziratban, amely szerint az egyes falvak temetőinek bemutatása a következő sorrendet követi: a település elhelyezkedése, a lakosság összetétele és megoszlása, a jellegzetes foglalkozási ágak, a temető története, a jellegzetes sírjelek ismertetése (ábrázolással), végül a falu temetőjének általános jellemzése.⁴⁶ Ezt az általa kidolgozott ismertetési szisztémát érvényesíti ebben az impozáns kiállítású és látványos kötetben is. Elsőként a temető és a település kapcsolatát tekinti át, ezen belül a temető elnevezését, fekvését, külsejét, védelmét vizsgálja, majd a temető és a társadalom viszonylatában a nemzetségi, rokoni, kiscsaládi temetkezési formákat elemzi, ezt követi a sír és a behatolás témája, valamint a sírjelek számbavétele és történetük vizsgálata, ezzel kapcsolatos különböző szakmai vélemények, kutatási eredmények ismertetése. Külön fejezetben tekinti át az utóbbi évszázad jellemző magyar sírjeleit a sírkövektől a fejfák különböző változataig, vizsgálja a temetői jelek és díszítmények jellemző formáit és szerepkörét, részletesen foglalkozik a sírfeliratokkal, kitér a temetők gondozására, valamint a temetői szokások és hiedelmek ismertetésére, végezetül a magyar parasztemetők általános jellemzését adja közre. Csoma Zsigmond szerint Balassa könyve az első nagyobb szabású tudományos összefoglalása a magyar falvak temetőinek, azok sokoldalú bemutatásának.⁴⁷

A fentiekben vázlatosan áttekintett monografikus témafeldolgozások mellett Balassa Iván szaktudományos munkásságát a félezeret meghaladó tanulmányai, cikkei, továbbá sokirányú és hatékony tudományszervezői tevékenysége, közéleti aktivitása, a nemzetközi tudományossággal való folyamatos kapcsolata a 20. század második fele néprajztudományának kiemelkedő teljesítményévé emelte mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban. Tudományos munkásságát nemcsak szakmai érdeklődésének és

⁴³ Balassa 1989a: 407.

⁴⁴ Vö. Balassa 1992.

⁴⁵ Balassa 1989b.

⁴⁶ V. Szathmári 1993.

⁴⁷ Csoma 2017: 611.

publikációi témáinak követhetetlen sokrétősége jellemezte, hanem egyedülálló szemléletmódja is. Miután otthonosan mozgott a nyelvtudomány, a történettudomány és a néprajz területén, igazi tudományközi, interdiszciplináris módszerrel dolgozó tudós volt.⁴⁸ Páratlan jelentőségű életműve mind a kortársak, mind a következő generációk számára is példaként szolgál.

Irodalom

BALASSA Iván

- 1940 *A debreceni civis fölművelésének munkamenete és műszókincse*. Debrecen: Nagy ny. / Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Néprajzkutató Intézetéből 7. /
- 1947 *Magyar Néprajz. A mezőgazdasági középiskolák 3. osztálya számára*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- 1949 A Néprajzi Múzeum favillaggyűjteménye. *Ethnographia* LX. 99–139.
- 1960 *A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1963 *Karcsai mondák*. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI./
- 1964 *Földművelés a Hegyközben*. Budapest: Mezőgazdasági Múzeum. /Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok I./
- 1972 *Néprajz. Téma és filmjegyzék*. Budapest: TIT Országos Néprajzi Csoportja.
- 1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1975 *Lápok, falvak, emberek. Bodrogház*. Budapest: Gondolat.
- 1979 *Magyar néprajz*. Ortutay Gyulával. Budapest: Corvina.
- 1981 *Kétszáz néprajzi előadás vázlata*. Regdonné Bagi Máriaival. Budapest: TIT.
- 1985 *Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944*. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Agrártörténeti tanulmányok 13./
- 1989a *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest: Gondolat.
- 1989b *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina.
- 1991 *Tokaj-Hegyalja szőlője és bora*. Tokaj: Tokaj-Hegyaljai Állami Gazdaság Borkombinát.
- 1992 *A székelyföldi Erdővidék temetői*. Debrecen: Ethnica.
- 1995 Az életet már megjártam. *Múzeumi kurír* 67. Debrecen 16–18.
- 2017 *Tájak, eszközök, hagyományok. Néprajzi tanulmányok*. Szerk.: Kovács Dániel és Viga Gyula. Sárospatak: Kazinczy Ferenc Társaság.

BALASSA Iván (szerk.)

- 1972 *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1985 *Báránd története és néprajza*. Báránd: Bárándi Új Élet Mgtsz.

BALOGH István

- 1961 Balassa Iván: A magyar kukorica. *Ethnographia* LXXII. 629–631.

⁴⁸ Csoma 2017: 604–605.

BODÓ Sándor

- 2017 A muzeológus Balassa Iván. In *Balassa Iván: Tájak, eszközök, hagyományok. Néprajzi Tanulmányok*. Szerk. Kováts Dániel és Viga Gyula. 628–637. Sárospatak: Kazinczy Ferenc Társaság.

CSOMA Zsigmond

- 2017 Balassa Iván íróasztalánál (Tudománytörténeti esszé) In *Balassa Iván: Tájak, eszközök, hagyományok. Néprajzi tanulmányok*. Szerk. Kováts Dániel és Viga Gyula. 603–613. Sárospatak: Kazinczy Ferenc Társaság.

HOFER Tamás

- 1975 Balassa Iván (szerk.): Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. *Ethnographia* LXXVI. 445–446.

IKVAI Nándor

- 1965 Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. *Ethnographia* LXXVI. 477–478.

IMRE Samu

- 1942 Balassa Iván: A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse. *Ethnographia* LIII. 70–72.

KOVÁTS Dániel – VIGA Gyula

- 2017 Egy sokoldalú néprajztudós a 20. század második felében. A szerkesztők utószava. In *Balassa Iván: Tájak, eszközök, hagyományok. Néprajzi tanulmányok*. 684–688. Sárospatak: Kazinczy Ferenc Társaság.

KURUCZ Albert

- 1980 Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. *Ethnographia* LXXXI. 117–118.

NÉMETH Imre

- 1964 Balassa Iván: Karcasai mondák. *Ethnographia* LXXV. 480–483.

OROSZ István

- 1995 Balassa Iván agrártörténeti munkássága. *Múzeumi kurír* 67. Debrecen.

ORTUTAY Gyula

- 1975 Előszó. In Balassa Iván: *Lápok, falvak, emberek. Bodroghöz*. 5–6. Budapest: Gondolat.

V. SZATHMÁRI Ibolya

- 1993 Balassa Iván: A székely Erdővidék temetői. *Ethnographia* CIV. 677–678.

TÁLASI István

- 1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia* LXV. 5–56.

VIGA Gyula

- 2017 Balassa Iván tájtörténeti kutatásai Északkelet-Magyarországon. In Balassa Iván: *Tájak, eszközök, hagyományok. Néprajzi tanulmányok*. Szerk. Kováts Dániel és Viga Gyula. 614–627. Sárospatak: Kazinczy Ferenc Társaság.

Selmeczi Kovács Attila

néprajzkutató, DSc., Budapest – Göd

e-mail: selmeczikovacs@gmail.com

Attila Selmeczi Kovács

The ethnographic oeuvre of Iván Balassa

On the occasion of the centenary of the birth of Iván Balassa (1917-2002) an impressive book edited by Dániel Kovács and Gyula Viga was published containing fifty papers of the late scholar. This volume adequately pays honour to the ethnographic oeuvre of Iván Balassa. The author of the present article provides an overview of his monographs.

The early works of Iván Balassa showed the impact of a linguistic perspective, for instance, in his monograph written about the agriculture of Debrecen (1940). Then he began to focus on the investigation of ethnographic objects, applying the *Wörter und Sachen* method, of which his book on corn cultivation in Hungary (1960) is a good example. His research in north-eastern Hungary is reflected in books such as a collection of folk legends from Karcsa (1963), on agriculture in Hegyköz (1964), essays on folk life in Bodrogeköz (1975) and the viniculture of Tokaj-Hegyalja (1991). In his monograph on the history of plough and tilling in Hungary (1973), a landmark in Hungarian agrarian ethnography, he applied a complex method uniting linguistic approach with agrarian history. In this respect another important achievement of his was the publication of *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa* (1972), just as well as his book exploring the lives and work conditions of reapers (1985).

His work in terms of popularization of scholarly results was also remarkable. He was the first scholar to compile a handbook on Hungarian ethnography offering a comprehensive overview of all segments of Hungarian folk culture (1979). It was followed by a monograph on the folk culture of Hungarians living beyond the borders of Hungary (1989). His last important book presented the graveyards of Hungarian villages (1989). Altogether, the multifaceted oeuvre of Iván Balassa was an outstanding performance of Hungarian ethnography in the second half of the 20th century.

Balassa Iván munkásságának nyelvészeti vonatkozásairól

Közismert, hogy pályakezdés és életmű bizonyos esetekben fordított viszonyban vannak egymással. Németh G. Béla nyelvésznek készült, s irodalomtudós lett. Mészöly Gedeon és Pais Dezső irodalomtörténeti tanulmányokkal kezdte tudományos pályáját, s mindkettejük nyelvészé vált. Viski Károly a nyelvjáráskutatás oldaláról indulva jutott a néprajz területére. Balassa Iván is nyelvésznek indult, de úgy lett etnográfussá, hogy a nyelvészet bizonyos ágaival való kapcsolata mindvégig megmaradt.

Tudománytörténeti szempontból az lehet most számunkra a legfontosabb, hogy a nyelvtudományi vonal vajon csak életrajzi érdekesség volt-e Balassa pályafutásában, vagy volt-e hozadéka, s ha igen, milyen hozadéka volt az etnográfus és az etnográfia számára. (Azért megokolt így fogalmaznom, mert Balassa Iván kezdeti nyelvészeti publikációi után kizárólag nyelvészeti célú tanulmányt nem tett közzé. Nyelvészeti vonatkozásúakat viszont annál többet.¹) Két fő okra gondolok meghatározó jelentőségű tényként, amikor Balassa Iván tudományos pályafutásának nyelvészeti vonatkozásait vizsgálom. Az egyik a tanítványság: egyetemi éve alatt a nyelvész Csűrű Bálint tanítványa volt Debrecenben, ott doktorált Magyar és finnugor nyelvészetből a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen. 1940-től pedig rövid ideig ugyan, de a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének tanársegédjeként dolgozott az ugyancsak nyelvész Szabó T. Attila irányítása alatt az Észak-Erdély visszacsatolása utáni években. A másik abból ered, hogy Balassa Iván etnográfusként meggyőződéses követője volt a Wörter und Sachen (szavak és tárgyak) névvel jelölt szemléletnek, s nyelvészeti tájékozottsága csak megerősítette ebben, megtapasztalva, hogy gyümölcsöző – elsősorban a tárgyi néprajz területén – bizonyos nyelvészeti adatok és kutatási eredmények fölhasználása, tudomásul vétele. Ezt a kettős okot ő maga egy mondatba összefoglalta: „Magam mint a Csűrű-iskola neveltje, néprajzi munkásságomban igyekeztem a tárgy és elnevezéséből adódó tanulságokat érvényesíteni”.² Ezt sikerrel tette, hiszen a nyelvészettel való kapcsolatáról lexikonok is tájékoztatnak, a Magyar Nagylexikon például így: „A magyar földművelés néprajzi és nyelvészeti problémáival foglalkozik”.³

De lássuk kicsit részletesebben mindegyiket!

Balassa Iván első publikációi nyelvészetiiek voltak. 1939-ben jelent meg Szerep helynevei címmel a szülőfaluja melletti község helyneveit közlő tanulmány a Csűrű szerkesztette Magyar Néprajz című, sajnos rövid életű folyóiratban. Doktori munkája 1940-ben jelent meg (A debreceni cívis földművelés munkamenete és műszókincse) Kolozsvári éveinek az elején nyelvjárási hangtani tanulmányokat közölt. Debrecenben Csűrű Bálint programszerű feladattá tette tanítványai számára a népélet különböző tar-

¹ Benkő 1998.; Balázs 2017.

² Balassa 1996/1997: 166.

³ Magyar Nagylexikon 1977 I.: 197.

tományainak a leírását, mégpedig egy külön leírási műfajban, a tárgykör-monográfiában. Csűry – nyilvánvalóan Balassa gyermekkori népéleti tapasztalataira gondolva – a földművelés és szókincse kutatására ösztökélte tanítványát. Sikerrel, hiszen Balassa Iván ebből a témakörből írta doktori értekezését. Csűry ezt írta erről a disszertációról: „Éppen most jelent meg Balassa Iván alapos szókincs-tanulmánya [...] Benne pár ezerre tehető cívis szót gyűjtött össze és magyarázott a legmodernebb módszerességgel. Tanulmányában bemutatja a gazdasági eszközök pontos rajzait, a munkamenet legjellemzőbb mozzanatairól fényképeket közöl”.⁴ De milyen is volt ez a Csűrytól támogatott leírási műfaj, a tárgykör-monográfia? Imre Samu szerint „A szó szorosabb értelmében véve nem is nyelvészeti munkák ezek, hanem tárgyi néprajzi leírások, amelyek már a leírásban is igen nagy gondot fordítanak a tágabb értelemben vett műszóhasználatra, s a leíró részhez gazdag, gondosan összeállított, példamondatokban bővelkedő szótári rész csatlakozik. Ez a műfaj kétségtelenül hasznos formája volt a nyelvjárási gyűjtésnek, nemcsak komplex jellege, az így összegyűlt értékes szóanyag miatt, hanem azért is, mert bizonyos témaköröknek (például földművelés, kendermunka, táplálkozás, fazekas munka stb.) az ország különböző területein való összegyűjtése módot adhat szóföldrajzi következtetések levonására, segítheti a jövevényszó-kutatást, sőt a művelődéstörténet számára is jelentős adalékokkal szolgálhat”.⁵

Hogyan lett a nyelvészjelöltből néprajzossá Balassa Iván? Úgy, hogy még Kolozsvárott Szabó T. Attila teljesítette barátjának, Herepei János múzeumigazgatónak a kérését, s már 1941-ben elengedte fiatal munkatársát a Székely Nemzeti Múzeumba. Ezzel került Balassa Iván hivatalosan is a néprajz vonzó közegébe, s jutott Észak-Erdélynek és néprajzi kincsei közvetlen megismerésének a lehetőségéhez. (Kérdés, mi lett volna, ha Herepei nem fordul kérdésével Szabó T. Attilához.) A háború után, 1944-ben a mai Magyarországra visszakérülve már mint etnográfus ténykedett. Való igaz, sem Csűryhez, sem Szabó T. Attilához, sem a kezdeti évek nyelvészkedéséhez nem lett hűtlen később sem. A nyelvészet bizonyos ágaihoz kötő szálak megmaradtak (a nyelvjárási szó- és névkészletre, a szótörténetre, az etimológiára és a nyelvtudomány-történetre gondolok elsősorban), s mindvégig megmaradt a néprajzi kutatásait elmélyítő, a nyelvészettel összefüggő szemléleti muníciója is. Személyes kötelességének érezte, hogy mindkét mesteréről megírja az életrajzi s szakmai pályafutást méltató tudománytörténeti kismonográfiáit (1986-ban és 1988-ban).

Balassa Iván tárgyi néprajzi tanulmányaira jellemző volt, amit 1956-ban írt egyik tanulmányáról: „Dolgozatom kísérlet, mely a néprajz és a nyelvészet eszközeivel igyekszik mezőgazdasági kultúránk egy jelenségét bemutatni, abból messzemenő következtetéseket levonni”.⁶ Ez vonatkozik egyszersmind a magyar kukoricáról, az eke és szántás magyarországi történetéről, a legeltetésről, s a Tokaj-hegyaljai szőlőkről és borokról szóló tanulmányaira, illetőleg könyveire is.

Látható tehát, hogy Balassa szemléletében a nyelviségnek, tudniillik a tárgyak nyelvi jelölőinek, sőt a neveknek is kitüntetett, ám pontosabban fogalmazok, ha azt

⁴ Balassa 1988: 162.

⁵ Imre 1971: 23.

⁶ Balassa 1956: 401.

mondom: magától értődő hely jutott. Ennek persze nemcsak nyelvészeti okai, hanem régi néprajzi előzményei is voltak – egészen Ipolyi Arnoldra, majd Herman Ottóra és Jankó Jánosra visszanyúlóan. A nyelvész Imre Samu mindenesetre okkal írta 1974-ben: Balassa „A néprajz eredményei mellett következetesen figyelembe veszi a legközelebbi rokon tudományok – (így) a nyelvtudomány [...] legújabb eredményeit is. Ezek tanulságait megfontoltan, kellő kritikával hozza szintézisbe úgy, hogy a szerző eredményeit az illető rokon tudományok szintén felhasználhatják, sőt ezek az eredmények újabb kutatásokra ösztönözhetik őket”.⁷ Balassa az eke és a szántás történetéről írott könyvének Imre Samu szerint „számos nyelvészeti-nyelvtörténeti, nyelvjárástani vonatkozása is van, [...] s terjedelemre is tekintélyes részek szinte elsősorban nyelvi-nyelvészeti jellegűek”.⁸ Balassa az eke és részeinek magyar szókincsét vizsgálva mintegy 120 szót tárgyal, s „ez a fejezet akár önálló nyelvészeti kiadványként is megállná a helyét” Imre Samu szerint.⁹ Sőt véleménye az, hogy a kapcsolódó szólások és közmondások elemzése is „szigorú nyelvészeti mértékkel mérve is jó színvonalú összegzés”.¹⁰ Hasonló eljárással találkozunk más és későbbi tárgyi néprajzi művekben is.¹¹

A történeti tárgyi néprajzi kutatásokhoz bizonyos esetekben elkerülhetetlen a szavak etimológiájának lehető megállapítása, mindenek előtt pedig a vonatkozó etimológiák ismerete. Beszédes adalék, hogy a budapesti etimológiai konferencián a két etnográfus előadó ilyen címmel tartott előadást: Balassa Iván *Az etimológia és a néprajzi kutatás*, Barabás Jenő pedig *Tárgytörténet és etimológia*¹² címmel. Pais Dezső szerint az etimológiában minden benne van, ami úgy értendő, nem csak nyelvi természetű ismeretek szükségeltetnek az etimologizáláshoz. Hadrovics László, a kiváló etimológus írta, hogy „kifejtő eljárásom lényege tehát az, hogy a szót tárgyi oldalról [...] közelítem meg, és csak a végén térek ki hangtani vagy egyéb alakai problémákra”.¹³ Tehát a néprajz és az etimológiai kutatások között viszonyosság van, mindegyik ad a másiknak, s mindegyik kap a másiktól. Még akkor is, ha igaz az, amit Balassa Iván így fogalmazott meg: „a néprajz többet kapott az etimológusoktól, mint amennyit viszonzni tudott”.¹⁴ A néprajz forrásértékűnek tekinti a helyneveket is, ahogy tette ezt már Ipolyi Arnold is. Jankó János egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Az ethnographiai kutatások egyik legfontosabb és legérdekesebb feladata a községek határneveinek összegyűjtése és azok népies és tudományos magyarázata [...] megalkotásuknak hasonlósága vagy éppen egyformasága az ethnographiai összetartozás egyik legélénkebb jelét szolgálja”.¹⁵ Nem csoda, hogy Balassa Iván is foglalkozott földrajzi nevek gyűjtésével, elemzésével, kiadásával és magyarázatával is. Az országos földrajzinév-gyűjtést és a megjelent köteteket ezért fogadta örömmel. A szavak, a tájszavak mint tárgyi nép-

⁷ Imre 1974: 237.

⁸ Imre 1974: 237.

⁹ Imre 1974: 237.

¹⁰ Imre 1974: 238.

¹¹ Kósa 1980.

¹² Barabás 1976.

¹³ Hadrovics 1965: 7.

¹⁴ Balassa 1976: 65.

¹⁵ Idézi Balassa 1978: 176.

rajzzal foglalkozó etnográfust kezdettől fogva foglalkoztatták. Egyetértett Viski azon kijelentésével, hogy „számtalan esetben szinte egyetlen útmutatónk a múltra nézve a nyelvtudomány által számon tartott szókészlet, a tárgyak és szellemi jelenségek neve”.¹⁶ Már Csűry környezetében a szavak és tárgyak összetartozása tudatának a légkörében élt. Talán ismert volt számára az is, amit a romanista Vossler egyik könyvének címe is üzent a szókészlet közvetítette pluszinformációkról (magyar fordításban a cím így hangzik: Franciaország művelődéstörténete nyelve történetének a tükrében). Nem véletlen, hogy Balassa Iván volt az Új magyar tájszótár mind az öt kötetének lektora! *Az Új Magyar Tájszótár és a néprajzkutatás* (1996) címmel tanulmányos, megszívlelendő következtetéseket levonó tanulmányt is közzétett.¹⁷ Csűry Szamosháti szótára, amely Gombocz Zoltán intenciói alapján készült, a tárgyi oldalra nagy súlyt fektetett. S az eredmény? Papp István szerint ez a szótár „meghazudtolja a száraz szótár nevet. Az élet árad felénk belőle [...]. A rideg szavak mögött az eleven élet zajlik, a legvalóságosabb életforma bontakozik: a nép élete.”¹⁸ Balassa Iván szerint a Szamosháti szótár alapján, „kisebb kiegészítésekkel, új gyűjtések segítségével meg lehetne írni egy néprajzi tájmonográfiát a Szamoshátról.”¹⁹

Tudománytörténeti szempontból érdemes Benkő Lorándot idézni: „...nem mulaszthatom el, hogy ne utaljak arra, hogy az 1980-as évek vége felé megboldogult Imre Samu barátommal teljes meggyőződéssel tettünk ajánlást Balassa Iván akadémiai levelező tagságára, nemcsak nyelvészeti munkásságának ismeretében, hanem azért is, mert magyar néprajz akadémiai képviselőjének akkori hiányában úgy éreztük, nekünk illet és kellett lépünk ebben az ügyben. Nem rajtunk múltott, hogy kettőnk ajánlása nem járt eredménnyel; nyilván sokkal inkább múltott azon, hogy a Magyar Tudományos Akadémia utóbbi évtizedeinek máig tartó kurzusában a nemzeti érdekeltségű nyelvészeti és néprajzi munkásság megbecsülése – finoman szólva is – nem éppen állt a tudománypolitikai érdeklődés előterében.”²⁰

Balassa Iván személyes példája erősítette azt a reményt, amit Benkő Loránd a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökeként a Magyar Néprajzi Társaság centenáriumi ünnepségén fogalmazott meg üdvözlő beszédében: „Az az együttműködés, amely e két testvértudományt a sok érintkező téma, a közelálló szemlélet és módszer, a nemzeti tudományok keretében való szoros egybetartozás révén olyan közel hozta egymáshoz, a kezdetektől fogva évtizedeken át töretlenül fennállt, és változatlan kapcsolatrendszerben, számos szállal egybekötve, baráti együttműködésben ma is eleven, s minden jel, remény szerint a jövőben is megmarad.”²¹

Jó negyedszázad múlt el azóta. Mennyi minden megváltozott. A népi foglalkozások és a hagyományos paraszti létmód visszaszorulása, illetőleg eltűnése a néprajzi kutatások egy részének és a regionális szavak gyűjtésének a lehetőségeit radikálisan beszűkítette. A szavak és tárgyak együvé tartozásának axiómája azonban változatlanul

¹⁶ Viski 1941/1943: I. 17.

¹⁷ Bánki 1996: 166-170.

¹⁸ Balassa 1988: 85.

¹⁹ Balassa 1988: 76.

²⁰ Benkő 1998: 111.

²¹ Benkő 1991: 119.

érvényben van, miként a néprajzos és nyelvész bizonyos területeken való egymásra-
 utaltsága is. Érvényben marad tehát a példa is, amit e téren Balassa Iván mutatott.

Irodalom

BALASSA Iván

- 1956 A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása. *Ethnographia* LXVII. 401–440.
- 1976 Az etimológia és a néprajzi kutatás. In: K. Sal Éva (szerk.), *Az etimológia elmélete és módszere.* / Nyelvtudományi Értekezések 89. / 63–68.
- 1978 A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei.* XXX. 175–181.
- 1988 *Csűry Bálint.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- 1996/1997 Az Új Magyar Tájszótár és a néprajzkutatás. In Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára.* 166–170. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. / *Linguistica Series A Studia et Dissertationes* 21./

BALÁZS Géza

- 2017 Balassa Iván nyelvészeti munkássága. In Kováts Dániel–Viga Gyula (szerk.) *Balassa Iván – Tájak, eszközök, hagyományok.* 638–646. Sárospatak: Kazinczy Ferenc Társaság.

BARABÁS Jenő

- 1976 Tárgytörténet és etimológia. In Benkő Loránd–K. Sal Éva (szerk.): *Az etimológia elmélete és módszere.* 73–78. Budapest: Akadémiai Kiadó. / Nyelvtudományi Értekezések 89. /

BENKŐ Loránd

- 1991 Üdvözlés a Magyar Néprajzi Társaság centenáriumán. *Magyar Nyelv* 87. 118–119.
- 1998 Balassa Iván köszöntése. *Magyar Nyelv* 94. 110–112.

HADROVICS László

- 1965 *Jövevény-szóvizsgálatok.* Budapest: Akadémiai Kiadó. /Nyelvtudományi Értekezések 50./

IMRE Samu

- 1971 *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1974 Balassa Iván, Az eke és a szántás története Magyarországon. *Magyar Nyelv* 70. 237–239.

KÓSA László

- 1980 *A burgonya Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

VISKI Károly

- 1941/1943³ Bevezető. In BÁTKY Zsigmond–GYÖRFFY István–VISKI Károly: *Magyarság néprajza.* I. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Kiss Jenő

ELTE BTK, professor emeritus, az MTA rendes tagja

e-mail: kisraba@gmail.com

Jenő Kiss

On the linguistic aspects of the oeuvre of Iván Balassa

Iván Balassa was an excellent researcher of Hungarian ethnography in the second half of the 20th century. On the centenary of his birth the author gives an overview of his linguistically based explorations. Iván Balassa had started his studies as a linguist and his close relationship with linguistic studies was retained throughout his career because of a professional conviction and experiences. He knew well that the history of words and etymology in compliance with the *Wörter und Sachen* principle is important for an ethnographer. Due to this, he applied the linguistic sources and results convincingly in a number of his eminent articles and books. He pointed out and proved it that ethnography can be a significant source for linguists studying vocabulary and etymology. His cooperation with linguists is of exemplary nature even nowadays.

Balassa Iván, a muzeológus

Az 1917-ben született *Balassa Iván* a 20. század második felében a magyar néprajzudomány egyik kiemelkedő egyénisége volt. Sokirányú munkássága mellett bőven volt energiája arra is, hogy szakmai-társadalmi feladatok révén mozgósítsa a mögötte járó nemzedékek képviselőit jelentős kutatási irányok vállalására és sikeres teljesítésére. Középiskolai éveit részben az egri ciszterci gimnáziumban töltötte, egyetemi tanulmányait Debrecenben Csűry Bálint tanítványaként végezte. Pályáját a debreceni és a kolozsvári egyetemeken nyelvészként kezdte, ám a múzeumok, mint komplex intézmények gyorsan magukhoz vonzották. Már 1941-től a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum munkatársaként néprajzi kutatással és muzeológiai feladatokkal foglalkozott.

A kolozsvári és a sepsiszentgyörgyi évek alatt figyelmét a múzeumi környezet a népelet jellegzetes tárgyai felé irányította, aminek számos jele figyelhető meg tárggyűjtő tevékenységében és publikációiban. 1942-ben az ősi gyimesi viseletről írt,¹ később a takarás és marokverés eszközeiről, a régi erdélyi méhészetéről, a gombfa faragásáról,² a székely népi italokról³ és más témákról cikkezett az Erdélyi Múzeum és az *Ethnographia* hasábjain.

A Székely Nemzeti Múzeumban Herepei János eredményes igazgatói korszaka alatt dolgozhatott. Balassa, mint frissen kinevezett múzeumőr fokozottan érdeklődött a fazekasság iránt. Magyarhermányból egy teljes fazekasműhely termékeit és eszközanyagát, Kis- és Nagybaconból számos kályhacsempét szállított múzeumi raktárba, s megkezdte a teljes kerámiagyűjtemény fényképekkel ellátott leírókartonjainak elkészítését. (Ebben az időben született egy kézdivásárhelyi fazekasműhely felmérése, amelyet azonban csak jóval később, 1998-ban tudott a Székely Nemzeti Múzeum Alapítványának ajándékozni. A felmérés a város utolsó fazekasának, Szász Bálintnak a műhelyét és készítményeit dokumentálta, s emellett átadta a fazekasnál maradt régi céhiratokból készített másolatokat is.)⁴ Az 1940-es évek elején kerültek a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményébe a fülei vashámor készítményei, a kisbaconi juhász esztenájának eszközei, egy sepsiszentkirályi parasztgazdaság közel teljes tárgykészlete és Barabás Samu levéltáros jelentős népművészeti gyűjteménye is.⁵

A második világháború közelgő vége sodorta 1944 őszén Budapestre, ahol a Néprajzi Múzeumban, kezdetben múzeumórként, később osztályvezetőként, majd 1950-től 1956-ig főigazgatóként dolgozott. Balassa Iván 1997-ben publikálta emlékeit a Néprajzi Múzeum 1944 és 1946 közötti történetéről. Képet adott arról a pusztításról, amit a világháború vihara okozott, s arról az áldozatos műtárgymentő leleményesség-

¹ Székely Nép, 1942. szeptember 30.

² Balassa 1945a: 26–30.; 1945b: 69–70.

³ Balassa 1944: 88–93.

⁴ Szöcsné Gazda 2009: 595–604.; Balassa M. 2017: 600–601.

⁵ Gazda 1976: 49.

ről, aminek révén az ostrom idejét a múzeumépületben töltő múzeumőrök és altisztek fontos néprajzi értékeket mentettek meg.⁶ Márkus Mihály 1944. decembertől 1945. március közepéig terjedő jelentésében pedig arról írt, hogy Balassa Iván 1945. január végén másodmagával már a Néprajzi Múzeum könyvtárát rendezte, február közepétől pedig egy időre a múzeum gondnokságát is ellátta.⁷

1947-ben a Néprajzi Múzeum a Magyar Nemzeti Múzeumtól (ekkori neve szerint az Országos Magyar Történeti Múzeumtól)⁸ önállóvá vált. A világháború alatt megsérült Könyves Kálmán körüti épületét ugyanekkor tették alkalmassá munkavégzésre, s így indíthatta meg állandó és rendszeres tevékenységét. A múzeum gyűjteményi struktúrája – egy teljes körű állományrevízióval is támogatva – ebben az időben alakult ki. Az 1950-től főigazgató Balassa Iván nagy súlyt helyezett a muzeológiai feladatok ellátására. A Néprajzi Múzeum 10 év után általa újraindított folyóiratában, a Néprajzi Értesítőben összegezte a tevékenység főbb eredményeit. Jelentősen gyarapodott ezekben az években a múzeum tárgyi gyűjteménye, s a fejlesztésben mindinkább a tervszerűség érvényesült. E tény is sürgette a raktározás gondjainak megoldását. „Viszonylag korszerű” berendezésekkel – mint Balassa írta – közel 30 raktárszobában teremtettek szisztematikus gyűjteményi rendet. 1947-ben restaurátor műhellyel gyarapodott a múzeum, s fejlesztésével megindulhatott a néprajzi anyag rendszeres konzerválása és restaurálása. Új elvek és gyakorlat szerint folytatták a muzeális emlékek nyilvántartását, amelyek a korábbinál több segítséget nyújtottak a tárgyak tudományos feldolgozásához és kiállításához (új típusú leírókartont, tárgyi és földrajzi utaló kartonokat vezettek be).

A közönség érdeklődését számos kiállítással igyekezett magára vonni a Néprajzi Múzeum. Ezek közül meg kell említeni a magyar fazekasságról, illetve az eke történetéről készített tárlatot, vagy a szovjet példák és szempontok nyomán kollektív kutatómunkával előkészített *Tiszaigar; egy agrárproletár falu története 1744–1950* között című bemutatót. Mellettük számos fontos kiállítás nyílt itthon és külföldön a magyar és a nemzetközi gyűjteményi táruk műtárgyaiból. Ezekben az években indult meg és hozott évtizedeken át komoly eredményeket az ország teljes területére kiterjedő társadalmi néprajzi gyűjtőmunka, amelynek során nem hivatásos – honismereti – gyűjtők rögzítették a népi kultúra anyagi, szociális és folklór elemeit. Feladata volt a Néprajzi Múzeumnak a vidéken működő múzeumok néprajzi tudományos és nyilvántartási tevékenységének irányítása és ellenőrzése. A múzeum dolgozóiból emellett munkaközösségeket alakítottak, amelyek a társadalom életmódját és kultúráját, a magyar népművészetet, a néphitét, a földművelés és állattartás múltját, ill. a matyóság életét vizsgálták.⁹

1956-tól a sárospataki várban fészkelő Rákóczi Múzeum adott otthont Balassa Ivánnak. Igazgatósága éveit alatt mind a múzeum, mind pedig gyűjteményei jelentősen fejlődtek. 1959-ben szűnt meg a vár épülettömbjében működő művészotthon, hogy alapterülete a továbbiakban múzeumi funkciókat szolgáljon. A gyűjtemények közel 3000 zempléni-bodrogi darabbal gazdagodtak, tükrözve persze a direktor tudomá-

⁶ Balassa 1997: 25–28.

⁷ Márkus 1997: 28–32.

⁸ Kósa 1981: 11.; Korek 1965: 303.

⁹ Balassa 1954: 300–306.; Selmeczi Kovács 1997: 13–20.

nyos és muzeológusi érdeklődését. Ekkor vált jelentőssé a Takács Bélával, a Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei Múzeumának igazgatójával együtt gyűjtött, zempléni hutákban fúvott és zömmel a Hegyköz falvaiban használt üvegek kollekciója, a Telkibányán, Hollóházán működött keménycserépgyárak produktumai, valamint a paraszti földművelés és háztartás eszközkincse, a népművészet (elsősorban a szöttek és kerámiák) gazdag tárgyi anyaga.¹⁰ Sárospataki működése idején különösen érdekelte a szőlő és a bor kérdésköre. Rengeteg történeti és kurrens adatot halmozott fel a témáról, amit 1991-ben megjelent monográfiájában foglalt össze.¹¹ Gazdag tárgyi anyagot is gyűjtött a Rákóczi Múzeum számára, s joggal jegyezte meg egyik írásában, hogy „muzeológiai szempontból talán ezzel a kérdéssel foglalkoztam a legtöbbet”.¹² Balassa Iván pataki évei alatt számos kiállítást rendezett a tájhoz kötődő festőművészek és szobrászok alkotásaiból, valamint a pataki szellemiség olyan kiválóságairól, mint Tompa Mihály vagy Erdélyi János. Ugyanekkor rendezték meg a Rákóczi Múzeum első, nagyszabású, állandó történelmi tárlatát, amely mintegy 20 teremben mutatta be az érdeklődőknek a táj évszázados múltját, műveltségének emlékeit.¹³

Gyakorlott muzeológusként már 1947 óta segítséget nyújtott a város nagy múltú közgyűjteményének, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei könyvtárának, levéltárának és múzeumának. Az 1949-es „múzeumi törvény” megjelenését követően, az 1950-es évek elején hatékonyan támogatta az Újszászy Kálmán által alapított „faluszeminárium” gazdag dokumentumtára, valamint a múzeum (különösen a néprajzi) gyűjteményeinek beletárolásával az egyházi intézmény fennmaradását. A Nagykönyvtár, a levéltár és a múzeum gyűjteményeiben kutatót, kiállításokat rendezett, megemlékezéseket szervezett.¹⁴ Különösen az Újszászy Kálmánnal kialakult barátsága sok sárospataki kulturális kezdeményezés sikeres megvalósítását eredményezte.¹⁵ A táj, mindenekelőtt Tokaj-Hegyalja, a Bodroghöz és persze Sárospatak kiváló terepe volt Balassa Iván néprajzi tevékenységének. Számos könyv, monográfia, tanulmány született az ott végzett terepmunkát követően.¹⁶

1961-től Balassa Iván a Művelődésügyi Minisztérium múzeumi főosztályának köztisztviselője lett. A tudományos osztály vezetőjeként vett részt a megyei múzeumi szervezetek kialakításában, s emellett nagy figyelmet szentelt a szakmuzeológiai kérdéseknek. *Múzeumi Módszertani Útmutató Füzetek* címmel sorozatot szerkesztett, melynek öt darabja 1963 és 1966 között jelent meg. A módszertani füzetek egy része a korszak által felvetett kérdésekre adható múzeumi válaszokat (munkafeladatokat) kívánta segíteni: a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről rendezendő kiállítások, az új- és legújabb kori, munkásmozgalmi történeti tárgyi emlékek és dokumentumok gya-

¹⁰ Balassa 2017: 41–42.

¹¹ Balassa 2017: 42.

¹² Balassa 2017: 42.

¹³ Viga 2017: 623.

¹⁴ Pocsainé Eperjesi Eszter előadása alapján. Elhangzott 2017. április 6-án a Néprajzi Múzeumban. A leltározás munkáiban részt vett Balassa Iván mellett Hoffmann Tamás, Bakó Ferenc, Fél Edit, Gönyey Sándor.

¹⁵ Balassa 1996: 563–568.

¹⁶ Balassa 2017: 39–44.

rapításának, nyilvántartásának és felhasználásának ügyét. Igen fontos füzet nyújtott bevezetést a régészeti növénytan fogalmába. Foglalkozott a leletek leggyakoribb előfordulásaival, gyűjtésük elvi és gyakorlati kérdéseivel. A sorozat legjelentősebb darabja mégis Balassa Iváné, aki *A múzeumi kiállítások tudományos előkészítése* című füzetével Magyarországon elsőként adott a témában átfogó módszertani útmutatást. Írása foglalkozott a kiállítások alapfogalmaival. Részletesen szólt az állandó, az időszakos és vándorkiállítások közötti különbségekkel, tartalmi szempontból elhatárolta a tematikus és monografikus tárlatokat. A tudományos előkészítés és bemutatás módszere szerint „egyvonalú/monolineáris” és „összetett/komplex” kiállítások megvalósításának részleteiről írt. Megfogalmazásainak érthetősége kedvéért a tárlatfajtákat példákkal illusztrálta. Nyomatékot adott annak a meggyőződésének – amellyel napjainkban is egyet lehet érteni – hogy ugyanis „korszerű tudományos munka nélkül nincs korszerű múzeumi kiállításrendezés”.¹⁷ A kiállítások előkészítésének sokrétűségéről szólva négy fő feladatról szólt: a kiállítások tudományos előkészítéséről, művészeti megtervezéséről, technikai felépítéséről, s végül az elkészült tárlat „népművelő munkájá”-ról. Részletesen azonban csak a tudományos előkészítésről írt. A tématervről, elvárva benne a kiállítás elvi célkitűzését, a tárlattal megszólítandó társadalmi „célcsoport” megjelölését, majd a tartalmi ismertetést, a megvalósítás érdekében végzendő gyűjtő és feldolgozó tevékenység végig gondolását (többek között írt az eredeti múzeumi tárgy, kontra másolat, a modell, a rekonstrukció, az enteriőr, a dioráma, a dokumentumok, rajzok, fényképek stb. kérdéséről). A forgatókönyv készítésének rejtelméről írva tartalmi és formai tanácsokat adott. Jelentőségének megfelelően taglalta a kiállítási feliratok fajtáit, tartalmi jellemzőit. Végezetül a mellékletekben mintát adott a tématervre, illetve két jellemző részletet egy-egy kiállítás forgatókönyvéből.¹⁸

Ugyancsak a minisztériumi tevékenysége idején szerzett ismereteit kamatoztatta Balassa Iván akkor, amikor Béni Gyöngyivel együtt több évi előkészítést követően 1969-ben publikálta az ország valamennyi múzeumát és múzeumi kiállítóhelyét ismertető *Magyar múzeumok* című könyvét. A praktikus ismeretek mellett átfogó fejezet szól a magyar múzeumok történetéről, majd valamennyi fontos intézmény múltjáról és jeles gyűjteményi darabjairól.¹⁹

Leghosszabb munkaviszonya (közel két és fél évtized) a Magyar Mezőgazdasági Múzeumhoz kötötte Balassa Ivánt. 1962-ben már szerződéses munkatársa az intézménynek, 1966-tól osztályvezetője, 1967-től 1983-ig pedig főigazgató-helyettese. Muzeológusi működése a Mezőgazdasági Múzeumnál négy csokorba köthető. 1980 és 1984 között folytatta a minisztériumi munkája során elkezdett muzeológiai módszertani kiadványsorozatát. Az anyaintézmény igényeihez szabta a célt: *Agrármuzeológiai Füzeteket* szerkesztett. E füzetek tanulmányfüzérei továbbképző konferenciák előadásaira épült. A három kötetet megélt sorozat minden fontos agrármuzeológiai témát érintett. Számos kiemelkedő munkatárs tollából tanulmányok jelentek meg a mezőgazdasági múzeumok tárggyűjtéséről, nyilvántartásának általános és speciális

¹⁷ Balassa 1964a: 10.

¹⁸ Balassa 1964a.

¹⁹ Béni–Balassa 1969.

kérdéseiről, az agrármúlt forrásairól, a kiállítások tudományos és művészeti előkészítéséről, a közművelődési tevékenység fő területeiről és irányairól, a műtárgykörnyezet és a műtárgyvédelem fontosságáról és a múzeumi kiadványokról. Balassa Iván az *Agrármuzeológiai Füzetek* I. kötetében „A tárgyak gyűjtése a mezőgazdasági múzeumokban” című tanulmánnyal szerepelt. Felhívta a figyelmet a sajátos természettudományi, régészeti (archeobotanikai és archeozoológiai), valamint a meghatározó néprajzi jellegű gyűjtői feladatokra. Ugyanebben a füzetben publikálta a kiállítások tudományos előkészítésének fortélyait a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban.²⁰ A „Füzetek” II. kötete az agrármúzeumok tudományos és közművelő munkája segítésére vette számba a tudományág forrásait,²¹ majd Csoma Zsigmond az alakuló munkaeszköztörténeti archívum gondolatáról, tematikáiról és feladatairól közölt dolgozatot.²² A *Füzetek* III. kötetében magvas összefoglalásban adta közre Balassa Iván a magyar múzeumok történetének vázlatát,²³ s mellette két írás is foglalkozott a Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1894 és 1981 közötti történetével.²⁴ Végezetül áttekintő írások jelentek meg a múzeumi gyűjtőmunka társadalmi és módszertani kérdéseiről, a múzeumi kiadványokról, s a műtárgyak megfelelő környezetének megteremtéséről.

A Mezőgazdasági Múzeum eke- és szántástörténeti kiállítása mellett foglalkoztatta Balassa Ivánt egy agrártörténeti kiállító központ létrehozásának eszméje is. Megvalósítására akkor nyílt lehetőség, amikor az 1960-as évek végén e célra megszerezték a keszthelyi Agrártudományi Egyetemhez tartozó egykori Festetics Georgikon majort. Ott, a világ legkorábbi mezőgazdasági felsőfokú tanintézete gazdasági épületeiben a mezőgazdaság fejlődésének tájtörténetét állították ki.²⁵ 1968-tól a Dunántúl területén gyűjtötték a muzeális értékű mezőgazdasági eszközöket és gépeket, majd 1972-ben az uradalmi magtárból, pincéből, szekérszínből, a hajdani cselédlakásokból, istállókból álló épüleategyüttes (Mendele Ferenc, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal egykori igazgatója által tervezett) műemléki felújítását követően a nagy uradalom múltját, s az uradalomban dolgozók életmódjának változásait mutatták be. Emellett a földművelés, a szántóföldi vetésforgók, az állattenyésztés, a tejfeldolgozás múltja, a szőlészet-borászat, a gyümölcsstermesztés, a szekér- és gépgyűjtemény történetét, valamint a mezőgazdasági szakoktatás kezdeteit és fejlődését bemutató kiállításokat nyitottak meg. A tárlatokat később újabb egységekkel (uradalmi kocsiszínnel, lakatos és kovácsműhely-lyel) gyarapították.²⁶

Balassa Iván kétségtől legjelentősebb hazai muzeológiai kezdeményezése és eredménye a Mezőgazdasági Múzeumban létrehozott *Munkaeszköz-történeti Archivum*. Az archívumok létesítésének gondolata már 1952-ben a bécsi, majd az 1954. évi koppenhágai agrármuzeológiai kongresszuson felmerült, ahol Axel Steensberg igen fontosnak tartotta a munkaeszközök történetére vonatkozó archívumok országonkénti

²⁰ Balassa 1980a: 5–21.; 1980b: 39–63.

²¹ Balassa 1981a: 3–4.; N. Kiss István, Für Lajos és mások dolgozataival.

²² Csoma 1981: 42–69.

²³ Balassa 1984: 5–13.

²⁴ Takács 1984: 14–34.; Matolcsi 1984: 35–43.

²⁵ Balassa–Preininger–Réz 1976.; Csoma 1987: 15–17.

²⁶ Balassa 1976: 3–4.; Csoma 1987: 16.

megszervezését. (A mezőgazdasági munkaeszközök történetét kutató nemzetközi titkárság egyébként Koppenhágában működött.) A témában nemzetközi megbeszélésre Budapesten 1964-ben került sor.²⁷ Balassa Iván egyik későbbi dolgozatában a kezdetekre visszatekintve körvonalazta a vállalkozás jelentőségét. Írásában utalt arra, hogy a „mezőgazdasági munkaeszközök készletéből rekonstruálni lehet a termelés színvonalát, eredményességét.” Ennek okán döntött úgy a Mezőgazdasági Múzeum, hogy a megyei múzeumok valamennyi, a régészeti koroktól a jelenkorig fennmaradt mezőgazdasági munkaeszkörről fényképes nyilvántartó kartont készít, és a kutatás számára rendelkezésre bocsát. A munkálatok 1962-ben indultak meg, s a technikai előkészítés, az adatgyűjtés és a rendszerező, feldolgozó munka 1971-ig tartott. Az Archívumban megtalálható legfontosabb témakörök, részletezés nélkül: gyűjtögetés, erdészet és fafeldolgozás, halászat és haltárolás, vadászat, méhészet, (valamennyi háziállatra kiterjedő) állattenyésztés, növénytermelés, gyümölcstermesztés, szőlőművelés, borászat és kádármesterség stb. rekvizitumai. A múzeumi gyűjteményekben őrzött munkaeszközök adatai és fotói, a fotótárak emlékei éppúgy kartonokra kerültek, mint az ismert levéltári adatok, a képzőművészeti alkotások ábrázolásai, kalendáriumok, hetilapok, szakfolyóiratok információi. A munkaeszközkutatás elvi és módszertani kérdéseiről, a feladat interdiszciplináris jellegéről 1979-ben az *Ethnographia* hasábjain közölt dolgozatot.²⁸ Az aktív és kitartó munka eredményeként 1983-ra több mint 100.000 kutatható leírókarton állt a tudományos élet rendelkezésére. Segítségével néhány jelentős munkaeszköz, termelési ág feldolgozására került sor. Közöttük például az eke is. A rendkívüli jelentőségű eszkörről és a szántás történetéről Balassa Iván készített korszakos monográfiát, és rendezett állandó kiállítást. A Munkaeszköz-történeti Archívum mind a Mezőgazdasági Múzeum hírért, mind a munkálatokat irányító főigazgató-helyettes muzeológusi reputációját jelentősen emelte.²⁹ (A jelenleg elhagyott Archívum – esetleges hiányosságaival együtt is – megérdemli a teljes anyag digitalizálását, mert a korszerű kutatásnak csupán az értékes anyag közzététele révén lehetne kiapadhatatlan forrása.) A múzeum állandó kiállításába beépült a 18-19. századi eke tárlata, melynek emblematisztikus darabja a Rákócziak zborói uradalmából származó faeke, amely a Kárpát-medence legrégibb egészben fennmaradt ekéje.³⁰

A Mezőgazdasági Múzeum Közleményeiben 1964-től 1994-ig publikált Balassa Iván. Több jelentős szaktudományi közleménye (például a mezőgazdasági eszközökről: ekékről, gabonatisztítókról, a hasogatóról és a hengerről, a magyar sertéstartásról, a munkaeszközök kutatásának ikonográfiai forrásairól, arató- és cséplőszerződekről, Tokaj-Hegyalja boráról stb.) mellett muzeológiai témájú tanulmányokat is közzé tett. A múzeum hívatásának megfogalmazásakor utalt az „egy-egy korszakok jellegzetes és egyedi tárgyainak, alkotásainak” felkutatását, őrzését és tudományos feldolgozását érintő feladatokra. Mindezek eredményeképpen kiállításokon kell bemutatnia a múzeumnak „egy-egy korszak, meghatározott földrajzi egység termelését, művészetét,

²⁷ Balassa 1964b: 267–272.

²⁸ Balassa 1979: 1–14.

²⁹ Balassa 1972: 584–589.; 1981b: 449–450.; 1986: 130–131.; Pintér 1986: 63.; Csoma 1987: 15–17.

³⁰ Pintér 1984: 24.; 1986: 63.

kultúráját, mindennapi életét.” Következésképpen „a múzeumi munka középpontjában mindig a tárgy áll, és ehhez csak másodrendűként csatlakozik minden más forrás, mely a tárgy tudományos feldolgozását, a kiállításban történő bemutatás kiegészítését szolgálja.”³¹ Az általános megállapításokon túl a mezőgazdasági múzeumokra sajátos érvényességű kiegészítő megjegyzésekkel is szolgált. Ezekben az intézményekben elsőrendű hely illeti meg a munkaeszközöket és azok összefüggő csoportjait. Kiállításuk készítése során a muzeológus nem feledkezhet meg a „társadalomban élő ember”-ről. A munkaeszközök készítése és használata során felhalmozódott tudás pedig a további fejlődés záloga, s e gondolatnak a múzeumi gyűjtéstől a kiállítás készítéséig végig kell húzódnia. Áttekintést nyújtott ugyanakkor a történelem korábbi korszakaiban használt mezőgazdasági munkaeszközök teljesítményének megítélésével kapcsolatos nehézségekről. Ezzel kapcsolatban utalt a 20. század közepén a régi korok eszközeivel a dán Axel Steensberg irányításával folytatott kísérletekre. A munkaeszközök teljesítményeire vonatkozó experimentális kutatások lefolytatására pedig – Balassa Iván véleménye szerint – a mezőgazdasági múzeumok hivatottak.³² Dolgozatát azzal a megállapítással fejezte be, hogy a régi korok bemutatása sokkal érdekesebb, mint a közelmúlttal, vagy a jelennel foglalkozó tárlatok. Az utóbbi tematikájú kiállítások ugyanis szegényesebbek, a bemutatón túlteng a tárgyak helyett a papír és a kép.³³ Fontos feladatnak tekintette a mezőgazdasági ismeretek terjesztését munkahelye kutató- és kiállító tevékenységében. Felvázolta a mezőgazdasági múzeumok európai alapításának múltját, utalva az 1851-es londoni világkiállítással megindult törekvésekre. Kezdetben ugyanis a mezőgazdálkodás legújabb eredményeiről, főleg a gépesítés fejlődéséről adtak tájékoztatást a közönségnek. A mezőgazdasági múzeumok történeti érdeklődése és a történeti emlékhagyomány gyűjtése csupán 20. századi, egyes esetekben a második világháborút követő időszak jelleménye. Régészek, agrártörténészek, agráretnográfusok csupán az utóbbi fél évszázadban dolgoznak mezőgazdasági múzeumokban. Írásában végezetül a múzeumok bővülő látogatókapcsolatairól értekezett.³⁴

Balassa Iván 1983-ban történt formális nyugállományba vonulása után is intenzív kapcsolatot tartott fenn hazai és külföldi múzeumokkal, muzeológusokkal. Tudomány-szervező tevékenysége éppoly intenzív volt, mint korábbi élete során. Társadalmi szerepvállalásai rendkívül széleskörűek voltak. A Magyar Tudományos Akadémia Művelődéstörténeti, Néprajztudományi, Magyar Őstörténeti Komplex Bizottságának volt hosszú időn át tagja. 1968 és 1990 között a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat országos választmányának alapító elnökeként is dolgozott. A Magyar Néprajzi Társaság vezetésében hosszú időn át részt vett. 1946 és 1950 között titkárként, 1967-től 1979-ig ügyvezető alelnökként, majd 1982-től 1991-ig elnökként szervezte a szaktudomány társaságát.³⁵ Más posztok mellett alelnöke volt a Mezőgazdasági Múzeumok Világszövetségének (AIMA), elnökségi tagja a Koppenhágában működő Mezőgazdasági

³¹ Balassa 1981b: 447.

³² Balassa 1981b: 448–449.

³³ Balassa 1981b: 450.

³⁴ Balassa 1983: 479–481.

³⁵ Kósa 1989: 107–108.

Munkaeszközöket Kutató Intézetnek, tiszteletbeli elnöke a hazai Györffy István Néprajzi Egyesületnek és a Bodrogközi Művelődési Egyesületnek. Tevékenységét számos magas kitüntetéssel, elismeréssel (köztük a Herder-díjjal) honorálták.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy az aktív életét múzeum(ok)ban eltöltő kutatók, tudósok teljesítményét kizárólag tudományos műveik mennyiségével és minőségével mérje az utókor. Tevékenységük más szektoraira pedig könnyen borul a feledés homálya. Balassa Iván személyes példája pedig mutatja, hogy a kiemelkedő személyiség tudósi, tudományszervezői teljesítménye muzeológusi aktivitásával együtt érdemel méltatást.

Irodalom

BALASSA Iván

- 1944 Adatok a székely népi italok ismeretéhez. *Ethnographia* LV. 88–93.
- 1945a Takarás és marokverés. *Ethnographia* LVI. 26–30.
- 1945b A magyar gyász-színek kérdéséhez. *Ethnographia* LVI. 69–70.
- 1954 A Néprajzi Múzeum működése 1944–1954. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 300–306.
- 1964a *A múzeumi kiállítások tudományos előkészítése*. Múzeumi Módszertani Útmutató Füzetek 3. Budapest.
- 1964b Nemzetközi megbeszélés a munkaeszköztörténeti archívumok kérdéséről a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 267–272.
- 1979 A munkaeszköz-kutatás elvi és módszertani kérdései. *Ethnographia* XC. 1–14.
- 1980a *A tárgyak gyűjtése a mezőgazdasági múzeumokban*. Agrármuzeológiai Füzetek I. Budapest. 5–21.
- 1980b *A kiállítások tudományos előkészítése a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban*. Agrármuzeológiai Füzetek I. Budapest. 39–63.
- 1981a *Tudományos és közművelődési munka az agrármúzeumokban*. Agrármuzeológiai Füzetek II. 3–4.
- 1981b A mezőgazdasági munkaeszközök fejlődése és a múzeumi kiállításuk. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 1978–1980. 447–452.
- 1983 A mezőgazdasági ismeretek szerepe a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kutató és kiállító tevékenységében. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1981–1983. 479–482.
- 1984 *A magyar múzeumok történetének vázlata*. Agrármuzeológiai Füzetek III. Budapest. 5–13.
- 1986 Az agrármuzeológiáról. In: Szabó Lóránd (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. 129–135. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- 1996 Emlékeim Újszászy Kálmánról. In: Balassa Iván–Kováts Dániel–Szentimrei Mihály (szerk.): *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. 561–570. Budapest-Sárospatak: Szabad Tér Kiadó.
- 1997 A Néprajzi Múzeum történetéből (1944–1946). *Magyar Múzeumok* 1997/3. 25–28.
- 2017 Sárospataki éveim (1956–1961). In: Kováts Dániel–Viga Gyula (szerk.): *Balassa Iván – Tájak, eszközök, hagyományok*. 39–44. Sárospatak: Kazinczy Ferenc Társaság.

BALASSA Iván–PREININGER Adolfné–RÉZ Gyula

- 1976 *Vezető a keszthelyi Georgikon Majormúzeumban*. Keszthely: Magyar Mezőgazdasági Múzeum–Georgikon Majormúzeum.

BALASSA M. Iván

- 2017 Bárántól Sepsiszentgyörgyön át Budapestig. Balassa Iván családja, pályakezdése. In: Kováts Dániel–Viga Gyula (szerk.): *Balassa Iván – Tájak, eszközök, hagyományok*. 597–602. Sárospatak: Kazinczy Ferenc Társaság.

BÉNI Gyöngyi–BALASSA Iván

- 1969 *Magyar múzeumok*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.

CSOMA Zsigmond

- 1981 A munkaeszköz kutatás és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archivuma. *Agrármuzeológiai Füzetek* II. 42–69.
1987 A Munkaeszköz-történeti Archivum és a Georgikon Majormúzeum évfordulója. In: Balázs Géza–Voigt Vilmos (szerk.): *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. 15–17. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

GAZDA Klára

- 1976 A Sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum néprajzi osztálya. *Népismereti dolgozatok* 47–55.

KOREK József

- 1965 A Magyar Nemzeti Múzeum története 1945–1964. *Folia Archaeologica* XVII. 303–326.

KÓSA László

- 1981 Néprajzi Múzeum. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* IV. 10–13. Budapest: Akadémiai Kiadó.
1989 A Magyar Néprajzi Társaság története (1889–1989). Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

MÁRKUS Mihály

- 1997 44/1945 Dr. Márkus Mihály múzeumi gyakornok jelentése a Néprajzi Múzeumban 1944. XII. 1. – 1945. III. 15. közötti időben történt eseményekről. *Magyar Múzeumok* 1997/3. 28–32.

MATOLCSI János

- 1984 A Magyar Mezőgazdasági Múzeum története 1945–1981. *Agrármuzeológiai Füzetek* III. 35–43.

PINTÉR János (szerk.)

- 1984 *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiállításainak ismertetője*. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
1986 A múzeum kiállításai az alapítástól napjainkig. In: Szabó Loránd (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. 35–67. Budapest: Mezőgazdasági Múzeum.

SELMECZI KOVÁCS Attila

- 1997 Fejezetek a Néprajzi Múzeum történetéből. *Magyar Múzeumok* 1997/3. 13–22.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

- 2009 A kézdivásárhelyi fazekasság végnapjai. Balassa Iván 1942-es kézdivásárhelyi felmérésének margójára. *Acta Siculica* 595–604.

TAKÁCS Imre

- 1984 A Magyar Mezőgazdasági Múzeum alapításának előzményei és 1894–1944. évi története. *Agrármuzeológiai Füzetek* III. 14–34.

VIGA Gyula

- 2017 Balassa Iván tájérténeti kutatásai Északkelet-Magyarországon. In: Kováts Dániel–Viga Gyula (szerk.): *Balassa Iván – Tájak, eszközök, hagyományok*. 614-627. Sárospatak: Kazinczy Ferenc Társaság.

Bodó Sándor

néprajzkutató, CSc. Budapest

e-mail: bodo43sador@gmail.com

Sándor Bodó

Iván Balassa, the museologist

Balassa Iván born in 1917 was an outstanding scholar, organiser, and museologist of Hungarian ethnography. He worked at a number of museums (Sfântu Gheorghe; Museum of Ethnography in Budapest, Rákóczi Museum in Sárospatak, Hungarian Agricultural Museum in Budapest). After the Second World War he formed the structure of collections in the Museum of Ethnography. As a director he managed a considerable extension of the scope of objects collected by the museum, and modernised the registration of items. In Sárospatak (north-eastern Hungary) he carried out extensive fieldwork and investigated peasant agriculture, pastoralism, viti- and viniculture in Tokaj area and published his findings in a number of books. He enriched the collections of Rákóczi Museum with prime traditional flasks blown in the neighbouring glassworks as well as tools of peasant agriculture and household. He paid distinguished attention to museological issues, such as the importance of the scholarly background of museum exhibitions and the basic notions of exhibitions. His most significant initiative and achievement in Hungarian museology was the History of Tools Archives in the Agricultural Museum. Axel Steensberg proposed at the beginning of the 1950s the establishment of archives in Europe to promote the compilation of monographs on the history of tools. In this Budapest museum the archives consisting data of almost 100.000 objects has ceased to extend its collection since the 1990s. At present the neglected archives waits to be digitised, after which it could function as an inexhaustible source of contemporary research.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Michael Dylan Foster: The Book of Yōkai. Mysterious creatures of Japanese folklore. With Original Illustrations by Shinonome Kijin. Oakland, 2015. 309 p.

Kőrösi Dalma

Az európai kutatók érdeklődési körébe nem szorosan tartozik a kelet-ázsiai néprajzi és antropológiai kutatások eredményeivel foglalkozó szakirodalmak ismerete. Magam, Kelet-Ázsia, azon belül a Japán kultúra és annak kutatása iránti kíváncsiságom miatt bukkantam erre a szakkönyvre, amely 2015-ben jelent meg a Kaliforniai Egyetem támogatásában.

A szerző, Michael Dylan Foster, az Indiana University Bloomington egyetemi docense, folklorista, kutatásainak középpontjában az ázsiai folklór, Japán irodalom és film, folklór és népi kultúra kapcsolata, szörnyek és természetfeletti lények, rítusok és fesztívalok állnak. Megtanult japánul, kínaiul és franciául is, több évig tanult a Yokohamai Japán egyetem történelem és folklór iskolájában. Első ázsiai publikációit 1997-ben írta, azóta is folyamatosan születnek meg újabb tanulmányai és kötetei a témában.

Európán kívül az egyik legsikeresebb, önálló műve: *The Book of Yōkai. Mysterious creatures of Japanese folklore* Shinonome Kijin eredeti illusztrációival jelent meg. A cím első látásra becsaphatja az olvasót, a könyvben kisebb szerepet kap a japán folklór természetfeletti lényei. Michael Dylan Foster Európában, Amerikában és Japánban szerzett tapasztalataival, gazdag látásmódjával vizsgálja az ázsiai kultúrát, annak folklóráját. Felmerül a kérdés: vajon az a kutatás, amelynek kutatója a nép körében született és élt, miben különbözik attól a kutatástól, ahol kívülről érkezett a kutató? Számos válasz adható a kérdésre, de most nem célom a könyv bemutatásán kívül erre is kitérni.

A művet a szerző két nagyobb részre bontja. Az első egységben a Yōkai kultúrát ismerhetjük meg három részmakörben. Első altémában (1–32.o.) a Yōkai folklórról olvashatunk, amelyben a yōkai és a folklór kapcsolatát, a yōkai nyelvet és eseményét fejtegeti a szerző. A második altéma középpontjában (33–73. o.) a kifejezés alakváltozásának története áll, itt ismerjük meg a mítoszok és legendák hőseit, összevetve a modern diszciplínákkal, illetve a háború utáni animációkat. A harmadik altéma (74–100.o.) a Yōkai teóriákat ismerteti a kulturális hálókön keresztül, így megismerve napjainkban elterjedt lények jelentését.

A második egységben, amely a könyv nagyobb érdemi részét teszi ki a Yōkai kódex (101–242.) címet viseli, ebben – alapos forráskutatáson keresztül – a természetfölötti élőlények bemutatására, rendszerezésére kerül sor hat altémán keresztül. Olvashatunk a yōkai világ rendjéről, villa, víz, vidék, falvak és otthon körül megtalálható lényeiről. A hiedelemlények leírásai gazdagok, a történelmi forrásoktól napjainkban fellelhető (anime, manga) változatait is nyomon követhetjük.

A könyv a tartalom és oldalszámok ismertetése után rögtön kitér az illusztrációk listájára, amely végig kíséri a művet, ezzel kiemelve és figyelmet szentelve a képi illusztráció, vagyis a lények megjelenítésének fontosságára egy-egy bemutatás olvasása mellett. Ezután a szerző bevezetőjére kerül sor, amelyben egy személyes történettel fogadja az olvasót, egyben megmagyarázza a téma iránti érdeklődését. Michael egy *kappa* szobrocskát kapott vagy vett (erre már nem emlékszik), amikor először élt Japánban. Hosszú idő elteltével akadt újra a kezébe a furcsa kinézetű tárgy, amely egy *goblin* ábrázolt. A goblin olyan szörnyeteg a japán folklórban, amely csúnya, fenyegető lény, az emberek és állatokat a vízbe húzza és megöli. A szerző viszont sokkal többet akart tudni erről a természetfeletti lényről. („The little goblin was inviting me on a quest to explore an otherworld of fantastic beings and to try to

understand how this otherworld might also be part of our own world.” ford.: „A kicsi goblin meghívott engem, hogy felfedezzem a fantasztikus lények másik világát és megpróbáljam megérteni, hogyan része ez a másik világ a saját világunknak.” xi. oldal). Így fordult a yōkai világ lényének kutatása felé.

De mi is az a *yōkai* (妖怪)? A könyv elmélyülten foglalkozik a yōkai eszméivel, részletesen megismerjük a *yōkai* szó jelentését, amely a lények egy nagyobb kategóriáját jelenti, sajátos világot alkot, amely egyúttal párhuzamosan bepillantást enged az emberi világba. Egy hit rendszerén alapuló fogalom, egyidejűleg a tudás és a kortárs kifejezéseket is meghatározza. Terada Torahiko 1929-ben úgy fogalmazott, hogy a yōkai megértésének vágya maga az innováció, vagyis mindenféle területen vizsgálatot indít, ha a rejtély megoldódik a yōkai különböző, új alakzatot (lényformát) vesz fel, az ember mellett marad és tovább motiválja őt gondolkodásra, a kérdések feltevésére és megfogalmazására. A könyv kifejezetten a yōkai kategóriájára koncentrálódik, mint a népi hagyomány és kommunikáció olyan formái, amely a történelmi hagyomány részeként, folyamatosan változik, folklorizálódik és napjainkban tovább él. Találkozunk néhány kulcsfontosságú személy természetfölötti világ értelmezéseinek megvitatásaival (Abe no Seimei, Lafcadio Hearn) japán partokon és falvakban kialakult legendákkal, illetve a jelenkorban anime, manga és játék által globális körökben (Észak-Amerikában és Európában) elterjedt yōka kifejezés és lényekének használatával is. Ugrásszerűen olvashatunk a népi hagyomány után a hit rendszerének médiában elterjedt és betöltött szerepéről.

A szerző a témáját számos oldalról próbálta megközelíteni, az első részben érezhető, hogy nem elég alapos egy-egy témakör kidolgozottsága, hiszen egy szó jelentésének változásvizsgálata mind a nagyvárosokban, mind a falvakban óriási kihívást jelent. Kiemelendő a szerző kezdeményezése, hogy a jelenkorban is figyelniünk kell egy-egy téma globális elterjedésre, melynek kutatására manapság számos és érdekes megközelítési módot találunk. Egy-egy folklór jelenség történelemben és jelenben megélésének (manga, anime általi) vizsgálódására szolgál kitűnő példaként. A szerző meglátása, nyitottsága miatt készülhetett el a mű végén található hiedelemlények kódexe is. A könyv írásakor Michael Japánban élt, érezhető személyes viszonya a témával és annak környezetével. Befejezésül a kötetet gazdag irodalomjegyzéke teszi hitelessé és teljessé.

A könyvet mindazoknak ajánlom, akik szeretnék kitekinteni az európai környezetből, és nyitottak az ázsiai kultúrában megtalálható 'furcsaságokra', az alaposan összegyűjtött yōkai világra és lényekre, amelyet egy japán folklórlista, de nem Japánban született személy gyűjtött fel. Olvashatunk a zavarokat okozó *Mujin*-ről (貉), a sétáló ember lábait éles pengével levágó *Kamaitachi*-ről (鎌鼬 / 窮奇), a hóviharban megjelenő *Yuki-onnáról* (雪女), a tóban babot mosó *Azuki-arairől* (小豆洗い), a 619-ben megtalált *Ningyo* (sellő, 人魚) holttestéről, a személyes tárgyaink átrendezéseért felelős *Makura-Gaeshiről* (枕返し) és még sorolhatnám. De mikor, hol és miért is jelennek meg ezek az élőlények? A könyv minden lényt részletesen ismerteti.

David C. Conrad: Sunjata. A New Prose Version. Hackett Publishing Company. Indianapolis – Cambridge, 2016. xxxix + 140 p.

Biernaczky Szilárd

Minden bizonnyal a világ „hetedik folklorisztikai csodájának” tekinthetjük az afrikai folklór királynőjének tekintett műfajt, a hőseposzt, amely az elmúlt évtizedekben hihetetlen gazdagsággal bűjt elő az ismeretlenségből.

A kontinens-szerte élénk táruú új típusokra, új variánsokra irányuló sokirányú (történelmi, esztétikai, folklorisztikai, nyelvészeti, kulturális antropológiai stb.) kutatásokból terjedelme és ismert

variánsainak száma miatt is kiemelkedik az afrikai anyagból a nyugat-afrikai *mande* népek emblematisztikus története, a Szungyata eposz, amely mára a kontinens népei történeti és kulturális identitástudatának egyik legfontosabb forrásává vált (a törzsi birodalmat alapító nyugat-afrikai legendás király története magyarul is megismerhető: D. T. Niane csak francia nyelvű, prózai átiratából /1960/ versbe visszaírt magyar fordítását Szegő György készítette el, 1983).

A Szungyata eposz – megelőzve a változatokban gazdagon ismert kongói *nyanga*, a Nyugat-Afrikában sok helyen feltárt *fulbe* eposz vagy az ugyancsak kongói *mongo-nkundo* eposzt – Afrika leggazdagabban ismert hősepikai szóbeli alkotása. Stephen Bulman listája (A Checklist of Published Versions of the Sunjata Epic, 1997) szerint több mint 60 zömmel teljes, részben töredékes változatról tudunk, és azóta csak szaporodott a számuk. Többek között éppen Conrad professzor újabb publikációi folytán. Hiszen ő a most ismertetendő kötetet megelőzően már közreadott ugyanennél a kiadónál egy másik (igen terjedelmes, kihagyásokkal is 5445 soros) változatot (2004), nem említve most korábbi szövegközléseit.

Ez a mostani kötet címében a *próza*i kifejezést hangsúlyozza. Jóllehet a Szungyata első változatai is (Frobenius, 1911–1912, Zeltner 1913, Humblot 1918) prózai változatok. Ne feledjük, hogy az ukrán E. Meletinszky nevezetes tanulmánya (magyarul: 1971) szerint a szóbeli eposzok szövege háromféle lehet: (1) verses, (2) prózai (vagyis kötetlen beszédszerű) és (3) kevert (verses és prózai egyszerre).

Ellentétben Ruth Finnegan évtizedek óta vitatott tézisével (1970), aki szerint a valódi eposz esetében alapvető kritérium a csak verses forma, s így az afrikai gyűjtéseket meséknek, mesefüzéreknél minősíti.

Ami Conrad szövegét illeti, a helyenkénti beugrassztott sorokból kitűnik azonban, esetében kevert szövegű (beszédszerű, illetve énekes/verses) változattal állunk szemben.

A szöveg elemzésére egész tanulmányt kellene itt szánni. Terjedelmi okoknál fogva azonban csak néhány szempontot vetünk fel.

Egyrészt azt, hogy a korábbi publikációhoz hasonlóan (2004) Conrad ezúttal is vélhetően jelentős mennyiségű szövegrészt elhagyott. Megértve persze a könyvkiadás szempontjait (minden további terjedelem költséggel jár), mi a magyar folklorisztikai iskolában úgy tanultuk, a hiteles közlés érdekében mindig mindent le kell jegyezni, és meg kell jelentetni. (Ráadásul lehet, hogy éppen az elhagyott részek lennének érdekesek, akár a szakmai körök, akár az olvasó szempontjából?)

Hasonló problémát vet fel, ismét csak finánciális háttere is lehet az eredeti nyelvű változat hiányának (mindkét esetben). Gordon Innes immár klasszikusnak számító *mande* epikai szövegközléseiben (közülük az elsőben három Szungyata változatot találunk, 1974, 1976, 1978) egyképpen közzéteszi az afrikai nyelvi változatot (bár tucatjával említhetnénk ilyen közléseket). De hogy a kutatások másik végéből is idézzünk példát, bár ugyancsak Nyugat-Afrikával kapcsolatban: Christiane Seydou legújabb terjedelmes *fulbe* epikai szövegközlései (2010a, 2010b, 2014a, 2014b) ugyancsak kétnyelvűek. Conrad (egyébként kitűnő, angol stílusában is folklorisztikailag hitelesnek ható) mostani és korábbi szöveg-közreadásai azonban legnagyobb részt nélkülözik az eredeti nyelvi lejegyzést. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az eredeti változatot (a nyelvi akadályok folytán) lényegében sem a szakmai, sem az érdeklődő olvasók nem tudják megközelíteni. Közlésük azonban mégis csak a hitelesítés legfőbb eszköze, és legyünk őszinték, egyfajta gesztus az adott etnikai csoport irányában.

Sajátos mozzanata Conrad szövegváltozatának ugyanakkor az, amit a történettől idegen részek, az úgynevezett inzertek tekintetében tapasztalhatunk. Az ázsiai eposzkutatásból (lásd például a kirgiz Manasz eposzt) ismerjük, hogy az adott esetben akár számos napon át tartó és több százezer sort eredményező eposz-előadás telve van napi aktualitásokat megába foglalo „kiszólásokkal”. De ismerünk ilyen Afrikából is: az egyik Liandzsa változatban például szó esik a hajókon érkező fehérekről és

vallásukról (a kereszténységről). Conrad változata is, miközben ezzel az eposz élő mivoltát igazolja, ilyen sajátos mozzanattal bír: „...One time a Frenchman asked my father if he knew anything about how Paris was built. May father said: „Yes I know something: the history of Paris. This Paris you ask about, it was not built by Frenchman! It was not built by Americans! It was not built by the English! It was not built by thy Russians... They only saw it appear.” (99 old.)

Ez a jelenség egyébként felveti mind eme változat, mind a Szungyata ismert verziói, mind általában az afrikai hőseposz összevető vizsgálatának szükségességét. Hiszen a francia nyelvű kutatók (például Lilian Kesteloot) eljutottak a Roland-ének és a nyugat-afrikai eposzok összevetéséből származó értékes megfigyelésekig, de ennél sokkal többről van szó, sokkal több összefüggést kellene feltárni.

Az összevető kutatásnak a Szungyata esetében egyébként is van egy olyan kérdőjele, amelyet, sokszor úgy érzem, a szakemberek mindmáig kerülgetnek, mint a forró kását. Lévé, hogy Conrad ezen változata, leszámítva az első dicsérőkkel teli rövid fejezetet, úgy tűnik, kevésbé van áthatva iszlám elemekkel. Így veszem a bátorságot, hogy emlékeztessenek arra, mit írt Frobenius a maga prózai változata címe alá 1911-ben: „...The pronounced *pre-Islamite* features of the Sunjatta legend and its connection with Libya.”

Nem kétséges, hogy a mande népek mai generációinak kultúrája (és így a napjainkra ismertté vált Szungyata eposz szövegközlések zöme is) erősen át van hatva az iszlámmal. Meg kellene azonban vizsgálni, igen alaposan elemezve a Bulman által felsorolt és más verziók anyagát, vajon az iszlám köntösét magukra vevő vagy azt nélkülöző változatok mögöttesében nem rejtezik-e egy pre-islám őseredeti afrikai kulturális világ? Ezt a lehetőséget látszik erősíteni, úgy vélem, akár a napjainkra oly előtérbe került nevezetes *La Charte du Mande* két változata közötti távolság is: ennek a napjainkban oly sokat emlegetett dokumentumnak (Afrikában ezek szerint már a 13. században megfogalmazódott egy *emberi jogok* kartája!) az iszlámtól kevésbé megérintett ősváltozata az eposzban – egyrészt, és az iszlámtól immár erőteljes áthatott, mai, guineai környezetben griot-ok egy nagyobb lélekszámú csoportja által létrehozott (megteremtett, az élő szóbeliségből életre hívott) 44 pontos rekonstrukció. E kérdéskörben éppen Conrad professzor közölt évekkel ezelőtt egy iránymutató tanulmányt – 1985 –, amelyben az afrikai eposz és az iszlám vallás kapcsolatának kérdéseit feszegeti egy speciális probléma kapcsán.

Oszét Néprajzi Enciklopédia. Projekt-Pressz, Vlagyikavkaz 2013, 688 p.

Осетинская этнографическая энциклопедия (Oszét Néprajzi Enciklopédia) Szerkesztő bizottság: Ludvig Alekszandrovics Csibirov (főszerk.), S. F. Dzsikajev, Z. V. Kanukova, A. A. Cucijev, M. Sz. Dzaszohov, Ju. Ju. Karpov, F. M. Takazov. Kiadó és projektvezető: Zsanna Kozüreva, Projekt-Pressz, Vlagyikavkaz 2013, 688 p. színes és fekete-fehér fotók, grafikák, rajzok, reprodukciók.

Осетинская этнографическая энциклопедия [Текст]/Сев.-Осет. ин-т гуманитарных и социальных исслед. им. В. И. Абаева Владикавказского научи, центра РАН и Правительства РСО-А; составитель Л. А. Чибилов. –Издатель и руководитель проекта: Жанна Козырева, редакционная коллегия: Ш. Ф. Джикаев, З. В. Канукова, А. А. Цуциев, М. С. Дзасохов, Ю. Ю.Карпов, Ф. М. Таказов, В. Х. Тменов. Владикавказ: «Проект-Пресс» 2013.

Szabó Géza

A Kaukázusban élő maroknyi, ma már csak mintegy félmilliónyi oszét népcsoport hagyományaira már a 18. századtól felfigyelt az orosz és az európai kutatás. Utazók tudósításainak, V. F. Miller (*Oszét etüdök, 1881*), továbbá M. M. Kovaljevskij kormányzati célokat is szolgáló gyűjtéseinek

sora után magyar részről Zichy Jenő gróf első, 1895-ös expedíciójának kétkötetes beszámolója (*Gr. Zichy Jenő kaukázusi és középázsiai utazása I-II. Budapest, 1897*) már magyar és francia nyelven is tudósított az ott élők szokásairól. Különösen nagy lendületet adott a kutatásoknak, amikor George Dumézil az 1930-as években az indoeurópai ősmitológia vizsgálata során az iráni nyelvet beszélő, a Kaukázus középső részének két oldalán lakó oszéteknél figyelte meg számos európai mítosz párhuzamát. Alapvetően a Brit-szigeteken, Skandináviában és a kelták lakta német-francia területeken, illetve Itáliában az etruszkoknál talált kifejezetten az indo-iráni mítoszokkal párhuzamot mutató elemeket. Munkáinak egyik sarkalatos pontja, hogy a kaukázusi eposzokban megfigyelhető mitikus jelenségek szerint még az indo-iráni nyelvi tömb leválása előtt kerültek át az indo-európai körből, s amíg azok Európában csak helyenként őrződtek meg, addig hatásuk keleten a népvándorlások miatt egészen Japánig kimutatható. Szerinte az oszétok az egyik leghagyománytisztelőbb indoeurópai nép. A Nart-eposzok népének nyelve indoeurópai: a zoro-aszteri iratok nyelvével, a perzsával, az afgánnal és a kurddal rokon.

A 20. század közepétől V. I. Abajev nyelvészeti, folklorisztikai, majd B. A. Kalojevnek pedig inkább a tárgyi hagyatéokra koncentráló kutatásai után az 1980-as évek közepén Ludvig Alekszandrovics Csibirov vetette fel egy széleskörű, összefoglaló, szintetizáló, a szűkebb és a szélesebb közönségnek egyaránt szóló, a külföldi kutatók számára is eligazítást nyújtó munka, az Oszét Néprajzi Enciklopédia tervét. A tervet V. I. Abajev személyesen is támogatta, azonban a grúz-orosz háború eseményei miatt a gyűjtés és a szervezőmunka félbemaradt, s csak az ezredforduló után indult újra az Észak-Oszétia V. I. Abajev Humán- és Szociális Tudományok Kutatóintézete, az Orosz Tudományos Akadémia Vlagyikavkazi Központja és Észak-Oszétia-Alánia Köztársaság kormányának támogatásával. A szerkesztés irányítását végig a néprajzkutató L. A. Csibirov professzor végezte, aki 1996-2001 között Dél-Oszétia első elnöke is volt. Az Enciklopédia igazi nemzeti ügygé vált, az eredetileg tervezettnél sokkal több, mintegy négyezer szócikkkel és gazdagabb tartalommal jelent meg. Nemcsak a klasszikus néprajzi fogalmak, témakörök szerepelnek benne, a szerkesztők és a harminckét szerző a komplex megközelítés érdekében a rokon tudományágak (régészet, történelem, nyelvészet, irodalom) kapcsolódó legújabb eredményeit is igyekezett beépíteni a könyv anyagába. A szerkesztők tíz témakörbe sorolták a szócikkeket: az oszét nép kialakulása, története; gazdálkodása, tárgyi kultúrája; vallása, mitológiája, hitvilága; ünnepei; nemzeti hagyományai, a Nart-eposz; a társadalmi és közösségi kapcsolatok; család és rokonság; a hagyományos szokások és normák; a szomszédos népekkel való kapcsolataik; a kirajzások, jeles személyiségek.

A Kaukázus szűk völgyeiben az emberi élet különösen meghatározó tényezője a természeti környezet. A házi és vadon élő állatokhoz, a madarakhoz, halakhoz kötődő folklór elemek, a növényekhez kapcsolódó legendák, eredetmondák, a természeti környezetnek a rítusokban, a népi orvoslásban, a varázslásokban betöltött szerepe gazdagon kirajzolódik a szócikkek alapján, amelyek kiegészülnek a naphoz, a holdhoz, a csillagokhoz és az egyéb égitestekhez kapcsolódó ábrázolásokkal, babonákkal is. De magáról az emberről is képet kaphatunk e témakörön belül: tulajdonságairól, jellemzőiről, haja és szeme színe alakulásától egészen természetfölötti képességéig.

A kötet szerzői gondosan összegyűjtötték az élet ritmusát jelentő, a munka és az ünneplés jeles napjainak kialakulását, funkcióját, évente ismétlődő rendjét, a nemek szerinti elkülönülést, szabályozást. A hegyek előterében lakók földműveléséről és a völgyekben szűkre szabott lehetőségekkel gazdálkodók anyagi kultúrájáról, munkaszervezéséről, eszközeiről, településeikről, lakásaik felszereltségéről, étkezési és öltözködési szokásaikról, közlekedésükről, de még a lakomák elmaradhatatlan énekmondóinak hangszereiről is részletes adatokat találunk a kötetben.

Természetesen nem hiányozhatnak a szócikkekben az évezredek óta szinte változatlan formában használt, családi és közösségi, gyakran messzeföldön híres rituális és történeti helyszínek: a máig különleges fontosságú családi tűzhely, a pajta, a szentélyek, a templomok és ligetek, a temetők, a tornyok, az erődök – és a hozzájuk kapcsolódó ünnepek, hiedelmek. A kemény környezeti feltételek között, birodalmak szorításában élő népcsoport a bronzkortól követhetően csiszolódott és megőrzött szokásainak és közösség összetartó hagyományainak köszönhetően tudott életben maradni és ellenállni minden beolvasztási kísérletnek. Ebben a természeti és történeti környezetben egészen más jelentősége van az emberélet fordulóihoz, az áldozatok bemutatásához, a családi és közösségi kapcsolatokhoz, a munkamegosztáshoz és a -szervezéshez fűződő szokások és normák azon rétegének, amelyeket ők *adat*-nak mondanak. Amelyek betartatásáról nem egyszerűen csak a hagyomány ereje gondoskodott, hanem a túlélés kényszere is. Az oszétek számára az életben maradás feltétele a szélsőséges természeti viszonyokhoz való alkalmazkodás és egy védelmező közösség tartozás volt. A közösség oldaláról pedig ugyanígy élet-halál kérdése volt, hogy a megélhetésüket jelentő források ne apadjanak el, hogy szigorúan követett hagyományaikon ne lazítsanak, mert az néptük szétolvadásához vezetett volna a perzsa, a tatár, a török és az orosz áradatban. Mindezek ma is meghatározzák az oszét emberek viselkedését, szinte minden mozdulatukat, szavukat. Még a 21. században a fővárosban is elég csak annyi, hogy egy nő átmenjen az úton egy férfi előtt: azonnal tudják, hogy nem közülük való.

A kutatástörténeti előzmények okán is nemzetközi szinten legfontosabb tematikai egysége az enciklopédiának a szájhagyományaik, a kaukázusi népeknél számos változatban fennmaradt Nart-eposzhoz kapcsolódó legendák, szereplők, motívumok és szimbólumok. Az enciklopédia a közelmúlt és a jelen megismeréséhez járul hozzá az oszét nép, az oszét terület kutatásával foglalkozó utazók, pedagógusok, tudósok, jeles írók, művészek, zenészek, továbbá mesemondók, kiemelkedő személyiségek rövid életrajzával.

Az ábécérendbe sorolt szócikkek tartalmuk szerint két csoportra bonthatók: az általános címszavaknál a témakör egészének áttekintését olvashatjuk. Ettől jól elkülönülnek az egyes konkrét fogalmakra, tárgyra, személyekre vonatkozó részletes leírások.

Már a címszavaknál is szembeötlik a kisnemzeti lét sokoldalú problémaköre. Az orosz nyelvű leírások előtt legtöbbször a két fő oszét nyelvjárás, a 80%-ban beszélt *iron*, és ha attól eltér, a *digor* elnevezések szerepelnek. Ennek az egyik fő oka, hogy mivel számos kifejezésnek nincs pontos orosz megfelelője, s a két nyelv hangjai közötti eltérés miatt sem lehet egyszerű cirillbetűs átírást alkalmazni, csak az elnevezés szabad orosz fordítását tüntetik fel. Ugyanakkor számos esetben a címszó orosz, mert számos fogalomnak az oszétek nyelvében nem alakult ki saját elnevezése. Ez a nemzeti öntudatot tápláló és erősítő megoldás a más nyelvű olvasóknak okoz ugyan egy kis nehézséget, (amelynek feloldását egy mellékelt átírási táblázat, a kötet végén pedig egy témakörök szerint csoportosított orosz nyelvű szöszedet segíti), ugyanakkor a kifejezések *iron* és *digor* nyelvhasználatának középpontba helyezése a hagyományörzés szép példája – különösen, ha első sorban az oszét közösség számára készült a néprajzi enciklopédia. A kiadás projektjét irányító Zsana Kozüreva nagyszerű érzékkel találta meg a tudományos tartalom és a szélesebb olvasóközönség számára is élvezhető forma harmóniáját. Az igényes kivitelű, színes kötetet számos rajz, fotó, rekonstrukció, művészi kép egészíti ki, teszi rendkívül gazdag tartalma mellett egy könnyen értelmezhető, látványos, kiállításban is szép kiadvánnyá. A további tájékozódást pedig a csatolt bőséges szakirodalmi jegyzék segíti.

Az Oszét Néprajzi Enciklopédia jelentősége messze túlmutat egy hagyományokban rendkívül gazdag kaukázusi kis nemzet színes, érdekes világán. A Nart-eposzban a bronzkortól követhető szokásaik, a szinte változatlan formában megőrzött és gyakorolt hagyományaik, tradicionális életfor-

májuk ma is jó alapot nyújt az oszét közösségekből a 13. században kiszakadt, a Kárpát-medencébe költöző jászokkal kapcsolatos összehasonlító vizsgálatokra.

Kutatástörténeti csemege, hogy már Gyárfás István felfigyelt arra, hogy a jászokat Gessner Konrád 1555-ben megjelent munkájában az iráni nyelvű jászokat az illyr nyelven beszélők közé sorolta: „*a japidok és a jazygok illyrül beszélnek*”. Az iráni népcsoportok első Kárpát-medencei megjelenését korábban általában a szármatakhöz kötötték, de már V. F. Miller is utalt a Hérodotosz (Herodotos V. 9) szerint a Kárpát-medencében, a Dunánál már korábban letelepedett szigünnákra. Az újabb régészeti feltárások leletei alapján pedig egyértelműnek mondható, hogy a késő bronzkortól a Duna forrásvidékéig folyamatos indo-iráni hatásokkal, a Kr. e. 7. század utolsó harmadától pedig a Dunántúl déli felét elfoglaló szigünnák révén már nevükön ismert iráni népekkel is számolhatunk. Mindebből következik az is, hogy számos keleti, kifejezetten indo-iráni gyökerű kultusz legkésőbb már a vaskori ión gyarmatosítással több hullámban és több útvonalon útra kelő vándorlókkal eljutott kontinensünk legtávolabbi pontjaira. Eerre csak egyetlen példa az oszét panteon egyik legfontosabb alakja, az Enciklopédiában ismertetett Uasztürdzsi/Уастырджы/Уаскергу, személye. Párhuzamai – a lovas hérosz ábrázolása – a Kaukázustól Kis-Ázsián, a Balkánon át, valamint a Hallstatt- és az etruszk kultúra területén, keleten Irántól az altaji Pazirikig a kora vaskor időszakától egyaránt megfigyelhetők. A római korban a Dunai lovasisten alakjában tűnik fel, a kereszténységben pedig Szent Györggyel azonosítható.

A szkíta, alán hagyományok folytatóinak tekintett oszéteket a kutatás – főként George Dumézil véleménye alapján – sokáig úgy könyvelte el, mint akiknél valahol a távoli keleti hegyssorosokban fennmaradtak az indoeurópai hagyományok. Az újabb – főként a mitológiai elemek, jelenségek tér- és időbeli elterjedését együtt vizsgálni képes – régészeti kutatások azonban a szkíta, majd az egész Európát, Észak-Afrikát érintő alán vándorlásoknál jóval korábbi indoiráni és korai iráni népcsoportok éppen ellenkező irányú, keletről nyugatra, már a bronzkor végétől a Kaukázustól Európa felé mutató mozgásra utaló nyomokra hívják fel a figyelmet. Ezt a még csak napjainkban körvonalazódó kapcsolatrendszert a magyar néprajzi kutatás is érzékelte, amikor például Sebestyén Gyula a tavaszi évkezdő szokások egy részének hátterében éles szemével iráni eredetű elemeket látott, amit azonban Róheim Géza a korabeli ismeretek, a környezetünkben széles körben megfigyelhető párhuzamok alapján elutasított. Sarkos megfogalmazása szerint „*a magyar néphit szláv néphit*”, így a tavaszi évkezdethez kapcsolódó szokások jelentős részét is szlávnak, mondhatni kelet-európainak tartotta. A két homlokegyenest eltérő álláspont Európa egészét érintően is sokkal árnyaltabb megvilágítást segítheti az Oszét Néprajzi Enciklopédia gondosan megírt és szerkesztett szerteágazó ismeretanyaga, a párhuzamok gazdag tára.

Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.): Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére. ELTE BTK Kelet-Európa Történeti Tanszék (Kelet-európai tanulmányok). Budapest, 2017. 303 p.

Paládi-Kovács Attila

A kötet előzménye a fiatalon elhunyt angol Mark Pittaway (1971–2010) emlékére 2015-ben rendezett konferencia, melynek szervezői és előadói olyan fiatal kutatók közül kerültek ki, akiknek doktori témája, eddigi publikációs tevékenysége kapcsolódik a magyar munkásság történetéhez, egykori életvilágához. Jól emlékszünk rá, hogy Budapesten 2002-ben rendezték azt a „*Munkástörténet és munkásantropológia*” című nemzetközi konferenciát, melynek anyaga Horváth Sándor, Pethő László és Tóth Eszter szerkesztésében nyomtatásban is megjelent. Annak egyik előadója Mark Pittaway

volt, aki ott „Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948-1953” címen tartott előadást.

Bartha Eszter a kötethez írott tartalmas bevezetőjében (*A munkástörténet-írás új perspektívái*, 5–25. pp) arra figyelmezteti az olvasót, hogy a pártállami időben a munkásság története ideológiai szempontból kényes területnek számított. A történeti kutatás keleten és nyugaton is a munkásmozgalom történetére, a párttörténetre, az osztályharc eseményeire (sztrájkok, tüntetések) fókuszált és az ipari munkásságot egyetlen homogén, forradalmi osztálynak tételezte. Itt kell megjegyezni, hogy a hazai intézmények elnevezésében is ez a szemlélet tükröződött: *Munkásmozgalmi Múzeum*, *Párttörténeti Intézet*.

A szerkesztői bevezető a hazai munkásság kutatásának előzményeit, irányzatait érintőlegesen áttekintve is helyesen emeli ki Rézler Gyula jelentőségét és a magyar *nagyipari munkásság kialakulásáról* írott, több kiadást megélt könyvét. Érdemes megjegyezni, hogy Rézlernek *Egy magyar textilgyár munkástársadalma* (1943) címen kiadott könyve máig mintaképe a konkrét szociológiai helyzetelemzésnek, dokumentálásnak. *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép* címen megjelent kötete (1940) szintén az elfogulatlan társadalomtudós alapállását, módszerességét tükrözi. Korának írói szociográfiáján, a falukutatók művein ugyancsak a tudományos kutatás tárgyyszerűségét, metodikáját, nyelvezetét kérte számon (*Falukutatók és szociográfusok*, 1943). [1952-ben emigrált, 1998-ban választották az MTA külső tagjává.] A 30-as években írók, publicisták művelték a városszociográfia műfaját is, melynek termékeiből egész kötetnyi jelent meg Meggyesi János szerkesztésében (*Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. Bp., 1961). Boldizsár Iván és Szabó Zoltán egy budapesti bérház társadalmáról írt szociográfiája akkoriban a jobbak közé tartozott. A szerzők többsége az úgynevezett „nyomorszociográfia”-t művelte; megelégedett egy-egy nyomortelepen szerzett benyomásaival leírásával (például Móricz Zsigmond a *Tripolisz* nevű telep rajzolatát közölte az *Est*-lapokban).

Bartha Eszter bevezetője sorra veszi a munkásság kutatásának fontosabb hazai irányzatait, kiemelve Kemény István kutatásainak jelentőségét. Kemény bizonyította, hogy a magyar ipari munkásság sem társadalmi összetételében, sem kultúrájában nem volt homogén. Nemcsak a munkások életmódja, a munkamegosztásban betöltött helye, hanem a munkahelyéhez, vállalatához való viszonya, mentalitása, munkástudata alapján is különböző csoportokat alkotott. A bevezető Haraszi Miklós *Darabbér* címen megjelent könyvét szintén ebbe az „etnográfiaiinak” nevezett irányzatba sorolja. A második irányzatot képviseli Ferge Zsuzsa statisztikai alapon végzett rétegződés-vizsgálata, az ipari foglalkozások munkavégzésének jellegére alapozott tipológiája. A harmadik irányzat az ipari szociológia munkáskutatása, melyet Magyarországon főként Makó Csaba és Héthy Lajos nevéhez köthetünk. Hatékonyan alkalmazták a társadalomkutatás Znaniecki által körvonalazott „lágymódszereit”, különösen az interjúzással, a megfigyeléssel, az eseményeken való részvétellel nyerhető információk értelmezését.

A kötet bevezetője a rendszerváltás utáni szociológiából Szalai Erzsébet egyik rövid cikkét emeli ki (*Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság*. Kritika 2004. 9. sz. 2–6) és Losonczi Ágnes megállapítását idézi: „égető szükség lenne arra, hogy régi és új politikai torzítások nélkül, a különböző nézetekről és emlékekről lehánva az ideológiát és ellenideológiát, mélyreható elemzésekkel dolgozzuk fel a rendszerváltás munkásokra gyakorolt hatását” (Losonczi: *Sorsba fordult történelem*. 2005. 264). Nagyon igaz! Mi történt a magyar munkássággal a rendszerváltás óta eltelt bő negyedszázadban? – olyan kérdés, amire a 2000-es évek eleje óta végzett és Bartha Eszter által felsorolt kutatások sem tudnak kiérlelt választ adni. Mark Pittaway posztumusz kötete, a 2012-ben megjelent *The Worker's State, Industrial Labor and the Making of Social Hungary 1944-1958*. és a továbbiakban sorolt hazai

könyvek, cikkek mind történeti, meg etnográfiai jellegű munkák. Hosszan sorolhatnánk Belényi Gyula, Varga Zsuzsa, Földes György, Valuch Tibor, Horváth Sándor, Tóth Eszter Zsófia, Bartha Eszter és mások munkáit, hogy az etnográfus és antropológus szerzőkről ne is beszéljünk, de azok mind, még a szociológus Kuczi Tibor kötete, a 2011-ben kiadott *Munkásprés* is, a múltat idézi elénk.

A tucatnyi tanulmányt tartalmazó kötet hat tematikai egységéből az első az eddigiekben ismertett bevezető tanulmány, melyet inkább neveznék helyzetképnek, mint új perspektívák felvázolásának. A hatodik, záró blokk Mark Pittaway publikációinak, szakirodalmi munkásságának jegyzékét és Bartha Eszter *Magyar munkástörténet – nemzetközi szemmel* címen közzétett záró tanulmányát tartalmazza. Ez utóbbi voltaképpen Pittaway szemléletének, munkásságának az elemzésére és annak a történetírói vonulatnak a felvillantására törekszik, amelybe a kiváló angol történész életműve szervesen illeszkedik. (Nincs átfedés Valuch Tibor nagy ívű tanulmányával, melyet a *Múltunk* című folyóirat 2017. 2. számában (pp. 4–24.) olvashatunk *A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában – historiográfiai közelítések* címen.)

A vizsgált kötet második nagy tartalmi egysége „*Fogalmi keretek, értelmezések, források*” címen két jeles tanulmányt tartalmaz. Alabán Péter: *Munkásság-kategóriák és munkáslét. Kutatások és fogalmi keretek az ipari munkásság kutatásában az észak-borsodi iparvidék vizsgálatának példáján* részint historiográfiai áttekintést nyújt a gyáripár munkásságának hazai kutatásáról, részint a „tradicionális munkásság” 1989 utáni felszámolódásának folyamatára, örökségének szétmorzsolódására figyelmeztet. A magyar társadalom szerkezetét 2014-ben elemző vizsgálat eredményeire utalva írja, hogy a közel 1,5 millió embert magába foglaló és 16,5 %-os részaránnyal jelenlevő munkásnépesség rétegeről lesújtó képet fest az idézett szociológiai jellemzés. Egyet kell értenünk a szerző kételkedésével is: „A történeti ismeretek birtokában jogosan kételkedhetünk, hogy a státuscsoport-elemzés „munkásai” tekinthetők-e az „előd” ipari munkásság modernkori örököseinek.” (47. o.) A kontinuitás valahol megszakadt! A mai „fogyasztói társadalomban”, az ún. *piacgazdaságban* „idegennek érzik magukat a tradicionális értelemben vett ipari munkásság ma még élő inaktív, helyben maradt (vagy rekedt) tagjai, családjaik nem egy esetben szétestek, a fiatalok elköltöztek...”

Nagy Péter *Az ipari társadalom rétegei és a források* című tanulmánya az ózdi gyári társadalom statisztikai rekonstruálásának lehetőségeit, kategóriáit, nomenklatúráját vizsgálja, döntően az 1880-as évektől, az országos népszámlálások és a foglalkozási nomenklatúra leginkább használható forrásai alapján. Táblázatai, grafikonjai a gyár közeli szomszédságában élő három község (Ózd, Bolyok, Sajóvárkony) népességének rétegződését, gyári dolgozóinak gyarapodó létszámát és részarányának növekedését érzékeltetik. A gyári dolgozók rétegeit vizsgálva a fehér galléros tisztviselők és a fizikai állomány, a munkásság számadatait világosan el tudja különíteni, de a szakma-szerkezet alakulásának bemutatására nem vállalkozik. Korjelzés nélkül említi, hogy a Rima az országosan „betanított munkásnak” vett hengerészeket „szakmunkásnak” tekintette, ami nehezíti a források kezelését. Használja a „felső munkásság”, „alsó munkásság” kategóriát, egyikbe a szakmunkásokat, másikba a betanított, illetve segédmunkásokat sorolva. Ehhez megjegyzem, hogy a hengerész munkakör szakmáskodása Ózdon nem a Rima idejében történt, hanem az 1950-es években. Az „alsó” és a „felső” munkásság kategóriájával az ózdi üzemek esetében nem jutunk előbbre. A szakmaszerkezet tekintetében fontos lenne a gyárrészlegek dolgozói állományának felmérése (ércelőkészítő, kohómű, acél-mű, erőmű, hengerművek, kovácsoló üzem, tűzálló téglagyár, salaktéglagyár, közlekedés stb.) és a hozzájuk kapcsolódó szakmák, munkakörök (például *olvasztár, martinász, hengerész, kovács, darus, sarus* stb.) elemzése. A szakmaszerkezettel szoros kapcsolatban alakult a bérezés rendszere és a gyári hierarchiát tükröző településrend, a gyári kolóniák lakástípusa, komfort-fokozata stb. A Tiszti sor, a

Velence, a Hosszú sor, az Új telep a megbecsült tisztviselők, szakmunkások lakhelye volt. Az ózdi kolóniák rendjéhez, sorompójához kapcsolódó „kaszttrendszer” az 1930-as évek végén nem véletlenül keltette fel a szociográfus Szabó Zoltán érdeklődését. Az ipari társadalom rétegződése leírható a gyártól való távolsággal és az ingázással is. A kolonizált népesség mellett a közeli falvakban lakók, a szövetkezeti alapon létesült kertváros-jellegű telepek (Kőalja, Istenmezeje, Kerekdomb) népe, a távolabbi falvakban élő napi ingázók, a munkásszállásokon (régebben barakkokban) élő vendégmunkások csoportjai között szembetűnő határok húzódtak az életmódban, a kultúrában is.

Ezt a problematikát bontja ki bővebben a kötet harmadik blokkjának (*A gyár és a munkásság: az üzem szerepe a munkások életében*) három tanulmánya, Várkonyi-Nickel Réka, Kiss Nóra és Kisörsi Zsófia egy-egy cikke. Közös bennük, hogy a munkáscsaládok életviszonyaival, megélhetésével, szociális és egészségügyi ellátásával, oktatási és művelődési lehetőségeivel foglalkoznak a címben megadott periódusra összpontosítva. E három dolgozat közül Várkonyi-Nickel *Munkás és munkáltató kapcsolata a salgótarjáni acélgyárban a korai kapitalizmus korában* címen közölt írása a legrészletesebb és a leghosszabb időt átfogó. Az 1872 és az 1884. évi ipartörvénytől, valamint a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. 1881. évi alapításától elindulva 1945-ig tekinti át komplex módon a tarjáni munkásság életvilágának minden lényeges komponensét. Grafikonok, táblázatok beiktatásával is érzékelteti, hogy az acélgyári munkások bérezése 1938-ban is meghaladta az országos átlagot. A munkásjóléti intézmények sora, a gyári lakástól és a rezsit csökkentő természetbeni juttatásokon elkezdve, a kórháztól a gőzfürdőt, az iskolától az olvasóegyletig, a sportig már-már a polgári életmód követését teremtették meg. Helytálló a Szerző végső következtetése, miszerint az acélgyári munkások „kielégítő kompromisszumként élték meg a hosszú munkaidőt és a vállalat feltétel nélküli szolgálatát, hiszen az országos átlagnál jelentősen nagyobb anyagi és szociális biztonságban éltek...” (103. o.) Kiss Nóra dolgozata azt igazolja, hogy a „Rima” paternalista szociálpolitikájához nagyon hasonló módon viselkedett az amerikai mintát követő MAORT is az 1930-as években, és a 2. világháború éveiben. Kisörsi Zsófia a szombathelyi cipőgyár ingázó munkásainak életformáját vizsgálva az 1960-as évekre összpontosít, amikor a gyári létszám kb. 12%-a tartozott a kétlaki bejárók csoportjába. Tágítja az ingázók hazai társadalmáról szóló kutatások horizontját és nyomatékositja a 60-as évek korszakhatár-voltát a modernizáció történetében. (Magyarországon a mezőgazdaság kollektivizálásának új szakasza zajlott 1960 táján, ami a magyar vidék kényszer-modernizációját vonta maga után és lökést adott az elvándorlásnak, az ingázás növekedésének is.) Növekedett a napi ingázás köre, a munkahely és lakóhely közötti távolság átlaga is!

A kötet negyedik blokkjában a munkásság, a városi és a falusi lakosság élelmezésének tárgyköre áll a középpontban. Balogh Róbert a 2. világháború utáni inséges időszakot, a közellátás megszervezésének politikai vetületeit és mindennapi gyakorlatát elemzi. Akkoriban a kenyérellátás mellett központi kérdéssé vált a hús, a zsír és olaj „igazságos elosztása” is. A termelők a vágási tilalmat, meg a beszolgáltatást nyögték, az országos *Hús- és Zsíradékhivatal*nak pedig mindenek előtt a megszálló Vörös Hadsereg ellátásáról kellett gondoskodnia. Tegyük hozzá, hogy a korabeli lapok egyik célpontja a hússal, zsírral üzérkedő spekuláns volt! Emlékszem, hogy 1945-ben az ózdi vasgyár hengerelt vasárut adott munkásainak és az elesett, fogságba került munkások feleségeinek. Az ózdiak élelmes vállalkozóknak adták tovább az acélt, hogy azt a Hajdúságban húrra, szalonnára cseréljék. Többségük vas és szalonna nélkül maradt, soha többé nem látta a „cserevilág” vámszedőit!

Báti Anikó a mindennapi kenyér szerepét vizsgálja Cserépfalu és Budapest példáján, elemzi a házi kenyérsütés szerepét, a liszt fizetőszköz szerepét a cserevilágban. Akkoriban a bányász- és munkáskolóniák asszonyai is rászorultak a kenyérsütésre! Az 1960-as években a kollektivizálás kö-

vetkeztében a korábbi gazdálkodók is rákényszerültek a házi kenyérsütés elhagyására. Cserépfalun saját búzajuk már nem volt, a lisztet pedig nem tudták megfizetni. A kenyér beszerzésével, fogyasztásával kapcsolatos szokások változását pontról-pontra követve jut el az ezredfordulóig, végig figyelemmel a városi és falusi sajátságokra. Budapesten a pizza a mindennapokban is kenyérpótlóként szerepel a mai fiatalok és középkorúak táplálkozásában. Mit sem tudnak arról, hogy a gyártelepek munkásai az 1950-es évek elején felépült kenyérgyárak ragacsos termékét fogyasztották; asszonyaik és gyerekeik azért álltak órákon át sorban a boltok előtt! Grexa Izabella egy munkásasszony naplója nyomán elemzi a Kádár-korszakban is nehezen élő, de annak biztonságát mégis csak értékelő munkásréteg sorsát a rendszerváltás éveiben. Az 1990-es évek végére a totális elszegényedés, az elmagányosodás lett az osztályrésze és a kilátástalanság apátiája lett rajta úrrá, amikor (1998-ban) leírta a cikk címébe kiemelt gondolatát: „Belegondolok, hogy soha nem volt jó kormány, egyedül a fiatalságom volt, amit különböző sufnikban tengődtem át, de mégis szép volt.” (207. o.)

A kötet ötödik, *A munkások és a politika* címet viselő blokkjában három kiváló írás olvasható Közülük Bezsenyi Tamás tanulmánya a Hofi-kultusz kapcsán említi a kocsmázást, mint a szókimondó Hofi kedves időöltését. Bár Ő a bort kedvelte, eszünkbe juttatja a régi mondást: „*A konyak a munkásosztály kedves itala, melyet választott képviselői útján fogyaszt.*” A csepeli, külvárosi munkás attribútumaként említett *talponálló*, előhívja bennem az őzdi gyárkapuk, az ingázó munkásokat szállító *fakarusok* végállomása és a vasútállomás közelében elhelyezett *bodegák* és az ott ácsorgó csoportok képét. „A legvidámabb barakk” alkoholizálása jelentős szerepet játszott abban, hogy az ’56 utáni munkásnemzedék műveltség szintje és emberi igényessége jóval elmaradt az előző generációk szervezett munkásságának nivójától.

Thass-Thienemann Tivadar: *A nyelv interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2016. 358 p.

Gráfik Imre

Az Ethnographia olvasói bizonyára nem lepődnek meg, ha az etnoszemiotika művelőjeként egy olyan könyv ismertetésére vállalkozom, amely – szigorúan csak a címéből kiindulva – inkább a nyelvtudomány, de – tartalmát tekintve – legalább annyira a néprajztudomány (és természetesen több más társ/tudomány) szempontjából is figyelmet érdemel.

Föltehető, bár sajnálatos, hogy a szerzőt és munkásságát kevesen ismerik Magyarországon. Thass-Thienemann Tivadar (1890–1985) életútját és tudományos tevékenységét tekintve azonban éppen a jelen kötet kapcsán ez pótolható, mindenekelőtt a kötet fordítójának előszavából. Szerencsére nem minden előzmény nélkül. A szűkebb tudományosság előtt az eredetileg germanistának, irodalomtörténésznek indult, Thass-Thienemann Tivadarnak még pécsi tanársága alatt megírt és több kiadásban megjelent *Irodalomtörténeti alapfogalmak* c. kötete ismert. A közelmúltban a pécsi Pro Pannonia jóvoltából, 2010-ben jelent meg *Az utókor címére: Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései* / sajtó alá rend. Koncz Lajos ; [a jegyzetapparátus összeállításában közrem. és a névmutatót kész. Erőss Zsolt] című kötet. A Kijárat kiadó pedig 2013-ban jelentette meg Balogh Tamás: *Ő volt Thienemann Tivadar* című kötetét.

A második világháború után emigrációja révén az Egyesült Államokba került Thass-Thienemann Tivadar szakterületet váltott: nyelvszociológiával kezdett foglalkozni, kutatásait az angol, tágabban indoeurópai nyelvek körére terjesztette ki. Bár kétségtelen, hogy mind a német, mind az orosz hatások részéről érték zaklatások, indokolatlan lenne személyét hamis glóriával illetni távozásával kapcsa-

latban. Emigrációjának okairól ő maga mondja: „Meg kell mondanom, hogy ez az édes haza nekem mindent, mindent megadott, amit csak kívántam. Engemet úgy emlegettek sokáig, mint a legfiatalabb egyetemi nyilvános, rendes tanárt, akit valaha kineveztek. Én voltam a legfiatalabb akadémikus, akit az Akadémiára bevásztottak. Nekem adták a legmagasabb szellemi kitüntetést, a Corvin Koszorút, és a Corvin Koszorú Társaságban megint én voltam a legfiatalabb. Mindent megadott: társadalmilag, emberileg, anyagiilag. [...] Embereknek azt mondtam itt, hogy politikai okokból [a]kommunisták elől mentem el. Hát ez fél-igazság. [...] éreztem, hogy otthon elértem mindent, ami elérhető számomra. [...] [Oly jól voltam otthon. De láttam, nincs tovább. Elérkeztem valahova. Most már csak öregség, nyugdíj vár rám. Ez a férfiú-kornak a klimaktériuma, hogy – úgy mondjam – az ember valami nagy változást kíván. Itt nincs tovább... Nincs... Nem lehet tovább menni. És persze megvolt az a vágyam, majdnem mindig otthon is külföldit játszottam, hát szeretnék külföldre menni és szeretném angol nyelven kifejezni gondolataimat.” – idézi A fordító előszava (15–16. oldal). Sietünk megjegyezni, hogy ez nem „hütlenség” sem korábbi szakterülete, sem hazája iránt, mert mint önéletrészében írja: „Ha otthon maradtam volna és a korviszonyok megengedték volna, nem az angol, hanem a magyar nyelv szólásaiban eltemetett szellemi múltat, egy ismeretlen, soha föl nem fedezett vidéket szerettem volna ismertetni.”

Élete főművének az Amerikában megjelent *The Interpretation of Language I: Understanding the Symbolic Meaning of Language*. New York: Jason Aronson, Inc. 1968. és *The Interpretation of Language II: Understanding the Unconscious Meaning of Language*. New York: Jason Aronson, Inc. 1973. kötetek tekinthetők. A jelen ismertetésre kerülő első kötet, a Tinta Könyvkiadó (dicséretes vállalkozása) jóvoltából került kiadásra, de tudomásom van a második kötet előkészületéről is.

Az, hogy a könyvet a néprajztudomány vezető folyóiratában ajánlom az olvasók figyelmébe, nem elfogultság tudományszakom és a szemiotika iránt, hanem a kötetben kifejtettek gondolatok és szemlélet interdiszciplináris hasznosíthatósága.

A szerzői Előszó e tekintetben világos. „Az első kötet, *A nyelv szimbolikus jelentése*, azon a meggyőződésen alapul, hogy a verbális szimbolizmus megértése alapvető tudás. A verbális szimbolizmus olyan, mint az aritmetika a fizikai-matematikai tudományok számára: nem szaktudományi értelemben vett nyelvészet, sem laboratóriumban művelt pszichológia, és nem is a tudományok fölött álló szupertudományként felfogott filozófia, hanem a humán tudományok alapvetése.” (31. oldal)

Thass-Thienemann Tivadar (a fordítás alapjául szolgáló 1973-as kiadás előszavában) kitér azokra a kritikákra is, melyek választott anyagának univerzálisan emberi voltára vonatkozóan rákérdoztek, hogy vizsgálódása, elemzése miért korlátozódott a Nyugat hagyományára. Mint írta, s szavai megfontolandóan tanulságosak: „Az univerzális fogalmak elméletben igazak, de ritkán érvényesek a valóságos emberi tapasztalat világában. Kötve vagyunk egy sajátos nyelvi-kulturális valósághoz. Az embernek újra kell születnie, hogy megszabaduljon a Nyugat örökségének minden nyomától. Bármennyire is antropológusi alapoossággal egy bennszülött törzs nyelvét, nyugatiak lévén mindig idegenek maradunk a bennszülöttek jelentésvilágában, hacsak nem avatnak bennünket a törzs tagjává és nem szippant be bennünket ténylegesen is a törzsi kultúra. Máskülönben bármennyire hűségesen jegyezzük is föl, hogy melyik szó mit jelent, óhatatlanul csak a nyelv felszínén fogunk tapogatózni anélkül, hogy megragadnánk a valóságos jelentéseket, s továbbra is kívül maradunk a nyelvhez kapcsolódó képzelet és varázslat világán. Ez okból döntöttem úgy, hogy a mi régi nyugati kulturális örökségünk megszokott határai között maradok.” (34. oldal)

Thass-Thienemann Tivadar kései nagy műve, élete magnum opusa, *A nyelv interpretációja*, melynek első kötetét, *A nyelv szimbolikus jelentése* című munkáját immár tehát olvashatjuk magyar nyelven is Simoncsics Péter igényes és értő fordításában.

Érdemes a szerző *Bevezetés: tények és elméletek* című könyv-indító fejezetében megfogalmazott gondolatait kissé bővebben idézni: „A szimbolikus viselkedés kreatív. Az ember nem mechanikusan reagál a fizikai ingerekre, hanem gondolkodva és képzelőerejét használva cselekszik, amikor szimbólumokat használ és teremt. Az ember nincs bezárva a fizikai valóságba, hanem átemeli azt a világ szimbolikus reprezentációjának dimenziójába. A nyelv a szimbolikus reprezentáció és a kreativitás fontos terepe. A szimbolizmus tanulmányozása magával hozza a nyelv tanulmányozását. A szimbolikus viselkedés tanulmányozása az a szilárd alap, amelyekre épül a pszichológia és a nyelvészet tudománya, és ez az a közös forrás is, amely által e tudományok legmélyebben betekinhetnek az emberi viselkedés rejtelseibe.” (36. oldal)

Majd – az 1973-ban kifejtett gondolatait így folytatja: „Bár a szimbolikus viselkedés birodalma áll a viselkedéstudományok fókuszában, a nyelv szimbolizmusa mégis meglehetősen új területe a tudományos kutatásoknak. Hogy miért van ez így, magyarázatra szorul. Furcsa jelenség, hogy két tudomány, amely kutatási anyagát tekintve kölcsönösen függ egymástól, módszerében és elveiben pedig közeli rokon, mégis egymástól függetlenül, ha éppenséggel nem egymás iránt közömbösen fejtették ki erőfeszítéseiket a kutatásban. Mindkét tudomány realizisztikus alapokra épült nagyjából ugyanabban az időben, a múlt század végén és e század elején. A nagy nyelvészek kora egybeesik a nagy pszichológusok korával. Nyelvünk előtörténetének fölfedezése a nyelvészet klasszikus műveiben körülbelül akkor történt meg, amikor Sigmund Freud a jelentésekkel és az elme öntudatlan működésével kapcsolatos fölfedezéseit tette.” (37. oldal)

Egyetértően idézhetjük a kötet hátsó borítóján olvasható megállapítást: „Thass-Thienemann Tivadar nyelvpszichológiai fölfogását a pszichoanalízis, mindenekelőtt Sigmund Freud tanai nyomán alakította ki. Mire utasításai beértek és formát öltöttek, a 20. század második felének nyelvészeti forradalma, a generatív-transzformációs nyelvészet minden más kutatási irányt elsöpört, illetve háttérbe szorított, ekképpen Thass-Thienemann eltérő irányultságú, a szemiotikát, leginkább pedig a kognitív nyelvészetet megelőlegező művét is. [...] Noha korát megelőző műve az éppen akkor uralkodó tudományos 'divat' miatt Amerikában visszhangtalan, Magyarországon egyenesen ismeretlen maradt, ma már látható, hogy a közben létrejött kognitív tudományok fő árama utolérte és igazolta Thass-Thienemann Tivadar pszicholingvisztikai életművét.”

A szimbolizmus, az ember szimbolikus viselkedése több vonatkozásban tárgya a néprajzi, folklorisztikai, népművészeti kutatásoknak. Ezért is tartjuk fontosnak a könyvre fölhívni a figyelmet szaktudományunk vezető (akadémiai) folyóiratában, az *Ethnographia* hasábjain.

Sajnos nincs mód arra, hogy a tartalmát jól és logikusan tagolt kötetet részletesen ismertessük. Ilyenformán csak néhány – elméleti és gyakorlati szempontból is – izgalmas és tanulságokkal szolgáló fejezetcím alapján csábítjuk olvasásra a néprajz, a kulturális antropológia, a szemiotika (és más) tudományok művelőit, de minden érdeklődőt.

Az első nagyobb egység: A nyelvészeti megközelítés. Ezen belül a *Jel és szimbólum* alfejezetben kifejtettek szolgálnak tanulságos és megfontolandó megállapításokkal.

A második nagyobb rész: A pszichológiai megközelítés. Itt – bevallottan némi elfogultsággal – az *Ismétlés* alfejezetet emelném ki, igaz a szerző indítása ebben mintha megerősítene: „A szimbolikus viselkedés megértéséhez különösen fontos az ismétlés.” (136. oldal)

A harmadik nagy fejezet: A test szimbolizmusa. Az antropológiai kutatások általában nagy figyelmet szentelnek a testrészek elnevezésének, de föltételezhetően ez a tárgykör sok olvasó érdeklődését fölkelti.

Nem kevésbé érdekfeszítő olvasnivaló található a Kiegészítések című utolsó nagyobb fejezetben. A *színszimbolika*, a *tűz*, a *fény*, a *számok*, a *hangszimbolika*, az *izlelés és szaglás*, a *tér*, az *idő*, és az *írás* című alfejezetekben széleskörű ismeretanyagra alapozott kifejtések, magyarázatok föltehetően még a tájékozottabb olvasóknak is szolgálhatnak újdonságokkal.

A gondosan szerkesztett kötet kifejezetten hasznos Válogatott irodalommal, Végjegyzetekkel, Névmutatóval és Idegen szavak jegyzékével zárul.

Végezetül fontosnak tartom megemlíteni, hogy a könyv nyelvezete sziporkázóan szellemes (megjegyzem ez nem csak a szerző, hanem a fordító érdeme is), teletüzve szépirodalmi példákkal, hivatkozásokkal.

A terjesztés elérhető áron kínálja a puha borítójú, szolid és izléses nyomdai előállítású kiadványt. A kiadási példányszámot nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy időközben már utánnyomása is készült a kötetnek, s így remélhetően a szakkönyvtárak és a közkönyvtárak révén nem csak a különböző tudományterületek művelői, tudományos kutatók számára, hanem szélesebb körben is hozzáférhetővé, illetve ismertté válik a könyv.

Legvégül megemlítem még, hogy aki többet és mást is meg szándékozik tudni Thass-Thienemann Tivadarról, illetve munkásságáról, az kézbe veheti P. Müller Péter szerkesztésében a *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok: íráskor születése 125. évfordulójára*. című, Pécsen 2016-ban a Kronosz kiadásában megjelent kötetet

Bata Tímea: Talpasház és bikla: egy archaikus néprajzi világ nyomában. Válogatás a Néprajzi Múzeum ormánsági fényképeiből (1910–1935). Budapest, Néprajzi Múzeum 2017. 128 p.

Zentai Tünde

A néprajzi szakirodalom egy nagyszerű forráskiadvánnyal gazdagodott. Bata Tímea könyve archív fotók segítségével Ormánság népiéletének átalakuló időszakát vetíti elénk, hiteles művel növelve a Dráva menti kistáj tetemes irodalmát és újabb kiváló bizonyítékát nyújtva a Néprajzi Múzeum páratlanul fontos gyűjteményközlő tevékenységének.

Ormánságról a művelt olvasónak olyan szavak jutnak eszébe, hogy: *egyke, bikla, kebél, fehér-viselet, fehérgyász, főköltő, szőttes, fafaragás, talpasház, kazettás templom, szökröny, gyűjtögetés, halászat, pákászat, farsangoló, regölés, lakodalom, népdal, kópisolás, a lányok szőlőörzése, lüdvérc, garabonciás, váltott gyerök*. Mindezek egy sokoldalú, régies, művészi értékekben, népszokásokban gazdag kultúra elemei, amelyek már a 19. században fölkeltették az értelmiségiek, a tudósok és a művészek figyelmét.

Az első nyomtatott híradások 1806-ban a Hazai Tudósítások, majd az 1826. és 1828. évi Tudományos Gyűjtemény lapjain láttak napvilágot. A korai néprajzi leírások közül kimagaslók Munkácsy (Dániel) szaporcai lelkész 1842-ben publikált *Bőköz* című leírása és a diósvizslói lelképásztor, Lukácsy Imre 1907-ben kiadott *Ormánság népe*. A 19–20. század fordulóján Baksay Sándor és Bodonyi Nándor nagy átéléssel megfogalmazott esszéiben olvashatunk róla. Baksay révén a szépirodalomban is feltűnt, az ormánsági Bogdásán játszódik ugyanis néprajzilag hiteles regénye, a *Patak banya* cselekménye. A Néprajzi Értesítő hasábjain először Révay Sándor mutatta be 1907-ben, az elmélyült helyszíni néprajzi kutatás kezdetei Gunda Béla nevéhez fűződtek az 1930-as években, Hidvégi János a táj történetét nyomon követte, majd Kiss Géza, a kákicsi lelkész 1937-ben közrebocsátotta nagyhatású *Ormánság* című monográfiáját. Ekkortájt végzett gyűjtései során Berze Nagy János bőven merített gazdag népköltészetéből. Tomanóczy Jolán 1940-ben a jellegzetes, félig ő-ző, diftongu-

sokban és tájszavakban gazdag nyelvjárást elemezte, Hegedűs Lajos 1946-ban a kultúra számos rétegét felfedő helyi beszélgetéseket vett hanglemezre. A népi írókat, főként Kodolányi Jánost és Móricz Zsigmondot a népesség fogyása, az „egyke” indította drámai megszólalásra. Kodolányi János színműveiben és elbeszéléseiben a vajszlói gyermekkor is új életre kelt. 1952-ben Kiss Géza és Keresztes Kálmán munkájaként sajtó alá került az *Ormánsági szótár*; a drávapalkonyai, paraszti származású Kovács Sándor az 1950-es évektől irt dolgozataiban a bennélő hitelességével ábrázolta az ormánsági nép életmódját. 1960-ban ifjú Kodolányi János az *Ormánság* című kismonográfiában összegezte a felgyűlt néprajzi ismereteket, 1966-ban és 1971-ben Zentai János, számos tanulmánya mellett, a házassági kapcsolatok és a települések komplex vizsgálata alapján megvonta Ormánság külső és belső határait, a hetvenes-nyolcvanas években Mándoki László és Szigetvári János az ormánsági festett templomokat tanulmányozták, 1983-ban megjelent Zentai Tünde *Ormánsági hiedelmek* című kötete. Az ormánsági falvak és Vajszló történetét az 1980-as évektől Kiss Z. Géza kutatta és foglalta könyvekbe. A táj nevezetes hímes templomainak festett tábláit és történetét Zentai Tünde dolgozta föl (*Adorjás*, 2007, *Kórós*, 2008, *Kovácsbida*, 2010, *Drávaiványi*, 2010- és húsz festett templom töredékei, 2014). 2005-ben *Ormánság* címmel Lantos Miklós tette közzé negyven éven át készített művészi fotóit, amelyekhez L. Imre Mária szőtt történelmi hátteret régi fényképekből és tárgyakból. Bata Tímea kötete e hézagosan ismertetett kiskönyvtár régóta várt, legfrissebb szerzeménye.

Az igényes kiadvány két fő részre tagolódik. A szerző a bevezetésben fölidézi Ormánság tudománytörténetének főbb mozzanatait és kutatóit. Elsősorban háttér gyanánt, mert a rövid, ám lényegi áttekintés a kontextust szolgálja, melyben a közlésre kiválasztott anyag helyesen értelmezhető. Az igazi téma az Ormánság két világháború között készült fényképfelvételeinek bemutatása. Megtudjuk, hogy a Néprajzi Múzeum mintegy 1000 ormánsági fotót őriz, közülük 350 ábrázolja a mondott időszakot, s ebből a korpuszból Bata Tímea 116-ot (kettőt ábrának nevezve) szemelt ki a kötet számára.

A tanulmány második fejezete a válogatott fotógyűjtemény létrejöttéről szól: a fényképezésről és az alkotókról. Utóbbiak többsége a Néprajzi Múzeum alkalmazottja volt. Az intézményből elsőként, 1910-ben, Semayer Vilibáld készített felvételeket az Ormánságban. Őt követte Madarassy László, aki az 1920–1930-as években többször is gyűjtött és fényképezett a vidéken. Ugyanebben a periódusban készültek Gönyey Sándor – akkor még Ebner néven – ormánsági képei, majd az 1930-as években Gunda Béla munkái. E három kutató fényképezési tevékenységét a szerző részletesen tárgyalja. Beszámol továbbá a Néprajzi Múzeum gyűjteményét gyarapító külső és amatőr fotósok szerepéről, műveiről, kiemelten Kovách Aladárról és Kovács Jánosról.

A harmadik fejezet tárgyát pontosan jelzi a címe: „Népi építészet, ormánsági viselet és munkával töltött hétköznapiak”. A fényképek valóban jól csoportosíthatók e témakörök szerint, és így is kerültek közlésre. A könyvben azonban több van, a szöveg velejében és a fotóanyagban egyaránt. Bata Tímea ugyanis gondosan ügyel az összefüggésekre, megmutatja nekünk a kiválasztott fotódokumentáció múltját is: az 1870-től datált, műteremben készült szép ormánsági viseletes képeket, alapos elemzéssel. A tanulmányt irodalom- és forrásjegyzék zárja, és a kényelmes használatot mellőzve a végére kerültek a jegyzetek is, a kiadványsorozathoz alkalmazkodva.

A könyv második, jóval terjedelmesebb része maga a képtár, a tanulmányban kifejtett szempontok alapján rendszerezve. Szerencsés módon majdnem az egész területet reprezentálja, mert a válogatásban Ormánság 43 falujából 33 feltűnik. A fekete-fehér, számozott képekhez precíz, tartalmi és technikai adatolás tartozik. Közülük esztétikai értékük és régiségük folytán kiemelkednek a korai műtermi fotográfiák és azok a felvételek, amelyek a művészi érzékkel bíró Gönyey Sándortól származnak. – Rekonstrukcióiból szerencsére itt keveset látunk, mert azok megkérdőjelezhetőek és

helyenként tévesek is. – A képválogatás hüen tükrözi a két világháború között zajló változásokat, különösen az elmúlóban lévő népviselet terén, melyben a reneszánsz szabású *imög* helyett ekkor jött divatba a *röpi*kének nevezett rékli. Tükrözi továbbá a néprajztudomány szinte mindig erős történelmi érdeklődését. A hétköznapi világából például több fénykép ábrázolja a szórványos, kihalófélben lévő archaikumokat, mint a főfoglalkozásokat. Az általában mellőzött innovációkat pedig csupán a Gunda Béla által megörökített cséplőgép képviseli.

A képek azonosítása – a régi nyilvántartás és a néprajzi gyűjtemények hányatott sorsa miatt – nehéz feladat volt, de a szerző elmélyült munkával sikeresen megoldotta. Műve szinte hibátlan. A „szinte” körében említhető, hogy Szentdénés soha nem tartozott Ormánsághoz (86. kép) és a 20. képen látható enteriőr tüzelőberendezése azt sugallja, hogy a felvétel nem Osztrón és nem is az Ormánságban készült.

Bata Tímea és a Néprajzi Múzeum új könyve, Hoppál Péter Előszavával egyetértve, ajánlható minden szakembernek és minden olvasónak, mert szép, hasznos és autentikus mű. Igényes kiviteléről Gerhes Gábor grafikus, Medve Zsuzsa nyomdai előkészítő, a Komáromi Nyomda és Kiadó Kft. gondoskodott, Kemecsi Lajos felelős kiadó éber figyelmével.

Szojka Emese – Foster Hannah Daisy: Betlehemek. Catalogi Musei Ethnographiae. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 25. (Szarvas Zsuzsa szerk.). Néprajzi Múzeum. Budapest, 2017. 156 p. fekete-fehér és színes képekkel, magyar- angol nyelvű tanulmánnyal.

Szacsavay Éva

Szojka Emese a tanulmány szerzője bevezetesként Solymossy Sándor 1894-ben megfogalmazott rövid, de lényeges tárgyi és szokásbeli elemeket tömören összegző idézetével indítja a katalógust, amely szakmai és laikus érdeklődőket egyaránt bevezet a bonyolult fogalmi rendszerbe, amellyel majd bemutathatja egy szakrális szokáskör szintén bonyolult tárgyi világát. A katalógus részletes tartalmi ismertetése helyett annak ismeretrendszeréből kiindulva és kiemelve a betlehem- betlehemezés kutatásának néhány kulcsfontosságú, elméleti kérdését, ezek megvilágítására helyezem a hangsúlyt.

Az európai és magyar „betlehem” történetnek – a középkortól a 20. századig – történő igényes bemutatása megküzdve a jelenség kultúrtörténeti elágazásaival, úgy mint „magas és népi” kultúra, szakrális és profán megjelenések, szobor-együttes, relief, freskó és kép, majd templomi oltár és udvari beállítások, Betlehem barlangja, Betlehem kunyhója és jászla, betlehemi gyermekgyilkosság, a Kisded, majd a dajka ábrázolás: Mária megjelenése a Kisdeddel, a Biblia két evangéliuma szövegének eltérő jelenetei: pásztorok, angyalok, királyok, a bölcső megjelenése és önálló templomi, majd kolostori rítusa, szövegek és dallamok, vásári előadások, mutatványok, házaló köszöntők, és így tovább – igazolják a történeti folyamat felrajzolásának mérhetetlenül nagy feladatát, és az eligazodás nehézségeit. Az áttekintés eddigi legjelentősebb európai vállalkozásai a művészettörténeti ismeretek révén, de a néprajz körében történtek. Ma több diszciplína érdeklődési körében jelennek meg tanulmányok, színháztörténet, bábtörténet, irodalomtörténet, iparművészettörténet, népi iparművészettörténet, muzeológia-restaurátor szak, folklorisztika, zenetudomány, táncstudomány (a középkori templomban elhelyezett bölcsőben ringó bábú vagy élő gyermeket a nők énekelve körbe táncolták, ringatták, felvették és táncolva dajkálták), egyháztörténet, iskolatörténet, mindez egy komplex művelődéstörténeti képlet részeként van jelen a publikációkban.

Mielőtt bemutatnánk Szojka Emese kötetének gondolati struktúráját, megnéztük az eredetileg kapcsolatos *kulcsszó jelentéseit*, ezzel is bemutatva milyen bonyolult ismeretrendszerben kellett a

kutatónak tájékozódnia. *Misztérium*: - Idegen szavak kéziszótára, 1960 p. 464: 1. történeti, görög, titkos, nem keresztény (görög, római, egyiptomi stb.) vallási szertartás, amelyekben csak a beavattak vehettek részt, 2. titok, rejtély, különösen hittitok. *Misztériumdrama*: gör. színházt. középkori vallásos tárgyú színjáték, - Wiki szótár (internet): 1. magyarázat nélküli, rejtélyes jelenség, 2. vallás: vallási titok, 3. irodalom-színház, Bibliai tárgyú vallásos dráma; a templomok előtti tereken adták elő, pl. a *karácsonyi misztérium része* Jézus születésének előadása, Jézus, Mária, Szent József, pásztorok és napkeleti bölcsek részvételével. Magyar Katolikus Lexikon: *misztérium* (gör. műstérion, vsz. a műein bezárulni, „magába zární” igéből, lat. mysterium): titok, melynek természetfölötti vonatkozásai is vannak, ezért megértése meghaladja a pusztán emberi képességeket. - A gör. szó elsősorban a száj bezárására, hallgatásra, a szem lehunyására vonatkozik, a *misztérium* ugyanis a külső szem számára láthatatlan, emberi szóval kifejezhetetlen dolgok szemlélése. A misztériumvallásokban a *misztérium* a kultikus cselekmény üdvösségtartalma, az, „amiről hallgatnak”, mert szavakkal nem fejezhető ki, csak a kultusz élő gyakorlatában a beavattak számára ismerhető meg. A gnózis nyelvhasználatában titkos, csak a kiválasztottak számára megismerhető isteni kinyilatkoztatás.” – A vonatkozó bibliai idézetek három nagy fejezetben történő gazdag teológiai értelmezéseiből a liturgiai, dramatikai megjelenések hiányoznak. Megjelennek viszont a szótár *Misztériumjáték* önálló címszavában, amelyhez forrásként a bártfai színlapot, az 1439-ban szereplő 50 legény játékát idézi, ez megfeleltethető a korabeli város kb. 60 céhe képviselőének, és a városi világi ünnep részeként értelmezhető. Az ezt megelőző középkori kodex-törödékek feltehetően párbeszédes templomi liturgia-részekre utalnak. Német-magyar szótár (Halász Előd, 1970. II. 1381): *sMysterienspiel*, ir.tud. misztériumjáték, mysteriös, titokzatos, rejtélyes, rejtelmes, *Mystik* titokzatosság, vall. misztika, a szó változatai a titokzatosság jelentéskörével vannak a szótárban jelen. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (1967) nem tartalmazza a szót. Néprajzi Lexikon (Dömötör Tekla, III. 631. 1980.): csak a *mítosz* címszó utolsó kis bekezdése tartalmazza a *misztériumjáték* szűk magyarázatát: „A mítoszok sokféle művészi alkotás alapanyagául szolgálhatnak: dramatizálva előadásra kerülnek mint *misztériumjátékok*, a képző- és díszítő művészetek is a mítosz jeleneteit ábrázolhatják, pl. az ókori gör. irodalom epikus és drámai alkotások a mítoszok jól ismert történeteit dolgozták fel újra meg újra.”

A *misztérium* szó megjelenését a néprajzi irodalomban egyszerű módszerrel lehetett megvizsgálni, Szojka Emese katalógusának irodalomjegyzékét időrendbe rendezve, a *misztérium* terminus használatát az alábbiakban követhettük nyomon: 1858-tól 1896-ig a „*betlehemezés*” szavunk előzményeként, kizárólagosan a *mysterium-misztérium* szavunkat használják kutatóink (8 szerző), 1904-ben megjelenik a *betlehemezés* az 1910-es évektől a *népi színjátszás*, *karácsonyi színjáték*, az 1920-as évektől a *betlehemezés* megjelölés válik egyedüli terminussá. 1912-ig a *színjáték* szó nyolc szerzőnél ismert, 1926-tól hét esetben a *betlehemezés*, illetve *népi játékok*, *dramatikus hagyományok* megjelölés szerepel. Hasonló elemzést Nina Gockerell Krippen in Bayerischen Nationalmuseum katalógusának irodalomjegyzékében is végeztünk. A 20. sz. közepétől összeállított jegyzék 59 tételében kizárólag a *Krippe*, illetve képzett formái szerepelnek, *Krippentheater*, *Krippenspiele*, *Weihnachtskrippen*, *Volkstümliche Weihnachtskrippen*, *Krippenbau*, *Krippenerinnerungen* ect., Az ötvenes éveket megelőző német-osztrák irodalmak Rudolf Berliner klasszikussá vált kézikönyvéből „Die Weihnachtskrippe” (1955) ismertek, nyelvhasználata biztos forrása a *Krippe* terminológia rögzülésének. N. Gockerell bevezető tanulmányának jegyzeteiben a korai források és publikációk megnevezései között sem jelenik meg a *Mysterien* szó: 1882, 1534, 1887, 1927, 1609-1650, 1988, 1905, 1883 (lásd 1993: 19). Ennek az elemzésnek tanulságai közül kiemelném a *jászol* (*Krippe*) jelentés átvételének hiányát a magyar kutatásokban, noha vannak német eredetű játékaink, de azonos

jelentéssel a *betlehem*, *betlehemzés* szavak kerültek a néprajzi irodalom körébe. A misztérium szó korai, 19. századi használatában érezzük a törekvést, amelyet Szojka Emese bemutat, (p.16: Toldy Ferenc, Szeberényi Lajos) a hazai, eltűnt középkori templomi rítusokat keresve, azokat az egyszerű falusi házalójátékokban, iskoladrámák szöveg-maradványaiban találták meg. Azt is láthatjuk, hogy konkrét értelmezése a középkori „misztérium-játéknak” e bőséges anyag alapján sem kialakítható. Szojka Emese pontos megfogalmazása eligazító: „A vallásos népi játék különös becsét onnan nyerte, hogy benne vélték megtalálni a magyar (dráma)költészet vallásossággal átitatott középkori rétegéből hiányzó láncszemet. Úgy vélték, hogy a középkorban még műfaji egységet képező misztériumjáték szövegmaradványait a népi környezetben élő, főként a gyermekek által előadott betlehemes és karácsonyi játékok őrizték meg.” (p.17). Ezt a folyamatot mutatja be a szerző „A múzeumi gyűjtés közvetlen előzményei” és „A népi betlehem, mint tárgy felfedezése” fejezeteiben.

A magyar és a német terminológia a szokás és tárgya fejlődéstörténetének eltérő útjait vetíti elénk, míg Nyugat-Európában a legkorábbi tárgyak a 14. századtól nagy számban maradtak fenn múzeumi gyűjteményekben, ahol a kezdetek anyagai a művészettörténet körébe illő munkák, hazai anyagunkban a fennmaradt tárgyak „magas-kultúrához” illeszthető néhány tárgya legfeljebb a 18. század végére datálható. Gyűjteményeink zömmel a 19. század végétől, a 20. század elejétől a jelenig halmozódtak fel. Míg a nyugati fejlődési vonalak széleskörűen követhetők nyelvi és művészi sokféleségükkel, mint templomi, kolostori, főúri, városi sokadalmak jelenségei, hazai változataink elején a hordozható, „házaló” karácsonyi köszöntő, és/vagy a vásári „vándorok” nyomán kialakított szokás jelent meg. Hogy középkori templomainkban vagy kolostorainkban hogyan jelent meg az oltáron, előtte, mellette, külön építményben, és milyen liturgikus formákban képzelhetjük el, történelmünk sajátos menete miatt források nélkül szinte lehetetlen megbízhatóan felrajzolni. De sajátosnak tarthatjuk az ellenreformáció idejétől fennmaradt iskolajátékok írott szövegeit (Holl Béla, Kilián István), amelyek mind a helyi felekezeti karácsonyi ünnepnek, mind az adott város sokadalma számára is esetleg látható karácsonyi színjáték lehetett. Mind a zenetudomány, mind az irodalomtudomány, egyháztörténet számára e fontos források a néprajztudomány számára is kiemelkedőek: velük kapcsolatos szövegfilológiai összehasonlító elemzések segíthetnek majd e szokások táji karaktereit, típusait kimutatni.

E sajátos szegényes forrásviszonyok ellenére is Szojka Emese vállalkozott az európai fejlődéstörténet bemutatására és ahhoz kapcsolta – mintegy 277 tárgy bemutatásával, sajátos betlehemezéstörténetünknek rekonstrukcióját. A kutatói érdeklődés éppen a kezdeteknél, a 19. század közepétől abban a reményben vette megfigyelése célpontjába a falusi, kisvárosi betlehemezést, hogy abból „elvesztett misztériumjátékainkat” rekonstruálhassa. E törekvés helyett most a katalógus tárgyi anyagának a Foster Hannah Daisy gondos és alapos munkájával feltárt ismeretanyaga segít egy sajátos, balkáni és keleti évkezdő és évzáró (pogány?) szokás-világot kapcsolatba hozni (Vargyas Lajos, Benedek András, Földes László, Györgyi Erzsébet nyomán) a nyugati és északi típusú karácsonyi iskolai játék és/vagy vásári sokadalom karakterével, az egyházak kultúrtörténeti és pedagógiai törekvéseit tetten érni, feltárni.

Szojka Emese tanulmánya az alábbi fejezetekre tagolódik: Európai kitekintés Az itáliai/olasz betlehem, Európai történeti betlehemek (osztrák/német, francia), Popularizáció, elnépiesedés, Templomi betlehemek Magyarországon, Betlehemek a Néprajzi Múzeumban Tudománytörténeti előzmények – betlehemezés, A múzeumi gyűjtés közvetlen előzményei, A népi betlehem mint tárgy felfedezése, A betlehemek múzeumi gyűjtésének megindulása, Gyűjtések a peremterületekről, Karácsonyi Kisjézus-szobrok: bölcsőjáték tárgyai, Múzeumi gyűjtések az első világháború után – betlehemek a pedagógia szolgálatában, Betlehemek gyűjtése a modern muzeológiában (20. század második fele), Múzeumi fenntartás/megőrzés – restaurálás, Összegzés.

A katalógus tanulmánya a naptári ünnepek karácsonyhoz kötődő legelterjedtebb, legtöbbet publikált témájának, a betlehemezésnek európai szintű, elemzése és összegzése. A Közép-Kelet Európai kultúra nyugatitól való mély strukturális, funkcionális eltéréseire tekintettel, (lásd Hofer Tamás társadalomtörténeti összehasonlító elemzését az osztrák és magyar népművészet területén, *ÖZV*, 1975, 325–361) nagyobb erőfeszítést kívánt a kiemelkedő európai katalógusokhoz képest. Az európai folyamatok bemutatása, vállalva a kérdéses párhuzamok felvetését is, értelmezi a Duna-mente keleti régiójának sajátosságait, beleértve mind a társadalomfejlődés, mind a szellemi-művelődéstörténeti elágazások területeit. Megjelennek a tanulmányban az eltérő történeti folyamatok, funkciók. Az élesen különböző történeti folyamatok mentén más bonyolult felekezeti és színes etnikai – kulturális viszonyok között, más középkor, más barokk-kor, kései rokokó és romantika, *biedermeier*, sajátos település-formák (tanya, mezőváros), megkésetttség a művészetekben, művelődésben stb. szerepet kapnak az elemzésben. Ehhez itt egy kiegészítés kívánczik. A Bajor Nemzeti Múzeum betlehem (Krippen) katalógusában (Nina Gockerell Krippen im Bayerischen Nationalmuseum München, 1993) látható faragott bölcsök, 1340/60-ban (Ltsz MA 2399) és 1585-ban (Ltsz R 1688), készültek. Ez utóbbiban a viasz Jézuska loknis hajával, csipkés pólyájával a 18. századból való, Bálint Sándor a bölcöcske szokását a *biedermeier*hez köti, azonban a *bölcöcske* megjelenése a Néprajzi Múzeumban az 1910-es években történt, mégpedig a Magyarországra telepített németek körében. A múzeumi gyűjteményekben található kolostormunkák a 18. század vége és a 19. század termékei. Viszont a házaláskor hordozott hazai bölcöcskék, amelyeket a katalógusban láthatunk (Ltsz. 10691. és 113393) a 19-20. sz. fordulóján, szerényebben kidolgozott formában a kolostormunkák stílusában készültek. A *német-bajor bölcöcske* középkori alkalmazása templomokban és kolostorokban része volt a liturgiának, lelki gyakorlatnak. A német szakirodalom szerint azonban bizonytalan, hogy a templomban vagy a kolostorban jelentek-e meg először.

Mint azt Szojka Emese bemutatja, Torkos Sándor 1859-es első lejegyzése a Magyar Nyelvészet folyóiratban az első (népi) betlehemezés leírása a popularizációból emelkedik az irodalomtudományba, Toldy Ferenc, Gyulai Pál révén. A szerző világosan bemutatja: *népi betlehemekekről* van szó, amelynek kutatóit folyamatosan foglalkoztatta az eredet kérdése.

A katalógus további erőnye e tárgy típus kötetlen, bonyolult tipológiájának Foster Hannah Daisy által megvalósított rendszerezése: A házaló népszokás tárgyai – hordozható betlehemek, Templomi típusú betlehemek, és Betlehemi kiegészítők és dísz tárgyak fejezetcímekkel. A szerző lényegében a funkcionális szerepek szerint csoportosította a betlehemekeket, kellékeket, oltárok, dísz tárgyak helyeiben, – a katalógus munkálatait megelőző nagy kiállításban „Betlehemek – nagy dolgok a jászolnál történnek” 2015, még láthattuk a színjátékok segéd-anyagait, maszkokat, botokat, jelmezeket is. Nagy segítség volt a katalógus készítő munkálataihoz a megvalósult és nagy sikerű kiállítás, amelynek munkálatai feltárták a kutatási irányokat, megválaszolatlan kérdésekkel ösztönözték, mélyítették el a tudományos munka kibontakozását. Az egyes tárgyak közléseiben a lehető legteljesebben fogalmazódnak meg a tárgyhoz tartozó tudásanyagok, beleértve például egy tárgy 72 darabos mellékfiguráinak leltári számmal történő felsorolását (Nagybaracska, 64.12.7. – 64.12.76., Kriza Ildikó gyűjtése). A Néprajzi Múzeum költözését megelőző időszakában bemutatott kiállítás tovább-vitele fenntartaná a szaktudományunkat érintő elhalványulásban e kultúra-tudomány fontosságának tényeit, például napjaink ünnepi rendtartásainak értelmezéseit, magasszintű látványaival.

Szojka Emese nagy érzékenységgel mutatja be a közelmúlt betlehemes mozgalmainak kulturális, majd egyre fesztivál-szerűbb megjelenéseinek tárgyait, amelyek napjaink karácsony-ünnepeihez illeszkedve színházi bemutatóhoz hasonlóan, „falusi színjátékok” revivel-jei lehetnek. Így például

gazdag szöveg-anyagukkal is kiemelkedőek: az 1991-től meghirdetett betlehemes találkozók anyországbeli rendezvényei a MAMÜL és Tömöri Márta szervezésében: 18 év alatt, mintegy 390 játék bemutatására nyújtott lehetőséget és egyidejűleg hozta létre annak gazdag film-archívum anyagát is.

A betlehem katalógus és kiállítás megvalósulását tette lehetővé a több mint 20 éve folyó, a hanyag és alkalmi készítésű kellékek, betlehemek gyenge anyagainak gyors romlása miatt megkezdett *restaurálás*, mint felújító nagy munka, amely a tárgyakat végre a látogatók, érdeklődők számára is megtekinthető, kiállítható állapotba hozta. Nemes Takách László restaurátori munkája révén nemcsak javítások, restaurálások, de nagyszámú rekonstrukciók is készültek, deszka és papír-roncsoknak elemzései, hosszas és alapos technikai kutatások és néprajzi szakirodalmi ismeretszerzés révén. A legkorábbi gyűjtések, valamint a rommá vált töredékes deszka és papír tárgyak is kiállíthatóvá, publikálhatóvá váltak. Munkáit saját publikációiban mutatta be, kiemelkedő papírrestaurátori teljesítmény ez, a levéltári anyagok papír-restaurálási munkáihoz képest is.

Némi kritikával illetjük a nyomdai képszerkesztést, amely oldalakat szentel (kb. 8–10.) dekorációs szándékkal képaláírások nélküli képeknek – miközben a szövegekre szigorú terjedelmi előírások voltak érvényesek. Nem világos, hogy a kötet címlapjára és hátsó borítólapjára került tárgyak képei milyen szakmai megfontolást követnek, éppen fordítva, az első borítón tudnák megmutatni betlehem szavunk elsődleges, köznyelvi jelentését – a templomalakú betlehemmel.

A kötet, mint múzeumi tárgykatalógus természetesen mondandóit e tárgyi világ feldolgozására helyezte, azonban elengedhetetlen volna e munka kiegészített új kiadásával a „betlehemezés” Kárpát-medencei szokásvilágának, nyelvi és zenei, valamint dramatikus rendszerének a már *bemutatott tárgyakhoz kötve, monografikus teljességgel megjelentetni*. Azt, hogy a téma Európában továbbra is a figyelem középpontjában áll, mutatja, hogy N. Gockerell betlehem katalógusa 2005-ben új kiadást érhetett meg: „Krippen im Bayerischen Nationalmuseum, Neuer Katalog zur weltberühmten Krippensammlung, Nina Gockerell und Walter Haberland (Fotos) 84 Seiten mit 232 Abbildungen, davon 223 in Farbe ISBN 978-3-7774-2855-0 München 2005.” – olvashatjuk a Bajor Nemzeti Múzeum honlapján.

A Néprajzi Múzeum európai jelenlétét erősíti Szojka Emese és Foster Hannah Daisy tartalmak kétnyelvű kötet, Szarvas Zsuzsa szerkesztői munkája, és – tekintettel a múzeumi kiadványok – az internetes elérés ellenére is – jelentős reklám- és tudásközvetítő szerepére –, nem szakadhat meg a Kelet-Közép-Európa legjelentősebb etnológiai-antropológiai gyűjteményének katalógusokban történő tudományos feldolgozása, publikáció sorozata.

Várjuk, hogy a Néprajzi Múzeum Honlapján is olvasható legyen a „betlehemezés” teljes szokás- és tárgyi világának, – egy újabb, monografikus kötetének – a megjelenéséről szóló hír!

Bognár Szabina: A népi jogélet kutatása Magyarországon. Néprajzi értekezések 5. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest, 2016. 275 p. 39 kép

Gelencsér József

Vannak kutatási területek, melyen tevékenykedőknek egyes országokban korábban és eredményesebben sikerült elismertséget kivívniuk, szerveződniük, mint nálunk. Ezek sorába tartozik országunkban a népi jogélet kutatása is, amely külföldön a néprajz vagy a jogtörténet önálló ágaként művelt tudománnyá nemesedett, viszont nálunk több körülmény, többször a politika változó széliránya megfosztotta ettől a rangtól és szereptől. A népi jogéletkutatás interdiszciplináris tevékenység, különösen a joggal (azon belül a jogtörténettel), a néprajzzal, a történelemmel, a szociológiával hatá-

ros területeken mozog, mutat fel eredményeket, törekszik magát minél szélesebb körben, az említett tudományterületek kutatói részéről is elfogadottá tenni.

Bognár Szabina ehhez járult hozzá nagyon jó színvonalú tudománytörténeti munkájával, melyben több mint 100 esztendő kutatását tekintette át. Könyve 11 érdemi részből áll, melyet 4 melléklet, forrás- és irodalomjegyzék valamint angol nyelvű összefoglalás zár le.

A kötetbe a lírai elemekkel átszőtt előszót Nagy Janka Teodóra – egyben a kiadvány szakmai lektora – írta. Soraival mintegy megelőlegezve a későbbi tartalmat, elismeréssel említi a szerző szakmai felkészültségét, végezetül pedig a népi jogélet kutatásának ezúttal elsősorban néprajzi kötődését hangsúlyozva. Ugyancsak az érdemi fejezetek előtt Bognár Szabina méltán mondhatott köszönetet mindazoknak, akik munkáját illetően a könyv létrejöttét segítették.

A kötet Bevezetés című fejezete a népi jog vizsgálatának elméleti és módszertani kérdéseivel, valamint a népi jogéletkutatás rövid historikumával foglalkozik. Már az első sorokból kiderül, hogy a népi jogélet kutatása terén milyen terminológiai sokszínűség uralkodik hazánkban és határainkon túl. Megindokolja, hogy ezek közül a jogszokáskutatással, néprajzi jogkutatással, jogi népszokás kutatással, jogi néprajzzal, jogi antropológiával és más hazai elnevezésekkel szemben miért választotta Papp Lászlónak az 1940-es évekből származó megjelölését. A szerző terminológiai választását a magam részéről azért is a legjobbnak tartom, mivel a nép jogéletének kutatása számomra a lehető legszélesebb fogalmat jelenti, vagyis többet, mint a jogszokáskutatás vagy más megjelölés; továbbá ez bizonyos egyensúlyt teremt a néprajz és a jog viszonyában is. Jóllehet a szerző, áttekintve különösen az 1981-től megszületett tanulmányokat és szakmai tanácskozásokat, a jogi néprajzot a társadalomnéprajz részének tekinti. Joggal említi, hogy a néprajz mennyi gesztussal támogatta a népi jogélet vizsgálatát.

A második rész a kezdetekkel, az előző századforduló öröklési gyakorlatával, Mattyasovszky Miklós és Baross János öröklési szokásokkal kapcsolatos vizsgálatával foglalkozik. A népi jogélet ezen területének kutatása szoros összefüggésben állt az akkori, egyébként sikertelen, magánjogi kodifikációs törekvással. Egyben azzal az igénnyel, hogy olyan szabályokat alkosson a törvényhozó, ami az élő gyakorlatnak megfelel. Ez, a későbbiekben is többször felbukkanó cél azonban a mindenkori jogalkotót alig befolyásolta. Az adatgyűjtés módszere, a kérdőív használata viszont hosszú időn át jellemzője maradt a népi jogélet kutatásának.

A kötet egyik legkidolgozottabb része Tagányi Károly történész életútját és főleg a jogszokásgyűjtésre vonatkozó tudományos programját mutatja be, szélesebb kontextusba ágyazottan. A széles érdeklődési körrel rendelkező Tagányi számára mintául szolgáltak a horvát Baltazar Bogišić jogszokás gyűjtései, tanulmányai, programja, valamint hatással volt rá a német jogi etnológia művelőinek munkássága. Tagányi a két kutatási tradíció nyomán látott hozzá összehasonlító történeti módszerrel a magyar és külföldi jogélet egyes jelenségeinek leírásához, és ezekhez kapcsolódóan a gyűjtést elősegítő kérdőív megszerkesztéséhez. Helyesen mutat rá Bognár Szabina Tagányi úttörő tevékenységére, hatalmas érdemére. Tagányinak a hazai élő jogszokások gyűjtéséről tervezett, iránymutató négy kötete helyett azonban csak egy jelent meg, a családjog és az öröklési jog köréből. A kiadás időpontja, 1919 egyáltalán nem volt kedvező, így a várt érdeklődés elmaradt. A későbbi kutatók viszont felhasználták eredményeit.

A következő rész Bruckner Győzőnek, a miskolci jogakadémia dékánjának két világháború közötti, a témához kapcsolódó írásait mutatja be. Bruckner, mint jogtörténész vallotta, hogy a néprajz segítségével tovább mélyíthetők a jogtörténeti ismeretek.

Szendrey Ákos néprajzkutató is kapott egy rövid fejezetet. A terjedelem vélhetően összhangban van a szerző és mások értékelésével. Szendrey foglalkozott a közigazgatás népi intézményeivel, tisztviselőivel, jogszokásaival, valamint Tagányi nyomán a népi büntetőszokásokkal.

A szerző nyilvánvalóan helyesen állapítja meg, hogy a népi jogélet kutatása fénykorát az 1939 és 1948 közötti időszakban élte. A jelzett intervallum ismertetésének kellő teret szentel könyvében. A népi jogélet kutatása az 1930-as években vált programszerűvé. Mégpedig a nagy formátumú néprajzkutató, Györffy István egyetemi tanszékéhez kapcsolódóan, az Országos Táj- és Népkutató Intézet keretein belül. Előzménye, a Táj- és Népkutató Központ mindössze két hónapos működése alatt vezetésében, céljaiban, eredményeiben különböző tudományterületeket integrált. Örömteli, hogy a szerző a népi jogélet tudománytörténetében milyen értően és alaposan vizsgálja Magyary Zoltán közigazgatási jogprofesszornak, illetőleg az említett intézményeknek és az ezekhez kapcsolódó személyeknek szerepét. 1939 végén a politika mérvadó képviselői újra szorgalmazni kezdték, hogy a jogalkotás a nép között élő jogra épülhessen. Figyelemre méltó hatást gyakorolt a korszak magyar kutatóira a német népi jogéletkutatás. Mindezek a körülmények határozták meg a magyar népi jogéletkutatás kiemelkedő nemzedékének szakmai életútja egy szakaszát. A szerző olyan kiváló kutatók kezdeti terveit, kutató- és gyűjtőtevékenységét, publikációit ismerteti lényegretörő alapos-sággal, mint Papp Lászlóé, Bónis György, Fél Edité vagy Tárkány Szücs Ernőé. Szól azután a kérdőíves gyűjtőtevékenységről, ismerteti a terepen, csoportosan végzett gyűjtéseket és a leírt anyagok további sorsát. Szól az egyéni publikációkról. A bizakodás időszaka volt ez, mikor Bónis a jogi néprajzról, mint egy alakulóban lévő tudományágról beszélt, melyet a néprajz részeként képzelt el. Szerinte a jogi néphagyomány gyűjtése egyrészt a jogtörténet, másrészt a jogfejlődés számára tud munióit adni. Papp László nem a néprajzhoz, hanem a joghoz kapcsolta a népi jogéletkutatást. Nem a társadalomnéprajz, nem is a jogtörténet mellékhatásának tekintette, hanem az önállóság igényével fellépő, talán kialakuló új tudásának. A népi jogélet kutatása azonban a növekvő tudományos érdeklődés ellenére a háború miatt nem tudott igazán kiteljesedni. Egyes kutatók kedve 1945 után mégis lángra kapott, így Papp Lászlóé és Bónis György. Nézeteik azonban egyre kevésbé találtak meghallgatásra a hivatalos fórumokon.

Az egri katolikus jogakadémia 1947-ben megnyílt Szociográfiai Intézetének igazgatója, Csizmadia Andor jogtörténész elsődleges célként jelölte meg a népi jogszokások gyűjtését. A barkó néprajzi csoport körében végzett szervezett falukutatás legszebb eredménye Tóth Zoltán Györgynek az öröklési jogszokásokról írott munkája volt. Maga Csizmadia Andor csak évtizedek múltán publikálta Pétervására és Ivád jogéletéről összegyűjtött anyagát. Az utóbbi körülmény is jelzi Bognár Szabina megállapítását: 1948 után egy gyökeresen új jogrendszer kialakítása kezdődött, új apparátusok biztosították a jogrendet, jogszokások változtak meg radikálisan, a gyűjtés lehetősége pedig alapvetően módosult.

A következő fejezetben, az 1948 utáni népi jogéletkutatást vizsgálva a szerző rámutat a leginkább meghatározó körülményekre. A népi demokráciában, a népuralom rendszerében nem volt helye a népi jogélet kutatásának. A mindent átható politika, ideológia a jogtudományt is döntően befolyásolta: a szocialista felfogás szerint kizárólag az állam által alkotott magatartásszabály tekinthető jognak. Ezzel a népi jogéletkutatás helyzete megpecsételődött. A szerző mindezek kapcsán ismerteti Kulcsár Kálmánnak a népi jogélettel kapcsolatos, fordulatokban gazdag és igen jellemző szakmai életútját.

Bognár Szabina megalapozottan mondja ki, hogy a jogtudomány a rendszerváltást követően számos ártérítkezést megtett, ám hiányzik többek között a népi jogéletkutatás és a jogszociológia viszonyának tisztázása. A fejezetet a szerző Varga Csaba jogfilozófusnak a népi jogélet egyes fogalmaival kapcsolatos illetve tudománytörténeti gondolataival zárja.

Imreh István erdélyi kutatónak remekművű forrásközléseiről és azokhoz kapcsolódó tanulmánya-iról is megemlékezik könyvében a szerző. Ahogy Tagányi, Fél Edit és Tárkány Szücs munkásságát joggal tekinti mérföldkőnek a népi jogélet kutatásában, úgy Imreh Istvánét is. Hiszen Tagányi prog-

ramját követte és több tekintetben Tárkány Szücs monográfiáját alapozta meg. Imreh István munkássága példa rá, hogy egy-egy kisebb közösség jogéletét feltérképező kutatás is mennyire sikeres lehet.

A szerző indokoltan nagy teret, 20 oldalt szentel Tárkány Szücs Ernő népi jogszokásokkal kapcsolatos kiterjedt tevékenységének. Felvázolja az életutat, a tudományos pálya főbb állomásait, benne többek közt a kezdetektől megmutatkozó elkötelezettséget. Tárkány Szücs egyik nagy érdeme, hogy a szocializmus időszakában a népi jogéletkutatás mondhatni egyszemélyi folyamatosságát biztosította. A politikai rendszer sajátosságaiból következően tehetette mindezt a nemzetközi tudományos életbe kapcsolódva, viszont a hazai tudományos előmenetelt illetően hosszú időn át elutasítással találkozott. Az ok nyilvánvalóan nem személyében, felkészültségében, hanem a kutatott terület, a kiindulás és az eredmények ideológia által áthatott megítélésében rejtett. Hosszabb ideje egyértelmű, hogy a közigazgatási struktúrában elfoglalt helye, feladatai mellett is jelentős néprajzi, jogtörténeti, népi jogéleti munkákat publikált. 1981-ben megjelent, a magyar jogi népszokásokat taglaló monográfiája hosszú évek munkájának eredményeként született. A hatalmas anyagot átfogó szintézis révén a népi jogéletkutatásban addig meg sem közelített produktum látott napvilágot. Ahogy Bognár Szabina kiemelte, munkájában több elméleti kérdést tisztázott, fogalmakat határozott meg.

Az utolsó előtti fejezet rövid áttekintést ad az 1981 utáni időszak népi jogéletkutatásának eseményeiről, eredményeiről, hosszabb-rövidebben kitérve egyes kutatókra, tevékenységükre. Indokoltan emeli ki Nagy Janka Teodóra szervező, kutató és publikációs tevékenységét. Integráló személyiségének, céltudatos határozottságának, jogász és néprajzos képzettségének nagy szerepe volt a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport létrehozásában, mely a népi jogéleti kutatás személyhez kötöttségének időszaka után az intézményesülés egy fokát jelentette.

Az utolsó fejezet a szerző összegzését tartalmazza. Hangsúlyozza, hogy a rendszerváltás után a jog pluralitásának elismerésével a jogtudományban a korlátok leomlottak. A néprajzban pedig egyértelműen a társadalomnéprajz része lett a jogi néprajz. Mindezen változások fényében a szerző még egyszer áttekinthette az egyes korszakok determináló körülményeit, a bennük élő kutatók lehetőségeit, eredményeit.

A kötet értékét emeli a tudománytörténethez szorosan kapcsolódó, fontos, forrásértékű, az előző fejezetekben foglaltakkal összefüggő néhány melléklet. A recenziósnak némi hiányérzete, igénye csak az 1981 utáni kutatás alaposabb ismertetésére és egy teljesebb publikációs jegyzékre lehet. A szerző maga is érzi a hiátust, a kutatástörténetet nem tekinti lezártnak, azt folytatni kívánja.

Bognár Szabina tollából hiánypótló tudományos monográfia született, mely a magyar múlt és kultúra szerves részét képező népi jogélettel, mondhatni a kutatástörténetet meghaladó mértékben foglalkozik. Alapos, módszeres munkával gazdagodott így egyszerre több tudományterület. A kötet külön értéke, hogy jó stílusban íródott, ami tovább erősíti a szakmai színvonalat.

Petőfi Sándor versei népzeneinkben. A **Petőfi Szülőház** Múzeumi és Művészeti Alapítvány kiadásában, Tari Lujza szerkesztésében megjelent audio-CD. Kiskőrös, 2017.

Erdélyi-Molnár Klára

A magyar művelődéstörténet jól ismert, a kutatás számára még ma is szép feladatokat kínáló jelensége Petőfi költészetének és a magyar folklórnak szoros és kölcsönös, egymást termékenyítő kapcsolata. A témáról – egyebek mellett – az *Ethnographia* hasábjain is olvashatunk: a többi közt Sebestyén Gyula tanulmányát 1914-ből Petőfi népdalgyűjtésével kapcsolatban, Berze Nagy Jánosét 1925-ből, azon „tárgyakról és anyagokról”, amelyeket Petőfi a folklórból kölcsönzött, vagy Ujváry Zoltánét

1973-ból, Petőfi verseinek a népi kéziratos könyvekben való megjelenéséről. A Petőfi versek zenei vonatkozásainak irodalmát ismereti, s egyben a témát idáig legrészletesebben tárgyalja Tari Lujza tanulmánya a *Magyar Napló* 1990. évi 7. számában, gazdag jegyzetanyaggal, szakirodalom-jegyzékekkel és kottákkal illusztrálva. Tari Lujza hosszú ideje foglalkozik – egyebek közt – népzene 19. századi zene-, irodalom- és művelődéstörténeti összefüggéseivel. A Petőfi-dalokról összegyűjtött gazdag adatanyaga, illetve a Zenetudományi Intézet hangzó és kottás népzenei gyűjteményében rendelkezésre álló, nagy mennyiségű ide tartozó népdalváltozat alapján, reméljük, hamarosan sort keríthet e számára kedves téma monografikus feldolgozására, s annak könyvalakú megjelentetésére is.

„A népdalok hangzásvilágát, amely pedig elengedhetetlen kelléke a zenének, a kottakép nem adhatja vissza” – írta az említett cikkben, s hangoztatta több, Petőfi és a népzene kapcsolatát, illetve Petőfi és Szendrey Júlia zenei műveltségét bemutató konferencia-előadásán Tari Lujza (Budapest 1998, Kiskunfélegyháza 1999, Ráckeve 2000, Kunszentmiklós 2006). Ezért örülhetünk különösen az idén tavasszal megjelent kiadványnak. Ezt a kiskőrösi *Petőfi Szülőház és Emlékmúzeum* vezetésége eredetileg a múzeum saját céljaira szánta: újabb eszközül a költő világának élményszerű felidézésére. Ám a gondosan válogatott zenei anyag és a lemezkísérő tanulmány révén a CD-korong már megszületéskor kinötte eredeti rendeltetését. A Zenetudományi Intézet Népzenei Archivumból származó negyvenöt eredeti népzenei felvétel egyrészt olyan hangzó világot közvetít, amellyel ma már nem vagy alig találkozhatunk, amilyenhez hasonló viszont Petőfi Sándort bizonyára körülvette. Másrészt a népdal-változatok megtanulásra, további dalolásra kínálják magukat, s a Petőfi verseknek ilyen célzatú hangzó gyűjteménye idáig nem létezett. „Énekeljék a CD-n hallható dalokat, vagy akár más Petőfi-dalokat; egyáltalán: énekeljenek, és énekeljenek együtt minél többet, mert erre nagy szükség van” – üzent a szerkesztő a kiadványt bemutató ünnepségen, a Petőfi Társaság Egerben tartott 2017-es vándorgyűlésén megjelenteknek. Reméljük: a – jelenleg csak Kiskőrösön hozzáférhető – CD-korong idővel szélesebb körben is elérhető lesz az olvasó- illetve daloló közönség számára.

A lemezen hallható zenei és szöveganyag igen színes: jól képviseli Petőfi-vonatkozású népdalkincsünk különös gazdagságát. Bár a 19. századi népies műdalszerzők Petőfi-dalai közül is jónéhányat megőrzött a magyar falu, mégis jellemzőbb, hogy zeneéletébe a versek, vers-részletek, népi szövegek mellé csatlakozva, ismert, kedvelt dallamokhoz: zenei néphagyományunkban mélyebben gyökerező anyaghoz kapcsolódva épültek be. Bőven akad példa honfoglalás előtti dallamstílust képviselő, illetve az adott szövegeknél akár évtizedekkel később keletkezett, új stílusú dallamokkal való társulásra is. A híres, 1941-es *Patria*-felvételektől kezdve a 2001-ig terjedő időszakban gyűjtött, vokális és hangszeres felvételek szerepelnek a lemezen: jól ismert vagy ritkán hallható dallamok, nem ritkán különösen megkapó szépségű, időutazásra készítő népi előadások. Az *Ezrivel terem a meggy* gyimesi felvétele például közvetlenül az élő gyakorlatba: táncmulatságba röpít. A Dunántúltól Moldváig a magyar népzenei dialektusterületek mindegyike képviselteti magát a lemezen. Megragadóak az új stílusú dallamok régies hangvételű palóc előadásai, és kiemelkedő az erdélyi Mezőség, ott is elsősorban Szék jelentősége, ahol különösen sok Petőfi-szöveget őrzött meg a néphagyomány.

Ami a szövegváltozatokat illeti: „Egyszerű parasztszaladók birtokában az imakönyv, a Biblia és a kalendárium mellett Petőfi versei jelentették az írott betűt, az olvasmányt” és „az iskolába járóknak a tanítók olvastak és tanítottak Petőfi verseket” – hívja fel a figyelmet a szerkesztő, saját gyűjtési tapasztalataira is támaszkodva. Így találkozhatunk egyes verseknek akár szinte betű szerint hűséges megtartásával éppúgy, mint kisebb-nagyobb variálással vagy jelentős átköltéssel is. A CD-en egy-egy költeményt esetenként több hangfelvétel is képvisel, így érzékeltetve szöveg és dallam változatosságát, illetve változékonyságát. A legerjedelmesebb ilyen „bokr” pedig mintha mindjárt

Petőfi lelkébe-elméjébe kalauzolna, s onnan tovább a magyar falu világába. A *Szerelem, szerelem* kezdetű népi szövegnek – melyet a költő a szerkesztő szerint feltehetőleg ismert – több változata után Petőfi azonos kezdetű versét hallgathatjuk, így szinte tapintjuk a költői teremtő folyamatot, ugyanakkor érzékelhetjük az új szöveganyag variálódását, népdallá válását is.

A válogatás – már említett – egyik fontos célja a megtanulásra, éneklésre javasolt dalváltozatok, illetve lehetőleg jó minőségű felvételek terjesztése volt. Ez magyarázza, hogy a CD-borítón, illetve a kísérőfüzetben levő Kodály- és Bartók-tárlapokhoz tartozó, különösen értékes, ám élvezhető hangzásúvá sajnos már nem varázsolható fonográffelvételek egyike sem került a korongra. Természetesen terjedelmi okokból maradt ki további számos, közlésre gyakran nem kevésbé érdemes dallamváltozat is.

Az informatív lemezkísérő tanulmány a szerkesztő-szerzőnek tárgya iránti szeretetét is közvetíti. A témához tartozó legfontosabb jelenségek felvázolása után az egyes költeményeket keletkezésük időrendjében ismerteti, felvázolja zenei vonatkozásait, a terjedelem adta kereteken belül esetenként utal különös jelentőségükre és a népzeneben betöltött szerepükre is. A hangfelvételek sorrendje ugyancsak az említett időrendet követi. A tartalomjegyzék feltünteti a gyűjtési adatokat és a felvételek archivumi jelzeteit. A hangzó anyag technikai gondozása Németh István munkája.

„Elszállott már a madár hervadt őszi tájról – éneklük az egyik Petőfi vers egy sorában. A költő halála jut eszünkbe róla, melynek körülményei a népmesék táltos, garabonciás hőseihez teszik őt hasonlóvá. Eltűnt egyik pillanatról a másikra, de örökre ott maradt népe lelkében.” – olvashatjuk a lemezborító hátoldalán.

Hallgassák szeretettel ennek hangzó bizonyosságát!

Eperjessy Ernő: Őrtilosi dombokon, dombokon... Népdalok Eperjessy Ernő és Olsvai Imre gyűjtéseiből. Szerkesztette és a zenei anyagot gondozta Pálóczy Krisztina. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2016. 210 p.

Tari Lujza

„Kihalófélben van ez a művészet (a régi magyar dalstílus), de ma még él még nem kell exhumálni, eleven forrásból vehetjük át. Öreg falusi magyaroktól tanulhatjuk el ma még: meg is kell tanulnunk, mert ez a kincs, amelyet századokon át híven megőriztek, az ő fiaiknak, unokáiknak már nem kell. Azokat a fejlődés kérlelhetetlen ereje másfelé tereli.” jegyezte fel 1918-ban Kodály Zoltán, s hozzátette: „Az elkallódott magyar zenei hagyomány nagy és értékes része fel van tárva. Hátra van, hogy életté, vérré váljon.” (Kodály Zoltán: *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai*. II. Válogatta, s.a. r. Vargyas Lajos. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993, 173.)

Eperjessy Ernő, a Dráva és a Mura összefolyásánál található Őrtilos Szeleence Hagyományörző Együttesének ajánlja kiadványát. Életté kívánja tettezni azokat a népdalokat, amelyeket korábban összegyűjtött illetve Olsvai Imre népzenekutatóval összegyűjtöttek. E dalok az utóbbi évtizedekben már teljesen, vagy majdnem elhaltak. Ezért különösen fontos számára és a faluközösség számára is, hogy ne felejtődjenek el a közösség dalai. Nagy köszönettel tartozunk neki azért, hogy idős kora ellenére fiatalos lendülettel, elhivatottan vállalkozott e feladatra. Őrtilos Önkormányzatát, az NKA-t és a Magyar Néprajzi Társaságot a kiadás lehetővé tételéért illeti köszönet.

A népzeneatudományban régi és fontos kérdés az összegyűjtött anyag visszajuttatása azokhoz, akiktől származik. A magyar népzeneatudomány írásban (Kodály és Lajtha számtalan alkalommal) és tettekkel (Bartók és az előbbiek, valamint sok utód kutató) egyaránt sokat tett a dalkincs megismertetéséért és az eredeti gyűjtőhely lakosságához visszajuttatásáért. A külföldi szaktudomány már

az 1970-es évektől írásban is foglalkozott a kérdéssel „fieldback”-ként megnevezve a jelenséget (Y. Tokumaru: „On the method of comparison in musicology” *Asian Music in an Asian Perspective*. Ed. by F. Koizumi, Y. Tokumaru and O. Tamaguchi, Tokyo, 1977: 5–11.; Peter Cook: „Experiments in ‘Fieldback’ in Shetland.” *Studies in Traditional Music and Dance*. Ed. by Peter Cook. The International Folk Music Council United Kingdom National Committee, 1981: 47–51.).

Eperjessy Ernő alapos, sok fontos és eddig ismeretlen adattal szolgáló bevezetőt írt (például a paraszttzenekarokról, zenészekről, 9. lap) az egykor horvát többségű, a II. világháború után már magyarrá lett, határsávban elhelyezkedő falu és környező falvainak történelméről, népéről és szokásairól. A kötet anyagának nagyobbik részét olyan néprajzkutató gyűjtötte, aki nem csak időről-időre került kapcsolatba a falu népével, hanem évtizedeken át együtt élt vele, részese, sőt alakítója, segítője volt mindennapjainak. A könyv címdalának hátlapján található életrajzi adatokból és a bevezetőből egyértelműen kiderül az olvasó számára, hogy a falu népének és környezetének ő a legkiválóbb ismerője. Mint írja, „A szerző 1948–1964 között Őrtilos külterületén (a szigorú határsávon belül) volt tanyasi tanító.” (8.) A szerény megfogalmazást az életrajzi adatok teszik teljessé, melyekből elképzelhető, mennyi fáradozással járt számára, és a kezdeti időben neki magának is minden bizonynal mennyi nélkülözést jelentett a tanyasi tanítóság, melynek feltételei még iskolaépület és tanítói lakás szempontjából sem voltak adottak. („A tanítás egy vízimolnártól bérelt, tizenhat négyzetméteres szobában indult meg, amelyet a szülők padlóztak le, és ők készítettek hozzá padokat. A tanítói lakás egy présház huzatos szobája volt. 1951-ben új tanítói lakás és új iskola épült egy tanteremmel...” – írta. *Adatok a szerző életrajzából.*)

Eperjessy Ernő már 1950-től vezette a Légrádhegyi Népi Együttest. Dalolásuk a könyvhöz mellékelt CD-n is hallható (8., 31. sz.). A népdalgyűjtést részben repertoárjuk bővítése érdekében kezdte el 1949-ben, amely hamarosan önálló munkává vált, kiegészülve a tájnyelvi és néprajzi gyűjtésekkel, a tágabb területeket is beleértve.

A kutatónak az egyik legnagyobb öröm, ha a helyiek elfogadják és megértik munkájának célját. Eperjessy Ernő nemes célkitűzését, hogy a helybeliek visszatantulhassák, a jövőbe átmenthessék az időközben már elfelejtődött dalokat megértette a falu népe. A céllal messzemenően egyetértünk. A kötet 142 kottája és a CD 61 darabja jól megfelel a célnak, s egyben rácsodálkozhatunk a dalok sokszínűségére, tematikai, funkcionális sokféleségére, szépségére. A dallamok részben szöveg-műfaj szerinti csoportosításban (például lakodalmások, katonadalok, summásdalok, balladák stb.), részben a nemzetiségek (magyar vagy csak horvát nyelvű dalok), illetve kétnyelvű dalok és etnikumok (beás cigány) szerinti csoportosításban kerültek kiadásra.

A közreadásról a dalanyagot szerkesztő Pálóczy Krisztina tájékoztat (15–18. lap), aki a leírásából sejthetően nemcsak a kottagrafikát, hanem a dallamok lejegyzését is készítette. A kötet munkatársaként a magyar és horvát szöveget gondozó egy-egy személyen kívül további négy munkatárs, valamint a zenei digitalizálást végző, a tördelő, a borító tervezője és a lektor van felsorolva.

A szerkesztő a kiadvány ismeretterjesztő jellegéhez igazodva valószínűleg nem szándékozott részletekbe menően ismertetni a kötet dallamait (a gyakorlati célnál fogva valószínűleg nem gondolta ezt fontosnak Eperjessy Ernő sem), ám a tudományos közlés mód jól összefért volna az eredeti céllal. A népdalkör tagjai feltehetően elsősorban a CD-ről, s nem a kottaanyagból fognak népdalokat tanulni, a kottákat legvalószínűbben a szövegvariánsok miatt fogják forgatni. A zenei szakma ugyanakkor sokkal többet nyert volna az egyszerű dallamközlésnél. Az olvasó egyébként is kissé zavart keltő kottaanyagot kap, közelebbi információk nélkül. (Tonus finalis – a hangfelvételen a záróhang hangmagassága – a kottáknál nincs megadva, így nem tudjuk mi volt az eredeti elhangzás.) A szerkesztő

ugyanis jelzi, és jó is a megoldás, hogy dallamvariánsok esetében „a más gyűjtésből származó versszakokat” csillaggal lettek elválasztva egymástól, ám ha a kottákat a CD mellett megadott számokkal összevetjük, zavaró, hogy mást hallunk, mint amit a kottán látunk, esetenként olyan sok az eltérés. Néhány példa: CD 2. (*Túlsó sor*), melynek megfelelője az 1. kottapélda lenne. A népdal a hangfelvételen erős változatban hallható, olyannyira, hogy a kottában variációként jelölt szakasz a felvételen a fő dallam. CD 9. (*Hozz bort kocsmárosné*), mely a 11. kotta. (A lakodalmások közt újból szerepel más szöveggel, a változatra utalás nélkül: 100. kotta. A 15-16. kotta, mint azonos dallam két különböző altípusa viszont szerencsésen egymás mellé került.) Sok az eltérés az 5. CD felvételen, mely a 4. kottával (lenne) azonos (*Irigyeim sokan vannak*). E dallam a 74. szám alatt a balladák közt újból megvan. (A *Mikor gulyáslegény voltam* kezdetű népdal nem ballada, hanem a pásztorok által énekelt rabénekek köréből való. Itt jegyzem meg, hogy a 72. szám alatt. Eperjessy Ernő szép fordításában olvasható *A szép légrádi Márica balladája* vers is inkább balladás dal.) A kétnyelvű népdalok közt újból megtaláljuk az *Irigyeim sokan vannak* változatát (117. kotta), utána egy újabb változatot: Esik eső, de nem ázok (117/2.). A régi stílus diatonikus sirató stílusrétegébe tartozó, recitativ elemekben bővelkedő, rubato előadású, szövegében mélyen lírai népdal sokféle előfordulása a helyi közösségekben való életerejét egyben a tágabb Dél-Dunántúlhoz erős kötődését jelzi.

A tágabb Dunántúlt idézi a Lajtha László 1934-es bogyzislói gyűjtéséből *A szennai lipisen, laposon* (BR 06541) szöveggel megismert dallam, azonos szótagszámmal, de más ritmikai felosztásban (59., *A csurgai Korona ablakon*). A gyűjtemény 2. darabja (*Vörös dinnye, sárga dinnye repedj meg*), mely a CD 4. darabja, viszont a Duna-Tisza közön át a Dél-Alföldre vezet az olvasót-hallgatót. E népdal többek közt a szentesi tekerősök Pátia felvételein szerepel (Gr053Ba, c, d), de a későbbi gyűjtések is előhozták. (Sárosi Bálint szegedi gyűjtéséből adta közre Vargyas Lajos *A magyarság népzeneje* című könyvében (Planétás, 2002) és annak CD mellékletén, 19. kotta CD 1/22.)

A kötet 27. és 46. dallamai (*Ha felkötöm bécsi piros kendőmet, Cintányéron három alma, de piros*) viszont egészen biztosan a Pálócvidékről, sőt közelebbről Heves-Borsod illetve a Galga-vidékről kerülhetett a faluba, meglehet, hogy a bevezetőben is említett summáskodások idején.

A gyűjteményben elmélyedők a recenzenshez hasonlóan minden bizonnal szívesen fognak elidőzni egy-egy országosan ismert népdal, szokásdal általánosan ismert illetve attól eltérő, helyi változatait látva-hallva. Érdekes a 84. betlehemes kottája, mely a magyar hagyományban *Betlehem kis falujában* szövegű, nem három soros, mint az őrtilosí, és nem a 3. fokon zár. A 88. *Elmentem én ma reggel* névnapköszöntő 3. sorában a Pálóczi Horváth Ádám által is följegyzett, a szakirodalomban bőségesen tárgyalt *De mit töröm fejemet* kezdősora épült be. A 92. háromkirályok napi csak horvát köszöntőként fennmaradt középkori szekvencia dallam magyar megfelelője a *Menj el sietséggel arkangyal Gábrriel*, mely a magyar hagyományban is a karácsonyi szokáskörhöz tartozik.

Koldusének három formában is bekerült a kötetbe. Az egyik lakodalmi káspapénzszedéskor énekelt dallamával (97.), a másik, mint koldusének paródia (105.), míg a harmadik búcsúparódiaként tartozik ide (104.).

A horvát népdalok alcím alatt közölt példák (122-133.) közül a 122-126., 128. magyar népdalok, horvát szöveggel. A 124. a magyar népzeneben emblematis *Röpülj páva, röpjélj*, a 125. *Árpa, árpa, de rövid a szára*. Igazi horvát viszont a 127-es, amelynél nincs jelölve, hogy *Bečarac*. Ez a dallam főleg négy soros változatban él; a lakócsai és más Dél-dunántúli horvátoknak is egyik legkedveltebb táncdallama. A 130. *Maro, Marice* a két világháború közti valcer divat hatását tükröző népszerű dallam, melyet már 1988-ban alkalmam volt nemzetközi konferencián bemutatni példaként az interetnikus kapcsolatokra. Ezt az éneket a bukovinai (hadikfalvi) Galambos Péterné Illés Regina

Bácskába településüket követően még lányként horvátoktól tanulta meg horvátul, és magyar fordításban is. 1987-ben Érden vettem fel tőle azt követően, hogy 1983-ban Letenyén Czenner János cigányprimástól gyűjtöttem, mint horvát eredetű, de – az ő kifejezésével – „se nem horvát, se nem magyar, hanem muraközi” népszerű dallamot. A konferencián tótszerdahelyi horvát asszony magyar eredetű pentaton kvintváltó dallamának kétnyelvű változatait is módomban volt bemutatni (lásd Tari Lujza: „Untersuchungen zu interethnischen Musikdialekten Westpannoniens.” *Dörfliche Tanzmusik im Westpannonischen Raum. Vorträge des 17. Seminars für Volksmusikforschung. Eisenstadt* 1988. Schriften zur Volksmusik Bd. 15. Red. und hrg. von W. Deutsch und R. Pietsch, Wien, 1990: 237–254., ide 238–243.) Érdekes a 131. példa is, mely az osztrák népzeneben máig él, még farsangtemetési halottas indulóként is használják, mint azt 2014-ben Thomas Nussbaumer innsbrucki népzene-kutató Tirolban rögzítette (lásd you tube *Faschnachtvergraben in Fließ*).

Az összegyűjtött dalválogatás a kottákon keresztül jól rávilágít Örtilos népének fordulatokban gazdag történelmére. Kirajzolják a falu népének származási (horvát és magyar) valamint kulturális-földrajzi helyét. Nemcsak a magyar-horvát valamint szlovén földrajzi találkozási pontra utaló jegyek olvashatók ki belőlük, hanem az említett osztrák (tágabb német) hatások is. Horvát szövegű, de német a 131-es kotta dallama. A 137-es számú cigány népdal a beás cigány földrajzi származási helyét jelöli ki. (A dallam a *Kiskertemben uborka*, Székelyföldön először Lajtha László által 1912-ben gyűjtött népdal változata.)

A szerkesztő bevezetőjéhez két megjegyzés kívánczik. Többek közt ezt írja: „...a magyar anyagon belül ... változatos dallamok találhatók a régi, szép, ízes dunántúli, parlando-rubato előadásmódban (ingadozó terc) elhangzótól a feszes ritmusú (giusto) új stílusú dallamokig.” (15. lap) Az ingadozó terc (és az itt nem említett szeptim) nem előadásmódbeli jelenség. Olyan régies elem, amely elsősorban a pentaton hangsor tartozékaként őrződött meg számos kultúrában, nálunk nagyobb számban legtovább a Dél-Dunántúlon, de kimutathatóan több más területen. Több alkalommal írt e jelenségről Olsvai Imre, akinek emléke úgy kívánja, hogy e kérdést ne hagyjuk tisztázatlanul. Az ingadozó (másik nevén: semleges) terc nem csak a parlando-rubato előadású dalokhoz kapcsolódik, hanem a tempo giusto dallamokhoz is. Utóbbiak esetében a giusto kifejezés használata nem elegendő. E rövidítése csak a munka közbeni belső szakmai nyelvben elfogadható, mert az olasz nyelvben negyvenen felül van a száma a giusto jelentésének. Zenére vonatkoztatva csak a tempo előtaggal együtt jelenti azt, amire használjuk: egyenletesen, feszesen tartott tempójú előadás. Giusto szerepel tempójelzésként a kottákban is. (Sajnos több más kiadásban is így találkozunk vele, szintén helytelenül.)

A másik a „hejgetés” szó használata. Mint írja, az alkalomhoz kötött dalok csoportjában megtalálhatók „olyan különlegességek, mint a hejgetés...” (16. lap). Egyben hivatkozik arra, hogy a szerző írt is a hujákolásról – a huškanje-ről. A szerkesztő minden bizonnyal nem a téli napfordulás moldvai csángó hejgetés/hégetés (románul urálás)-ra gondolt, mely lényegében a regölés megfelelője (noha abban is erős a zenei hanglejtés és a deklamáció), hanem a gyimesi csángók hűdintésére. Arról Rajeczky Benjamin írt egy rövid, de annál tartalmasabb európai összehasonlító tanulmányt („Hűdintés.” *Ethnographia* XCI (1980) 3–4., 393–396.). Ennek a természeti népeknél már korán megfigyelt és a pásztorkultúrában különösen fontossá vált jelzőmódnak nem szerencsés kölcsön venni a más területen használt kifejezését. Nemcsak azért, mert a jelzőmódok az azonos vonások ellenére is különbözők (bár műfajuk azonos), hanem azért sem, mert az őrtilosiaknál megvan a saját helyi neve. Mint Olsvai Imre munkatársainak életrajzában sokszor elmondta (e sorok írója is köztük volt), a jelzést a határ két oldalára szakadt családok erősen használták, s éltek vele a szőlőt őrző lányok is. Eperjessy Ernő 1962-es őrtilosi gyűjtéséből Vargyas Lajos adott ki hujákolást 2002-ben

(*A magyarság népzeneje* Budapest, Planétás, 2000, 19. kotta és CD mellékletén: FA-206-2 O6/05, Budapest, Fonó Records).

A 39. kotta utolsó sorának a tördelésébe hiba csúszott: lemaradt az ötvonalas rendszer alja.

A kötetnek kétségtelenül érdeme az anyagközlés, az említett hiányosságok nem kisebbítik érdemeit. Biztató a Szelence csoport lelkesedése is, melyhez minden bizonnyal már eddig is megvolt és a jelen CD-n szerepléssel nőtt elismertségük a helyiek, környékeliek részéről. Kívánjuk, hogy az Eperjessy Ernő szerető figyelmének köszönhetően megjelent népdalgyűjtemény dalai a jelenleg működő népdalkörön keresztül minél előbb, még jó időben keljenek új életre, és sokaknak szerezzenek majd örömet a késő jövőben is!

Juhász Antal: Tanyák, tanyai emberek Szeged vidékén 1964-2000. Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark. Ópusztaszer, 2016. 183 p.

Nagy Gábor

Juhász Antal legújabb könyve négy évtizedes gyűjtőmunka eredményét összegzi, helyszíni fényképfelvételeit és terepmunkájának eredményeit adja közre a könyvben. „Közel négy évtizedes határjárásaim hozadéka több ezer fénykép, kb. 150 tanyaalaprajz és helyszínrajz, közel száz magnószalag és kazetta, számos füzetnyi följegyzés. Ezekből válogattam a kötet anyagát.”

Az új kiadvány külső megjelenésében a szerző fényképfelvételeinek forrásközlés, dokumentum értéke mellett az esztétikumra törekvés is megjelenik a mű szerkesztési szempontjaként. Az A4-es méretű könyvben a fotókra helyeződik a hangsúly, így a 356 számozott közlésből 15 tanyafelmérés ábrája mellett 341 fényképfelvételt láthatunk.

A kutatás célja a hagyományos népi építészet fennmaradt emlékeinek földelítése és dokumentálása volt. „A kutatás keretében bejártam Csongrád megye Duna-Tisza közí, nagyrészt tanyás határáú több települését.” Már a vizsgálat kezdeti időszakában is tisztázódott, „hogy egy eltűnőben lévő életforma tárgyi és szellemi mozaikjait dokumentálok, rakosgatom össze. Az eltelt évtizedekben a tanyarendszer nagy változásokon ment át: Csongrád megye tiszántúli területén a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés során csaknem teljesen megszűntették, a Tisza menti feketeföldeken is visszaszorították, a Duna-Tisza közí homokvidéken háttérbe szorították a tanyás gazdálkodást. Ennek az átalakulási folyamatnak a bemutatására kívánok vállalkozni.”

A műben a fényképfelvételeket magyarázó, azokhoz szorosan kapcsolódó szövegrészek tudományos, leíró, értelmező és visszaemlékező gondolatokat is tartalmaznak. Juhász Antal ifjúkoráig Sándorfalván élt. A bevezető tanulmányban a szerző gyermekkori élményeivel is találkozhatunk, amelyek meghatározhatták a későbbi tudományos kutató vizsgálatainak alapjait. A bevezető tematikájában megjelennek a tanyai település kialakulásának történeti előzményei. A szerző a 18. század elejétől a 20. század végéig terjedő időszakot elemzi. A tanyai életmód sajátosságairól szóló alfejezetben a tartozéktanya és szórványtanya fogalmát fejtí ki. „Előbbi egy belterületi ház és hozzátartozó, határban épült gazdaság, melyeket családí kötelék fűz össze, utóbbi a paraszt család állandóan lakott telephelye, amelyen megvalósult az otthon és a gazdasági üzem életén tartó egysége.” A tanyatípusok mellett az életmódban megjelenő társas munkákról és összefüvetelekről, és az abban megjelenő lokális közösségi kohéziós elemekről olvashatunk. A bevezető tanulmányt válogatott irodalom zárja.

A könyv fényképfelvételeinek sorát a 20. század első feléből származó fotók sorozata indítja. Itt a Móra Ferenc Múzeum, a Somogyi-könyvtár fotótárából származó, a szerző és Vastag József által gyűjtött és magántulajdonban lévő, archiv felvételekkel találkozhat az olvasó. A következő fejezetek-

ben Szeged város 1950 előtti határának tanyáiról, Röske, Domaszék, Szeged-Alsókőzpont és vonzáskörzetébe tartozó Mórahalom, Ásotthalom, Zákányszék és Ruzsa tanyáiról és Szeged-Felsőközpont és vonzáskörzetébe tartozó Balástya, Szatymaz és Csengele tanyáiról láthatunk felvételeket. A fotókat tematikusan szerkesztett, a felvételeket magyarázó családtörténetek és tanyatörténeti leírások egészítik ki. Sorban a Kiskundorozsma 1950 előtti határának tanyái következnek: Bordány, Forráskút, Üllés és Zsombó. Sándorfalva, majd Kistelekhez tartozó tanyavilág településeiről: Ópusztaszer, Pusztaszer, Pálmonostora és Tömörkény, majd Öttömösről és Pusztamérgesről közöl a szerző adatokat és fényképeket. Községi és szakrális építményekről, a teherhordás módozatairól, a petőfiz szállási (Pállosszentkút) búcsúról és vásárokról készített fotók által kerülhetünk közelebb a tanyai életmód közösségi eseményeihez. A szerző bemutatja a pusztuló tanyai világról készített, majd az élő tanyai gazdaságokat bemutató felvételeit, majd kötetét „Szomszédolás” címmel a Hódmezővásárhelyen, Mindszenten, Szentesen és Csölyospáloson készített fényképfelvételeivel zárja.

A képek válogatásában Bárkányi Ildikó és Fodor Ferenc működött közre, a képek digitalizálását és a kötet lektorálását Fodor Ferenc végezte. A képeket és a kiadványt szerkesztette és az angol nyelvű fordítást Márffy János készítette. A tanyai népiskolák és a dorozsmai határ térképét Fírbás Zoltán rajzolta.

A kötet felépítéséről már szóltam, most néhány, fényképezési szempontból fontosabb témát emelnék ki a kötet anyagából. A szegedi nagytájra jellemző, megjelenő napsugaras házakról kilenc felvételt közöl a szerző. A népi tüzelőberendezések közül több felvételt láthatunk beltéri és kültéri kemencékről, katlanokról és rakott tűzhelyekről. A fotográfiák nagy része tanyaépületeket, tanyaépület-együtteseket, azok táji variánsait és a bennük élő, dolgozó embereket, családokat ábrázolja munka, táplálkozás, vagy közösségi esemény alkalmával. Az épületek belső berendezésének, enteriőrjeinek dokumentálása is szempontja volt a kötet szerzőjének. Juhász Antal több felvételt is közöl helyi pásztoremberekről. A mesekutatás nagy egyéniségéről készített klasszikus felvételen Tombáczy János, a Népművészet Mestere mesemondó és Bálint Sándor néprajztudós látható. A közösségi szórakozási formákról több helyen olvashatunk a könyvben, így a csutrikról, padkaporos bálokról, lakodalmakról. A szórakozás ezen alkalmainak zenét szolgáltató muzsikusairól három felvételt láthatunk a könyvben. A 131. kép a ruzsai bőrdudást, Csóti Gyapjas Antalt ábrázolja, kivel Juhász Antal és Paksa Katalin készített hangfelvételeket, melyek az egyetlen hangzó emlékei a Dél-Alföld dudakultúrájának.

A kötetben egy átalakuló világ tanyáinak lakóiról, életmódjukról, munkájukról, gazdálkodásukról és közösségi alkalmairól kapunk képet. A változás, a modernizáció megjelenésének formáiról kevesebb felvétel készült. Erről így fogalmaz a szerző: „1964-től az ezredfordulóig választott időszak ennek a folyamatnak olyan szakasza, amikor még voltak paraszt-tanyák, éltek a gazdálkodás és életmód hagyományos normái szerint nevelődött parasztok, de már jelentkeztek és terjedtek a modernizáció, a műszaki fejlődés hatásai az építkezésben, lakásberendezésben, gazdaságban.”

A kötetet ajánlom a néprajztudomány népi építészettel foglalkozó és tanyai település történetét, táji sajátosságait kutató szakembereinek. A kötetben közölt felvételek és a hozzájuk kapcsolódó gazdag, magyarázó és értelmező szövegek, személyes visszaemlékezések az érdeklődő közönség figyelmét is felkeltik. Jelenünkben felerősödik a hagyományok újabb megismerésére és megőrzésére törekvő társadalmi igény. Ez a folyamat a népi építészet táji jellegzetességeit megőrző, felújító, vagy azt felhasználó jelenkor építészetének kultúrájában is megjelenik, így ajánlom azok számára is, akik ilyen céllal szeretnének építkezni vagy régebbi épületet újítanak fel.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitorsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 129.

2018

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1097 Budapest IX. Tóth Kálmán u. 4. Telephone: +36 1 224-6782
e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

- ÉVA PÓCS: *Stoicheion/stukha/zduhač*: Guardian spirits, weather wizards
and talisman magic in the Balkans 1
- ZOLTÁN MAGYAR: Achievements and tasks, preliminary works and academic synthesis:
A proposal for the establishment of the Hungarian Folktale Archives
and the elaboration of a new Hungarian tale type catalogue and motif index 26
- JÁNOS FÜGEDI: Simultaneous movement acts, parallel themes, spatial oppositions:
a comparative content analysis of folkdance 69

Researchers and researches

- LUJZA TARI: Upper Hungary in the Kodály oeuvre 102
- ATTILA SELMECZI KOVÁCS: The ethnographic oeuvre of Iván Balassa 122
- JENŐ KISS: On the linguistic aspects of the oeuvre of Iván Balassa 135
- SÁNDOR BODÓ: Iván Balassa, the museologist 141

Book Reviews

151